

Евген Пішак
Микола Чмир

ВІЙСЬКО УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

~
1917—1921
років

ВЕСАРБІЯ

КНИЖНИЦЯ
ІМЕНІ
ПЕТРА ШЕВЧЕНКА

ЧОРНЕ

МОРЕ

КРИМЬ

 1917—1921

Євген Пінак
Микола Чмир

ВІЙСЬКО УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

~
1917—1921
років

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Ук)
ПЗ2

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Під загальною редакцією кандидата історичних наук,
старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ,
Кирила Галушка

Громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

Дизайнер обкладинки *Микита Тітов*

Науково-популярне видання

ПНАК Євген, ЧМИР Микола

Військо Української революції 1917—1921 років

Керівник проекту *С. І. Мозгова*
Координатор проекту *К. В. Новак*
Редактор *Г. В. Солозуб*
Художній редактор *А. В. Ачкасова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*

Підписано до друку 19.07.2017.
Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 22,68.
Наклад 3000 пр. Зам. №

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: corp@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»
61012, м. Харків, вул. Різдяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2017
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2017

ISBN 978-617-12-4020-9 (PDF)

ВІД АВТОРІВ

В останні роки в Україні з'являється все більше праць, присвячених історії Перших визвольних змагань 1917—1921 років. Незважаючи на різну тематику, кількість сторінок, рік видання, їх об'єднує те, що вони вимагають від читача певного рівня знань з теми. Проте в книжках та статтях трапляється різна (іноді навіть суперечлива) інформація про ту саму подію, організацію, битву. Саме тому в нас виникло бажання створити книжку, в якій інформація викладалась б стисло, доступно і максимально точно.

Оскільки створення енциклопедичного довідника, що охоплює усі сфери Перших визвольних змагань, є справою не одного року навіть для цілого колективу авторів, ми вирішили обмежитись коротким описом основних політичних подій, бойових дій, організації, одягу та знаків розрізнення українських збройних формувань.

Стислість викладу змусила нас зосередитися на офіційній стороні справи, оминаючи усі різноманітності в організації та уніформі, які існували в українських військах тих часів. Проте ми вважаємо за необхідне навести тексти хоча б основних нормативних актів з питань організації та уніформи, щоб ними міг користуватись широкий загал дослідників. Крім цього, у книжці наведено й інші цікаві документи, які допомагають відтворити атмосферу, у якій діяли українські армії, та довідкову інформацію, що може бути корисною для дослідників періоду Перших визвольних змагань.

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ТЕКСТУ

В авторському тексті використовується військова термінологія часів Перших визвольних змагань, але сучасна орфографія і граматика.

У текстах документів по можливості збережено оригінальну термінологію, орфографію і граматику.

У документах і текстах існують розбіжності щодо написань прізвищ деяких осіб — автори обрали той з варіантів, який траплявся їм частіше.

КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО 1917 РОКУ

У IX—X ст. під владою династії Рюриковичів сформувалася перша східнослов'янська держава зі столицею в Києві — Київська Русь. Найбільшої сили та централізації Київська Русь досягла за князя Ярослава Мудрого (1019—1054), однак після його смерті почалося поступове її роздроблення на окремі князівства, які часто ворогували між собою.

Роз'єднані князівства не змогли зупинити військо монгольського хана Батия у 1237—1241 роках. Київська Русь була поглинена завойовниками і припинила існування. Землі її потрапили у васальну залежність до монгольської держави (так званої Золотої Орди) і були обкладені тяжкою даниною.

У XIV ст. більша частина колишньої Київської Русі (в тому числі Київ) перейшла під владу литовської династії Гедиміновичів; утворилася литовсько-руська держава — Велике князівство Литовське. Тим часом Польське королівство захопило Галицьку і Холмську землі (остаточно у 1387 році). Новий правитель Литовського князівства — Ягайло — для забезпечення підтримки у протистоянні з сусідами, що міцніли, — Тевтонським орденом і Московським князівством, — погодився на династичну унію Литви й Польщі. У 1385 р. було укладено Кревську унію, яка значно посилила польські і католицькі впливи у Великому князівстві Литовському. Внаслідок Люблінської унії (1569) Волинь, Підляшшя, Поділля, Брацлавщина і Київщина перейшли під владу Польщі, а укладена у 1596 р. Берестейська унія місцевої православної церкви з католицькою викликала появу Української греко-католицької церкви, до якої і сьогодні належить більшість вірян на Західній Україні. Однак насильницькі спроби окатоличення населення викликали появу братського руху, який, своєю чергою, сприяв національному відродженню на українських землях.

У 1591—1638 рр. відбулася низка повстань, які, однак, закінчувалися поразкою повстанців. Визвольна війна 1648—1657 рр. під проводом гетьмана Б. Хмельницького призвела до формування козацької держави (Військо Запорозьке, або Гетьманщина), проте через тяжке зовнішньополітичне становище Військо Запорозьке було змушене в 1654 р. укласти воєнно-політичний союз із Московським царством, визнавши протекторат царя Олексія Михайловича.

Після смерті Б. Хмельницького (1657) розпочався період громадянських воєн і зовнішніх інтервенцій (так звана Руїна), які призвели до

розділу Гетьманщини по Дніпру між Річчю Посполитою та Московською державою (Андрусівське перемир'я 1667 р., Вічний мир 1686 р.). Остаточно козацькі вольності (Гетьманщину та Запорозьку Січ) ліквідувала імператриця Катерина II в 1760—1780-х роках. Унаслідок російсько-турецьких воєн 1768—1791 рр. Росія завоювала Північне Причорномор'я і Крим, а у результаті поділів Польщі (1772—1795) до її складу увійшла ще й Правобережна Україна. Тоді ж Галичина та Буковина перейшли під владу австрійських Габсбургів. Так було започатковано поділ України на Східну (Наддніпрянщину) та Західну (Надністриянщину).

Наприкінці XVIII ст. зародився український національний рух, спершу культурний, а з 1840-х років — і політичний. Внаслідок репресій російського царату з 1870-х років центр національного руху перемістився в Галичину. Наприкінці XIX ст. виникли українські політичні партії, деякі з них висували вимогу створення самостійної української держави на усіх українських землях.

У Першій світовій війні 1914—1918 рр. понад 3,5 млн українців у російській армії і понад 250 тисяч в австро-угорській змушені були воювати одні проти одних за чужі їм інтереси. Від самого початку війни на Галичині та Буковині точилися запеклі бої. Російські війська зайняли більшу частину цих земель, однак після німецько-австрійського контрнаступу навесні 1915 р. були змушені залишити більшу частину Галичини. Далі війна набула позиційного характеру, що було виснажливим для усіх сторін. Великі людські втрати, проблеми з постачанням призводили до політичної нестабільності, яка виявилась фатальною для усіх трьох імперій, що билися за контроль над Східною Європою. Першою не витримала Росія: заворушення у столиці (Петрограді) 23 лютого (8 березня за новим стилем)¹ 1917 р. призвели до повалення династії Романових та приходу до влади Тимчасового уряду, який мав підготувати вибори до Установчих зборів. На місцях уряд передавав виконавчу владу своїм комісарам, якими за посадою ставали голови губернських і повітових земських управ, тобто виборні особи.

Лютнева революція 1917 р. в Російській імперії стала поштовхом до початку національної революції і в Україні. 4 (17) березня 1917 р. у Києві постала Українська Центральна Рада, яка відразу перетворилася на вагомий чинник політичного життя. Її головою заочно обрали лідера українського національного руху М. Грушевського, який тоді перебував на засланні.

¹ До 1 березня 1918 р. Наддніпрянська Україна використовувала юліанський календар. Григоріанський календар в УНР був введений з 16 лютого 1918 р. — цей день став 1 березня 1918 року. Тому до 1 березня 1918 р. усі дати в описі і документах за юліанським календарем. Дати за григоріанським календарем (новим стилем) узказано в дужках.

РОЗДІЛ 1

УКРАЇНІЗОВАНІ ЧАСТИНИ ТА ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ПЕРІОДУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

(1917 — 29 квітня 1918 року)

Одним з найважливіших наслідків Лютневої революції 1917 р. стало пробудження національної свідомості народів Російської імперії. В Україні яскравим виявом такого пробудження стало створення Центральної Ради.

Національне піднесення, без сумніву, не могло оминати солдатські маси. Однак лідери українського політичного руху попервах не мали чітко визначеного ставлення до армії та планів створення національних збройних сил. Спостерігався значний різнобій у поглядах — від вимог негайно розпочати будівництво Українського війська (М. Міхновський) до заперечення потреби у власній армії (В. Винниченко).

Так чи інакше, питання, пов'язані з армією, у перших документах Центральної Ради не порушувалися¹.

Тим часом вояки-українці не збиралися чекати, доки Центральна Рада виробить певну позицію щодо військового будівництва — як на фронті, так і в тилу, як на території України, так і за її межами почалося стихійне створення українських комітетів, клубів, товариств, проведення маніфестацій. Розмах українського військового руху виявився несподіваним навіть для членів Центральної Ради.

Уже в квітні 1917 р. близько 3000 солдатів-українців, зосереджених на київському збірному етапному пункті, виступили з ініціативою формування українського полку для фронту. Бажання вояків

¹ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — С. 214—215.

Українська маніфестація на Софійській площі Києва, весна 1917 року

знайшли певну підтримку Центральної Ради і повне несприйняття з боку місцевих органів Тимчасового уряду, військового командування і навіть демократичних організацій, що очолювались загальноросійськими партіями. За таких умов військовослужбовці-українці на чолі зі штабс-капітаном Д. Путником-Гребенюком вирішили самовільно оголосити себе Першим Українським полком імені гетьмана Б. Хмельницького. Допомогу в цій справі надали члени Київського товариства Українського військового клубу імені гетьмана Полуботка. Попри перешкоди з боку військового командування та самоусунення Центральної Ради [документ № 1-1-1] вони залишились окремою військовою частиною. Приклад вояків нового полку наслідували солдати-українці інших частин.

5—8 травня 1917 р. у Києві відбувся I Український військовий з'їзд, на який прибули 700 делегатів, що представляли 993400 вояків-українців російської армії. З-поміж іншого, з'їзд висловився за негайну реорганізацію армії за національно-територіальним принципом, зокрема за виокремлення підрозділів українських солдатів та офіцерів, причому для уникнення дезорганізації на фронті таке

виокремлення мало провадитися поступово. Повністю українським за національним складом мав стати Чорноморський флот (на той час питома вага українців у ньому становила 75 %), на Балтійському ж флоті українцями мали бути укомплектовані окремі кораблі. Для загального керівництва українізацією армії при Центральній Раді був створений Український генеральний військовий комітет (УГВК) на чолі з С. Петлюрою.

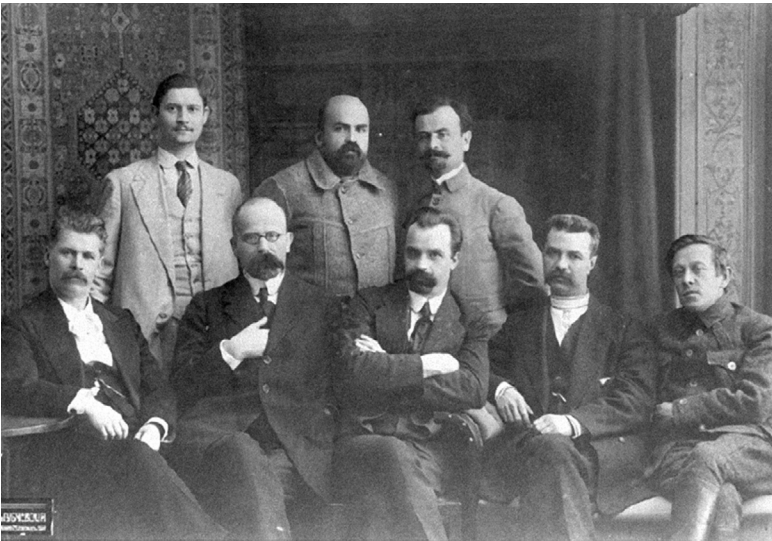
II Всеукраїнський військовий з'їзд, який розпочав роботу 5 червня 1917 р., запропонував Центральній Раді «негайно приступити до фактичного втілення в життя основ автономного ладу»¹. Що ж до власне військових питань, то з'їзд зажадав від російського військового керівництва затвердити УГВК як «українську військову інституцію». Проте Центральна Рада побоювалась репресій з боку Тимчасового уряду і не хотіла йти на односторонні політичні кроки. Лише загроза стихійного вибуху українських мас дала поштовх до видання 10 червня 1917 р. Першого універсалу, яким фактично проголошувалася автономія України. Проте у ньому жодним словом не згадувалася проблема національних збройних сил. У створеному ж 15 червня 1917 р. виконавчому органі Центральної Ради, Генеральному секретаріаті, була посада секретаря військових справ, яку обійняв С. Петлюра.

У Другому універсалі Центральної Ради від 3 липня 1917 р. було, з-поміж іншого, оголошено про намір Центральної Ради мати представників при кабінеті Військового міністра, Генеральному Штабі і при Верховному головнокомандувачі, які «будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определенню військового міністра, буде являться з технічного боку можливим без порушення боєспособності армії»². Проте Тимчасова інструкція Генеральному секретаріату, затверджена Тимчасовим урядом 4 серпня 1917 р., не визнала чотири секретарства, у тому числі військового³. Тимчасовий уряд погодився надсилати в деякі частини Південно-Західного фронту переважно солдатів-українців, але про українізацію цих частин не йшлося. Російський уряд однозначно показав, що не збирається ділитися владою над армією та флотом.

¹ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — С. 230.

² Солдатенко В. Ф. Центральна Рада та українізація армії// Український історичний журнал. — 1992. — № 6. — С. 27.

³ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — С. 269—270.

Перший склад Генерального секретаріату.
Київ. Червень 1917 року

Попри це ще 18 липня 1917 р. Головнокомандувач армій Південно-Західного фронту генерал від інфантерії Л. Корнілов видав наказ про українізацію XXXIV армійського корпусу VII армії (яким командував генерал-лейтенант П. Скоропадський), який відтепер мав називатися 1-м Українським корпусом. Усього на фронті планувалось українізувати 10 дивізій. Це відбулося тому, що генерал Л. Корнілов вбачав в українізації спосіб підвищення боєздатності армії, яка швидко загнivala. Однак після того, як посаду обійняв головнокомандувач армій Південно-Західного фронту генерал-лейтенант А. Денікін, який до українізації ставився вкрай негативно, її вирішили обмежити XXXIV корпусом¹.

Та український рух у військах було вже не зупинити. Українізація (як офіційна, так і неофіційна, що проводилась у частинах без усяких наказів за ініціативою вояцьких мас) охопила усі фронти, навіть віддалені від України. Українські частини створювалися по всій території колишньої Російської імперії: від Петрограда до

¹ Ковальчук М. Українізація на Південно-Західному фронті російської армії (травень — листопад 1917 р.). // Військово-історичний альманах. — 2007. — Ч. 2 (15). — С. 60—63.

Трапезунда (нині Трабзон у Туреччині), від Західного фронту до Далекого Сходу. До кінця 1917 р. було повністю чи частково українізовано такі з'єднання:

Північний Фронт — XXI армійський корпус (33-тя, 44-та піхотні дивізії);

Північно-Західний Фронт — 42-га піхотна дивізія IX корпусу та 45-та піхотна дивізія XVI корпусу;

Південно-Західний Фронт — VI (згодом 2-й Запорізький) армійський корпус (4-та, 16-та піхотні дивізії), XI армійський корпус (12-та піхотна дивізія), XXXII армійський корпус (101-ша, 105-та піхотні дивізії), XXXIV (1-й Український) армійський корпус (104-та, 153-тя піхотні дивізії), XXXXI армійський корпус (74-та, 113-та піхотні дивізії), а також 9-та (3-тя Сердюцька) та 10-та кавалерійські дивізії;

Румунський Фронт — X армійський корпус (9-та, 31-ша, 129-та піхотні дивізії), XXVI армійський корпус (65-та, 78-ма піхотні дивізії), 40-вий армійський корпус (2-га, 4-та стрілецькі дивізії);

Кавказький фронт — V Кавказький корпус (123-тя, 127-ма піхотні дивізії)¹.

Крім цього, на фронті та в тилу було українізовано або сформовано наново з вояків-українців російських частин понад 30 полків і куренів (батальйонів).

Українізація не всюди проходила добре: були випадки, коли частини з різних причин від неї відмовлялися.

Організація українізованих частин на загал не відрізнялася від організації частин Російської армії. Армійський корпус складався з кількох піхотних дивізій (зазвичай 2—3), 1 дивізіону важкої польової артилерії (3 батареї), 1 саперного полку, 1 козачої сотні та інших частин. Піхотна дивізія складалась із 4 піхотних полків, 1 артилерійської бригади (6 батарей) та інших частин. Піхотний полк складався з 3 батальйонів (по 4 роти кожен) і окремих команд (кулеметної, траншейних гармат, розвідувальної, саперної тощо)². Як і в інших частинах Російській армії після Лютневої революції, в українських частинах існували виборні солдатські ради, які мали великий вплив.

Український військовий рух став одним з важливих аспектів українського національного відродження. Підтримка дій Централь-

¹ Детальніше про українізацію армії див. *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). — Київ—Львів, 1996. — С. 51—66; *Ковальчук М.* Українізація на Південно-Західному фронті російської армії (травень — листопад 1917 р.). // Військово-історичний альманах. — 2007. — Ч. 2 (15). — С. 45—86.

² *Марков О. Д.* Русская армия 1914—1917. — СПб, 2001. — С. 23, 88—92.

ної Ради делегатами Всеукраїнських військових з'їздів (а отже, і величезної кількості солдатів-українців, які цих делегатів обирали) була дуже серйозним фактором у розбудові української державності. Але відсутність керівної ролі Центральної Ради, її незначна увага до питань українізації війська, перешкоди з боку державного керівництва Росії, а також дедалі більший розвал в армії призвели до того, що на кінець 1917 р. українізація армії не дала очікуваного ефекту.

Кінець 1917 р. був насичений драматичними подіями. Більшовицький переворот у Петрограді докорінно змінив політичну ситуацію в країні. Більшовики прагнули, спираючись на загони Червоної гвардії, що формувалися майже виключно з робітників та розагитованих солдатів, взяти під контроль територію колишньої Російської імперії, в тому числі й Україну. Вже 29 жовтня 1917 р. більшовики розпочали повстання в Києві. Доки війська, які залишалися вірними штабу Київського військового округу, та червоногвардійці й солдати, що підтримували більшовиків, билися між собою, 31 жовтня українські частини взяли місто під контроль¹.

Тим часом III Всеукраїнський військовий з'їзд, що проходив, з перервою, 20—30 жовтня 1917 р., висунув вимогу до Центральної Ради проголосити на найближчому засіданні Українську Демократичну Республіку. За такої підтримки військових 31 жовтня 1917 р. у складі Генерального секретаріату було офіційно відновлено Секретарство військових справ на чолі з С. Петлюрою, а 2 листопада 1917 р. С. Петлюра оголосив себе головою вищої військової влади України².

7 (20) листопада 1917 р. Третім універсалом було проголошено Українську Народну Республіку як складову частину республіки Російської. До скликання Установчих Зборів уся влада в Україні мала належати Центральній Раді і Генеральному Секретаріату. Як повідомляла газета «Народна воля», під час святкування проголошення УНР у Києві на площі Б. Хмельницького «зійшлися майже усі військові частини гор. Києва з жовто-блакитними та червоними прапорами»³.

¹ Реєнт О. П., Коляда І. А. Україна між світовими війнами (1914—1939). — К.: Школа, 2004. — С. 91—92.

² Солдатенко В. Ф. Запровадження автономії і збройні сили республіки // Український історичний журнал. — 1992. — № 7—8. — С. 31—32.

³ Повідомлення газети «Народна воля» про проголошення Української Народної Республіки. 9 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада: документи і матеріали: в 2 т. — К., 1996. — Т. 1. — С. 403.

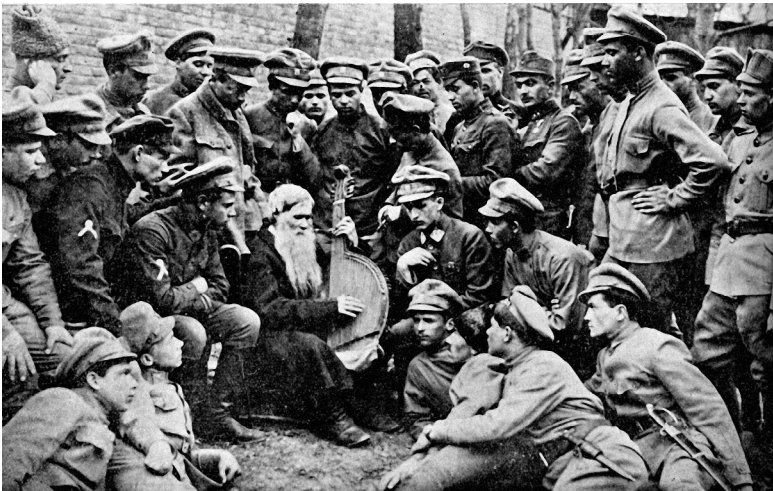

Політичне керівництво України під час III військового з'їзду — жовтень 1917 року. У центрі на підвищенні в першому ряді стоїть Голова Центральної Ради М. Грушевський (із сивою бородою, у чорному пальті та хутрянній шапці), ліворуч від нього Генеральний секретар військових справ С. Петлюра (у папасі та шинелі з хутрянним коміром). Між ними в другому ряді стоїть Голова Генерального секретаріату В. Винниченко (з вусами та короткою борідкою, в капелюсі)

Попри низку заходів з боку українського військового відомства ефективна розбудова збройних сил республіки була під великим сумнівом — армія швидко розкладалася, більшовизація охопила й українізовані частини. Крім того, часто-густо замість серйозних та професійних рішень мали місце лише гучні декларації¹. Ситуація погіршувалась тим, що багато з лідерів українського руху (навіть Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко) підозріло ставились до регулярної армії, побоюючись її «недемократичного» характеру. Спроба військового перевороту, здійснена генералом Л. Корніловим наприкінці серпня 1917 р., ніби підтверджувала їх побоювання.

¹ Солдатенко В. Ф. Запровадження автономії і збройні сили республіки // Український історичний журнал. — 1992. — № 7—8. — С. 32.

У таких умовах за підтримки С. Петлюри начальник Київського військового округу підполковник В. Павленко на початку грудня 1917 р. спробував на базі українських частин Київського гарнізону створити більш дисципліновані та боєздатні дивізії, яким було надано назву «сердюцьких» на згадку про елітні частини часів Гетьманщини XVIII століття. У цих з'єднаннях було скасовано комітети і запроваджено більш сувору дисципліну. До 1-шої сердюцької дивізії увійшли Богданівський, Дорошенківський, Полуботківський, Георгіївський імені Богуна та кінний «Вільної України» полки. Почалося також формування 2-гої сердюцької дивізії, а 3-тєю сердюцькою дивізією оголосила себе 9-та кавалерійська дивізія російської армії¹. На жаль, після звільнення С. Петлюри з посади Генерального секретаря військових справ (18 грудня 1917 р. (1 січня 1918 р.)) дивізії було фактично розформовано, а вищевказані українські полки поступово загнівали.

Січові стрільці слухають кобзаря, весна 1918 року

Тут доречно згадати про створення ще декількох військових частин, яким випало відігравати важливу роль у подальшій боротьбі. Однією з них був Галицько-Буковинський курінь січових стріль-

¹ Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). — Київ—Львів, 1996. — С. 13—15.

Гайдамацький кіш Слобідської України. Київ, березень 1918 р.
У центрі — С. Петлюра та сотник Є. Ляхович (у жупані)

ців, сформований у листопаді-грудні 1917 р. головно з колишніх вояків Австро-Угорської армії, що потрапили у російський полон. 7 січня 1918 р. частина отримала назву «1-й курінь Січових Стрільців»¹. Другою став Гайдамацький кіш Слобідської України (дві піші та одна кінна сотня), створений на початку січня 1918 р. (за новим стилем) С. Петлюрою для боротьби із проникненням більшовиків на Слобожанщину². Ці частини склалися з національно свідомих добровольців, готових битися за Україну, тому добре показали себе в боях проти більшовиків.

Ще однією озброєною силою, яку мала у розпорядженні УНР, було Вільне Козацтво. Вільним Козацтвом називались добровільні загони, створені для захисту держави й охорони правопорядку на місцях. Перший кіш Вільного Козацтва було сформовано у березні 1917 р. у Звенигородському повіті на Київщині. Основним підрозділом Вільного Козацтва була сотня. Сотенна старшина складалася

¹ Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917—1920 років: організація та правові засади діяльності. — К.: Текст, 2002. — С. 10—27.

² Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). — Київ—Львів, 1996. — С. 129—131.

Загін Вільного Козацтва.
Новгород-Сіверський, квітень 1918 року

із сотника, писаря, скарбника, хорунжого і бібліотекаря. Сотні однієї волості об'єднувалися у курінь, курені — в полк, а полки цілої округи утворювали кіш. Старшина Вільного Козацтва була виборна. Курінну старшину вибирали сотні волості, полкову — курені повіту, а кошову — полки округи. У серпні-вересні 1917 р. козацький рух охопив Київщину, Чернігівщину, Полтавщину, Катеринославщину, Херсонщину і навіть Кубань. 3—7 (16—20) жовтня 1917 р. у Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного Козацтва. На з'їзд прибуло 200 делегатів, які представляли близько 60 тисяч «вільних козаків». На з'їзді було створено Генеральну Раду Вільного Козацтва з 12 осіб. Отаманом Вільного Козацтва було обрано командира I Українського корпусу генерал-лейтенанта П. Скоропадського. Місцем розташування управи Вільного Козацтва було визначено Білу Церкву¹.

Український уряд протягом тривалого часу не міг виробити одностайного погляду на Вільне Козацтво, затягуючи процес його офіційного визнання та «регуляризації». Лише 23 січня 1918 р. Рада народних міністрів УНР ухвалила почати створення загонів

¹ Крип'якевич І. та ін. Історія Українського Війська. — Львів: Світ, 1992. — С. 378—380.

Реєстрового Вільного козацтва, які формувалися б на принципах єдиноначальності, перебували у повному державному підпорядкуванні та на державному забезпеченні. Однак створити загони реєстровців український уряд уже не встиг¹.

Деякі автори зображують Вільне Козацтво тим ідеалом, який міг би захистити Україну від більшовицької навали на початку 1918 року. Але сама суть Вільного Козацтва, як організації місцевої самооборони, майже унеможливлювала використання його загонів поза межами «рідних» повітів — наприклад, жоден загін вільних козаків із інших регіонів не прийшов на допомогу київському козацтву. В результаті по всій Україні лише близько 1,5—2,5 тисячі вільних козаків встали на захист країни від більшовиків.

Після приходу до влади у жовтні (листопаді) 1917 р. більшовики вжили низку заходів, спрямованих на посилення впливу в солдатському середовищі. Вони вирішили скористатися з антиофіцерських настроїв багатьох вояків. 10 листопада 1917 р. було опубліковано Декларацію народних комісарів з військових і морських справ від 8 листопада, що містила спеціальний розділ «Знищення чинів, зовнішніх відзнак і титулування», у якому проголошувалося знищення не лише чинів, титулів та зовнішніх відзнак форми одягу, а й самої різниці назв офіцера і солдата — зберігалось тільки звертання за посадою². Такі дії російського більшовицького уряду, звичайно, не могли пройти повз увагу Генерального Секретарства Військових Справ, тим більше що ідеї, викладені у виданих ним нормативно-правових актах, знаходили відгук і серед вояків-українців. Так, корпусний з'їзд українців VII корпусу (Румунський фронт) з-поміж іншого ухвалив 3 грудня 1917 р. «домагатись перед Генеральним Військовим Секретарем щоб слово «салдат» було скасовано і замінено словом «Українській козак», а також домагатись скасування погон...»³

Отже, у перших числах грудня 1917 р. Генеральний секретар військових справ С. Петлюра оголосив про намір опублікувати статут про нову організацію армії, що «має на меті рівність усіх військових чинів»⁴. З метою нейтралізації більшовицького впливу почалося — із залученням військових фахівців — розроблення статуту,

¹ Лободаєв В. Українське Вільне козацтво (1917—1918 рр.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. — К., 2001. — С. 7.

² Ганичев П. П. Воинские звания. — Москва, 1989. — С. 30.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі — ЦДАВО України). — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 10. — Арк. 15.

⁴ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917—1918. Утворення та боротьба за державу. — Львів, 1997. — С. 145.

який у середині грудня 1917 р. було винесено на розгляд Всеукраїнської ради військових депутатів. Проте статут було відхилено, оскільки він не містив положення про виборність командного складу. Від Петлюри вимагали скасування чинів та передання усїєї дисциплінарної влади в армії радам — тобто фактичної ліквідації залишків дисципліни у війську. Якщо на першу вимогу С. Петлюра ще міг погодитись, то на другу — аж ніяк. Тому 17 грудня 1917 р., оминаючи як Центральну Раду, так і Генеральний Секретаріат, він затвердив «Статут Української Народньої Армії» [документ № 1-1-3]. Згідно зі Статутом, кожен громадянин УНР мав захищати рідний край, життя і добробут його мешканців від ворогів. Відтепер кожен громадянин, що перебував у лавах армії УНР, мав носити назву «козак». Декларувалася рівність козаків усіх родів зброї у громадянських правах, відсутність привілейованих частин і родів зброї. Скасовувалося «звання офіцера», службове становище козака мало визначатися його обов'язками. Однак про виборність командирів не йшлося: у полку й окремії частині на всі посади (крім заступника командира полку) мав призначати командир частини, а на посади від заступника командира полку і вище — Секретарство військових справ¹. Це остаточно зіпсувало і без того погані стосунки між С. Петлюрою та Головою Генерального Секретаріату В. Винниченком². Уже 18 грудня 1917 р. (1 січня 1918 р.) почав виконувати обов'язки новий Генеральний секретар військових справ — М. Порш³, який радо взявся до радикальної демократизації армії.

Наприкінці листопада — на початку грудня 1917 р. між українським та російським більшовицьким урядами виник конфлікт, що невдовзі переріс у війну. 17 грудня 1917 р. Рада Народних Комісарів РСФРР у «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради» фактично відмовилася визнавати останню, а 11—12 грудня у Харкові більшовики проголосили створення Української Радянської Республіки і сформували альтернативний уряд, на допомогу якому російські більшовики негайно почали надсилати збройні загони. При цьому в Харкові перебували війська Центральної Ради, які, однак, не тільки не намагались ліквідувати

¹ Статут Української Народньої Армії затвержений 17 го грудня військовим генеральним секретарем Петлюрою // Нова Громада. — 1917. — 28 грудня (1918, 10 січня)

² Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917—1918. Утворення та боротьба за державу. — Львів, 1997. — С. 146.

³ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 1 — Арк. 22.

уряд «радянської» України, а й пліч-о-пліч із більшовицькими загонами брали участь у боях проти донських козаків¹.

За такої ситуації більшовицькі війська без проблем захоплювали владу в містах на сході України. 13 грудня було захоплено велику станцію Лозову, 18 грудня — Павлоград, а 26—29 грудня 1918 р. — Катеринослав (нині Дніпро). 28—29 грудня 1917 р. (10—11 січня 1918 р.) більшовики остаточно повалили українську владу в Харкові і роззброїли українські частини.

Центральна Рада не дуже цим переймалася, заспокоєна новим Генеральним секретарем військових справ М. Поршем, який був певен, що за два тижні українські війська виженуть більшовиків з України², і вже навіть планував захопити Мінськ, щоб з'єднатись із українськими частинами Західного фронту.

Цікаво, що усі ці «наполеонівські» плани приймалися одночасно зі спробою фактичного розформування української армії. 30 грудня 1917 р. (того самого дня, коли до Києва надійшла нота від РНК, у якій на Центральну Раду покладалася вся відповідальність за збройний конфлікт) Генеральний Секретаріат заслухав поданий М. Поршем проект формування міліційної армії, який було ухвалено винести на засідання Центральної Ради³. Відповідно до «Закону про створення народного війська», ухваленого Малою Радою 3 (16) січня 1918 р., замість регулярної армії створювалось народне ополчення з невеликим кадром професійних інструкторів⁴. На щастя (коли можна так висловитись), на Україну дуже вчасно напали радянські війська, які наочно показали, що без регулярної армії захистити суверенітет країни неможливо. Тому після звільнення України від більшовиків ідею народного ополчення було тихо поховано і Україна повернулася до створення повноцінної регулярної армії.

Доки українська влада сушила голову, як краще розформувати свої війська, більшовики не гаяли часу: 14 (27) січня 1918 р. три групи радянських військ (реорганізовані у три армії — разом понад 8 тисяч вояків) зустрілись під Бахмачем і під об'єднаним командуванням М. Муравйова рушили на Правобережну Україну.

¹ Тинченко Я. Перша Українсько-Більшовицька війна. — К., 1996. — С. 92.

² На засіданні Генерального Секретаріату 29 грудня 1917 р. (11 січня 1918 р. за новим стилем) М. Порш обіцяв вигнати більшовиків з України до 15 січня! Див. Тинченко Я. Перша Українсько-Більшовицька війна. — К., 1996. — С. 99.

³ Протоколи засідань Генерального Секретаріату // Українська Центральна Рада: документи і матеріали: в 2 т. — Т. 2. — К., 1997. — С. 79.

⁴ Закон про створення народного війська, ухвалений Малою Радою 3 січня 1918 р. // Українська Центральна Рада: документи і матеріали: в 2 т. — К., 1997. — Т. 2. — С. 90—91.

Вже 16 (29) січня більшовицькі війська розбили біля станції Крути український загін, створений з юнаків⁵ київських військових шкіл, і «Помічний курінь Січових Стрільців» — переважно з київського студентства. Поширена легенда про «300 розстріляних під Крутами студентів» не відповідає дійсності — переважній більшості українських вояків вдалося відступити, і лише близько 45 вояків, що відстали (у тому числі близько 27 юнаків), були розстріляні біля станції (загальні втрати українських частин сягали від 127 до 146 осіб — проти близько 300 у більшовиків)⁶. Однак після Крут шлях з північного сходу на Київ для більшовиків було відкрито. А наступного дня після бою під станцією Кононівка більшовики змусили відступити й Гайдамацький кіш, відкривши шлях до Києва і з південного сходу.

Тим часом місцеві більшовики та збільшовичені війська захопили владу в Кривому Розі (9 (22) січня), Херсоні (18 (31) січня), Єлисаветграді (нині Кропивницький) (15 (28) січня) та Одесі (16 (29) січня), а збільшовичені війська Південно-Західного Фронту (переважно із II Гвардійського та I Туркестанського корпусів) на початку січня розпочали наступ на Київ із заходу.

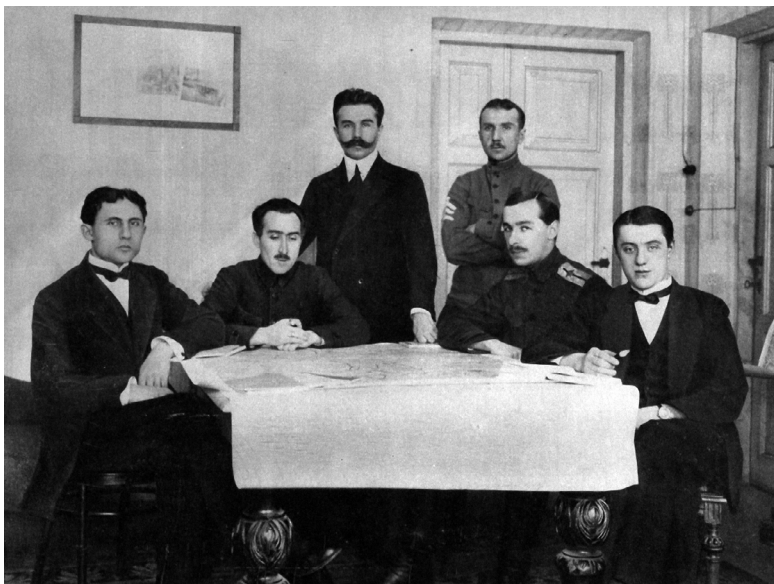
Але нещастя української влади на цьому не скінчилися — 15 січня 1918 р. у Києві розпочалося збройне повстання, яке підняли місцеві більшовики. Основними центрами повстання стали робітничі райони: Деміївка, Шулявка і Поділ, а також Головні залізничні майстерні і Київський арсенал. Хоча за допомогою перекинутих з фронту частин уже 4 лютого після важких боїв повстання вдалося придушити, воно дало можливість військам Муравйова майже безперешкодно підійти до міста. Після трьох днів упертих боїв та безприцільного артилерійського обстрілу червоними 26 січня (8 лютого) 1918 р. українські війська залишили столицю УНР.

Після залишення Києва у ніч проти 27 січня у містечку Ігнатівка (нині — місто Ірпінь) відбулася реорганізація українських військ, внаслідок якої рештки частин звели в Окремий Запорозький загін під командуванням генерал-майора К. Прісовського. Лише Гайдамацький кіш Слобідської України та 1-й курінь Січових Стрільців залишились окремими частинами⁷. Крім цих військ УНР могла розраховувати на залишки українізованих військ (зі складу I Українського

⁵ Термін «юнак» відповідав російському терміну «юнкер».

⁶ Тинченко Я. Перша Українсько-Більшовицька війна. — К., 1996. — С.174—180.

⁷ Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917—1920 років: організація та правові засади діяльності. — К.: Текст, 2002. — С. 30.

Українська делегація в Бресті

та XI армійського корпусів) та окремі українські загони, що діяли проти збільшовичених військ з фронту. Всього українські війська нараховували близько 3,5—4 тисяч багнетів і шабель.

Поразки українських військ і поширення більшовицької влади в Україні зумовили необхідність остаточного та офіційного відмежування від Росії. Відповідно до Четвертого Універсалу від 9 (22) січня 1918 р.¹, УНР ставала «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу». До часу скликання Українських Установчих зборів влада мала належати Центральній Раді та її виконавчому органу під назвою «Рада Народних Міністрів».

Здавалося, що Четвертий Універсал залишиться тільки на папері, оскільки після відступу з Києва уряд і військо УНР опинилися в дуже тяжкому становищі. Вони були відрізані від зв'язку з іншими регіонами України, затиснуті між більшовиками в Києві та більшовиками на фронті, які повели прихильні до них військові частини на боротьбу з Центральною Радою, а також практично позбавлені

¹ Хоча цей документ і було офіційно датовано 9 січня (цього дня мали відкритися Українські Установчі збори), проголосований і затверджений він був у ніч проти 12 (25) січня 1918 року.

Австро-угорські війська входять до Кам'янець-Подільського після підписання Берестейського договору

будь-якого тилу. Але не слід забувати, що багато більшовицьких частин на той час уже перебували у стані морального й організаційного розпаду і не бажали воювати з УНР, а в українських військах залишились саме ті, що були готові битись до останнього. Зосередившись у Житомирі, українські частини швидко заволоділи залізничним шляхом Житомир—Коростень—Сарни. Саме в Сарнах українські війська зустріли нових союзників.

Ще 27 січня (9 лютого) 1918 р. в Бресті було підписану мирну угоду між УНР та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною. Уряд УНР негайно звернувся до цих країн із проханням про збройну допомогу. Німеччина й Австро-Угорщина із задоволенням відгукнулись, оскільки в умовах жорсткої продовольчої кризи контроль над Україною — житницею колишньої Російської імперії — міг урятувати їх від поразки у війні. Уже 18 лютого (за новим стилем) 1918 р. німецькі війська почали наступ на Київ, а 24 лютого (за новим стилем) австро-угорські війська — наступ на Одесу. Відповідно, у наступ на більшовиків перейшли й українські частини.

Німецькі війська в Києві, березень 1918 року

1 березня 1918 р. німецькі та українські війська підійшли до Києва, залишеного більшовиками два дні тому, і наступного дня урочисто вступили до міста¹.

Уже за місяць майже вся Україна була вільна від радянських військ, «армії» яких були занадто слабкі, щоб чинити серйозний опір німцям та австрійцям. Харків, останнє велике українське місто, було звільнено 5 квітня, однак бойові дії не припинялись до кінця місяця — тільки 30 квітня 1918 р. вдалось повністю опанувати лінію державного кордону з Росією.

Однак за день до цього Українська Народна Республіка перестала існувати — до влади в Україні прийшов Гетьман П. Скоропадський.

Звільнення території України від більшовиків знову поставило на порядок денний питання про створення українського війська. Цим разом навіть соціалістичне керівництво УНР вирішило відмовитись від експериментів та розбудувувати повноцінну регулярну армію.

Армія УНР мала складатись із восьми корпусів, кожен з яких розташовувався на території однієї губернії, які входили до складу України. Кожен корпус мав складатись із двох піших дивізій (по 4 піші

¹ Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917—1920 років: організація та правові засади діяльності. — К.: Текст, 2002. — С. 33.

та 3 артилерійські полки і допоміжні частини), важкої артилерійської бригади та інших частин. Крім того, чотири корпуси отримали ще по одній кінній дивізії (4 кінні полки, 1 кінно-гарматний полк і допоміжні частини), а один корпус — кінну бригаду (2 кінні полки)¹. 17 квітня 1918 р. Військовий Міністр УНР підполковник О. Жуковський наказом ч. 79 призначив командирів корпусів: Київського — отамана Мартинюка, Волинського — отамана Дядюшу, Полтавського — отамана Осецького, Подільського — отамана Клименка, Одеського — отамана Дорошкевича, Харківського — отамана Вовкобая і Катеринославського — отамана Васильченка². Кадри частин та з'єднань нового українського війська мали формуватись із частин та з'єднань колишньої російської армії. Остаточню реєстр частин армії було сформовано лише в травні 1918 р., а на 20 квітня 1918 р. до складу Української Армії було офіційно зараховано кадри тільки

Панцерник Запорізької дивізії

6 штабів корпусів, 13 піших та 2 кінних дивізій зі складу колишньої російської армії.

¹ Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К., Темпора. — С. 200—201.

² Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. — Т. 2. — К., Темпора, 2002. — С. 162.

Гармата полку Січових Стрільців

За основу організації було взято організацію російської армії, але зі змінами, що враховували досвід Першої світової війни. Так, у куренях піших полків з'явилися кулеметні сотні, артилерійська бригада пішої дивізії складалася з полків трьохбатарейного складу, у складі корпусу з'явилися власна важка артилерійська бригада (із зенітною батареєю) та кінний полк тощо.

Одночасно з організацією кадрів армії і підготовкою до призову новобранців, який мав розпочатися у травні 1918 р., Військове Міністерство мало дбати і про наявні «позаштатні» формування.

Так, наказом Військового Міністра УНР від 12 березня 1918 р. ч. 1 Окремий Запорозький загін завдяки напливу добровольців було розгорнуто в Запорізьку дивізію, а наказ Військової Офіції УНР від 8 квітня ч. 28 затвердив її переформування в окрему кінну бригаду¹, яка надсилалася в Катеринославську і Таврійську губернії для боротьби з більшовиками. Одначе командир Запорозжців отаман О. Натієв мав інші ідеї щодо реорганізації свого з'єднання і самочинно почав розгортати його в «Перший Запорізький корпус», призначивши 1 травня 1918 р. підполковника П. Болбочана командиром Запорізької дивізії². Військова Офіція УНР цей наказ скасувала, але плани переформування Запорізької дивізії теж були скасовані.

¹ Тимошук О. Охоронний апарат Української держави (квітень—грудень 1918 р.). — Х., 2000. — С. 206.

² Там само. — С. 211.

Синьожупанники на навчаннях

Не залишились поза увагою командування і Січові Стрільці, що стали основою гарнізону Києва: відповідно до наказу Військового Міністерства УНР від 26 березня 1918 р. ч. 118 1-й курінь Січових Стрільців було реорганізовано в полк.

Під час Першої світової війни у німецькому та австрійському полоні опинилося, за різними даними, від 200 до 500 тисяч вояків

української національності, які служили в російській армії. Ними опікувалися члени Союзу Визволення України¹. Полонених українців відправляли в окремі табори, у яких відкривалися школи, бібліотеки, театри, друкарні, велася робота з пробудження національної самосвідомості. Наприкінці жовтня — на початку листопада 1917 р. у німецькому таборі Ган-Мюнден на пропозицію генерал-майора В. Зелінського при українській громаді було створено військовий гурток, у якому незабаром нараховувалося 75 членів. Наприкінці лютого — на початку березня 1918 р. під Ковелем з вояків-українців, що перебували в німецьких таборах, почали формуватись дві дивізії чотирьохполкового складу, забезпечені німцями російським озброєнням і формою одягу, розробленою військовим гуртком у Ган-Мюндені². Офіційно ці з'єднання іменувалося 1-шою та 2-гою Українськими дивізіями, проте в просторіччі, за кольором уніформи, — просто синіми чи синьожупанними. 14 лютого 1918 р. наказом ВМ УНР ч. 33 В. Зелінський був затверджений на посаді тимчасового командувача 1-шої Української дивізії³. У другій половині березня 1918 р. 1-ша Українська дивізія прибула до Києва⁴, у той час як 2-га Українська дивізія завершувала формування під Ковелем.

Проте виявилось, що генерал-майор В. Зелінський має забагато амбіцій (він бачив Сині дивізії основою нової української армії, що явно не відповідало планам Військового Міністерства УНР і особисто Військового міністра)⁵, і 29 березня 1918 р. його усунули від командування синьожупанниками. Крім того, багато козаків цих дивізій бажали демобілізуватись та повернутись додому, що також не сприяло належному рівню військової дисципліни в частинах. У ніч проти 27 квітня 1918 р. німці роззброїли обидві Сині дивізії — саме напередодні гетьманського перевороту⁶.

Тим часом навесні 1918 р. пішов на спад рух Вільного Козацтва. Головними причинами були розпочате австро-німецькою та українською владою загальне роззброєння цивільного населення та зміна курсу національно-державної політики, що полягала у відмові від

¹ Політична організація емігрантів з наддніпрянської України, що виникла 14 серпня 1914 р. у Львові. З вересня 1914 по 1918 р. діяла у Відні.

² Зелінський В. Синьожупанники. — Берлін, 1938. — С. 23—24.

³ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 11.

⁴ Зелінський В. Синьожупанники. — Берлін, 1938. — С. 34.

⁵ Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К., Темпора. — С. 218.

⁶ Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917—1920 років: організація та правові засади діяльності. — К.: Текст, 2002. — С. 38—39.

добровольчих формувань на користь регулярної армії. 23 березня Рада народних міністрів УНР ухвалила припинити організацію Реєстрового Вільного козацтва, а 5 квітня 1918 р. Військове Міністерство УНР видало наказ про загальне скасування воєнізованих козацьких загонів¹. Замість них збройна охорона порядку на місцях покладалася на підрозділи, які входили до складу регулярної армії УНР. Ними стали охоронні сотні та кінні команди при повітових військових начальниках, формування яких розпочалося згідно з наказом від 29 березня 1918 року.²

Крім того, 15 квітня 1918 р. Військове Міністерство видало наказ про формування чотирьох залізничних сотень, зведених в окрему бригаду, для охорони залізничних сполучень. Згодом наказ було скасовано і замість бригади розпочато формування 1-го Залізничного полку³, який пізніше став основою Окремого корпусу залізнично-технічних військ у складі Міністерства шляхів.

ФОРМА ОДЯГУ ТА ЗНАКИ РОЗРІЗНЕННЯ ВІЙСЬКОВИКІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ПЕРІОДУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

(1917 — 29 квітня 1918 року)

Однією з форм українського національного руху, що набув розмаху після Лютневої революції, став рух за «українізацію», тобто виокремлення в національні частини вояків-українців. Усвідомлення вояками-українцями своєї національної самобутності виявилось насамперед у використанні блакитного (синього) та жовтого національних кольорів у вигляді прапорів та нерегламентованих прикрас на формі одягу (стрічки, розетки). Згодом у національних кольорах почали

¹ Лободаєв В. Українське Вільне козацтво (1917—1918 рр.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. — К., 2001. — С. 8.

² Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К., Темпора. — С. 197.

³ Там само. — С. 197—198.

Група військовиків 34-го армійського корпусу.
Меджибіж, вересень 1917 р. По завершенні українізації 1 жовтня 1917 р.
корпус став називатися 1-м Українським

На фрагментах видно різні варіанти перероблення російської кокарди
за допомогою національних кольорів

оформлювати знаки розрізнення — погони, петлиці, лампаси. Єдиного підходу до цього, за відсутності відповідних вказівок згори, не було. Національні кольори не протиставлялися червоному кольору революції.

Учасники ІІ конференції українських організацій Північного фронту. Псков, 8 жовтня 1917 року. Військовики у російських одностроях, національну приналежність позначають стрічки на грудях у вигляді бантів або кокард

Можливість встановлювати форму одягу та знаки розрізнення для українських військовиків з'явилася після проголошення у листопаді 1917 р. Української Народної Республіки. З-поміж інших самостійних кроків українського уряду у військовій сфері слід відзначити наказ по Військовому Секретарству УНР від 26 листопада (9 грудня) 1917 р. ч. 32: «Приказываю всѣм офицерам, солдатам и матросам украинцам носить на головном уборѣ под кокардой продольную синежелтую украинскую ленту длиной три дюйма. Всѣм начальникам украинских частей озаботиться немедленным исполнением настоящего приказа»¹.

Носіння невеличких шматочків стрічок у національних кольорах під російськими кокардами було започатковано в полках Чехо-Словацької стрілецької бригади після Лютневої революції². Можливо, саме цей досвід було взято за основу військовим відомством УНР.

¹ Офіційні відомости // Козацька Дума. — 1917. — 8 грудня.

² Татаров Б., Пануш Б. Чехословацкие части в России. 1914—17 // Цейхгауз. — 2001. — № 4. — С. 32.; Дерябин А. И. Гражданская война в России 1917—1922: Национальные армии. — Москва, 1998. — С. 28.

Військовики українізованих частин, 1917 рік. Зверніть увагу на мішанину з військової форми та українського національного костюму, а також на червоний бант на грудях у вояка в центрі

17 (30) грудня 1917 р. Генеральний секретар військових справ С. Петлюра затвердив проект тимчасової форми одягу козаків Української Народної Армії [документ № 1-2-2]¹. Відповідний наказ було передано телеграфом². Хоча в телеграмі не зазначалося порядкове число (номер) наказу, з інших документів випливає, що він мав номер 74. Телеграму було також опубліковано в пресі³. Наказом встановлювалося, що всі козаки Української народної армії мають однакову форму одягу, роль якої аж до демобілізації виконувало похідне обмундирування Російської армії з низкою змін. Зокрема, скасовувалися погони і петлиці, замість яких встановлювалися шеврони за посадами у верхній частині правого рукава та «наугольники» на комірі.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 3. — Спр. 11. — Арк. 44—45.

² Телеграма С. Петлюри фронтам і у всі військові округи про тимчасову форму української армії // Симон Петлюра. Статті, листи, документи. — К., 1999. — Т. 3. — С. 41—42.

³ Форма українського війська // Народна Воля. — 1917. — 21 грудня (1918. — 3 січня).

У верхньому куті «наугольника» за допомогою трафаретів позначався рід зброї, у нижньому — номер чи назва частини. Уперше в українському війську встановлювалися емблеми родів зброї — схрещені гвинтівки для піхоти, жовті шаблі для кінноти, артилерія та інші спеціальні війська мали використовувати такі самі емблеми, які були у Російській армії. Знаки розрізнення посад являли собою шеврони зі срібного галуна у вигляді тупого кута вістрям угору, довжина кожної сторони якого становила 1 вершок (4,44 см). Ройовому, чотарю та бунчужному належали 1—3 шеврони, півсотенному — 1 з петлею на вершині кута (як на флоті), сотник, курінний та осаул мали носити під цим шевроном 1—3 шеврони без петель відповідно. Шеврон полковника передбачався ширшим (1,5 см), із зигзагом (очевидно, мав використовуватися галун, присвоєний гусарським частинам Російської імператорської армії), отамани бригадний та дивізійний повинні були носити відповідно 2 і 3 такі шеврони. Нарешті, для отамана корпусного було встановлено шеврон шириною 1,5 см з петлею, для отамана армійського — 1 шеврон з петлею і 1 без петлі, для отамана фронтового — 1 з петлею і 2 без петлі. Відстань між шевронами мала відповідати товщині пальця. Зазначалося також, що козаки, які служать у кінноті, артилерії та штабах, повинні носити шеврони за посадами, що відповідають перерахованим вище посадам у піхоті. Нарешті, було встановлено синьо-жовту кокарду (жовтий колір посередині).

Отже, знаки розрізнення, встановлені 17 грудня 1917 р., мали чітко вирізняти українських вояків (адже крій і колір форми залишалися незмінними) і, водночас, відповідати загальним тенденціям у сфері знаків розрізнення, що намітилися після революції. Останнє було досягнуто через скасування погонів та петлиць. Велику увагу розробники наказу приділили відображенню національної приналежності — у національних кольорах було оформлено «наугольники», з'явилася кокарда національних кольорів.

Подібні зміни у формі одягу відбулися і в інших національних військових формуваннях. Так, 30 грудня 1917 р. в Окремому Чехословацькому корпусі¹ було скасовано носіння погонів і запроваджено знак на лівий рукав у вигляді щитка з шевронами відповідно до чину та номером частини². У тому ж таки грудні 1917 р. у 1-му Польському

¹ Сформований восени 1917 р. з військових частин, укомплектованих чехами та словаками — колишніми австрійськими військовополоненими, перебіжчиками чи добровольцями, які до війни проживали на території Росії.

² Дерябин А. И. Гражданская война в России 1917—1922: Национальные армии. — М., 1998. — С. 28—29.

П. Болбочан зі знаками розрізнення отамана бригади, весна 1918 року. Всупереч наказу шеврони нашиті на лівому рукаві

корпусі замість погонів на позначення чинів було введено кольорові кути (шеврони) на лівий рукав: для унтер-офіцерів амарантові, для офіцерів срібні і золоті, для генералів золоті з «гусарським» зигзагом¹. Таким чином, можна говорити про загальну тенденцію у створенні знакових систем.

Новий Генеральний секретар військових справ УНР М. Порш зробив свій внесок у справу подальшого розвитку знакової системи українського однострою. 28 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р.) ним було підписано наказ по Військовому Генеральному Секретарству УНР ч. 105 [документ № 1-2-3]. У констатувальній частині наказу зауважувалося, що «на фронті, а також в тилу з'явилась сила всяких злочинців, розбійників, злодіїв і других непевних і темних елементів, які переодягаючись в салдацьку шинелю, грабують, нищать і насилують мирне населення України»². З огляду на зазначене, враховуючи потребу відрізнити українського козака «від всіх сих злочинців», оголо-

шувалося про намір внести найближчим часом на розгляд Української Центральної Ради законопроект про «загальну форму» Українського народного війська. До видання зазначеного законопроекту, у зміну наказу Військового Секретарства від 17 грудня 1917 р. № 74, встановлювалася тимчасова форма одягу. Насправді знов-таки йшлося про нові знаки розрізнення на російському однострої, причому єдиним справжнім нововведенням було запровадження сукняних «наплічників» (погонів) блакитного кольору розміром 3/4 вершка по верхньому краю і 1 ¼ вершка по нижньому краю, обшитих жовтим кантом, які мали носити всі козаки «без різниці становища». При цьому для військовиків частин російської армії Українського фрон-

¹ Дерябин А. И. Гражданская война в России 1917—1922: Национальные армии. — М., 1998. — С. 30—31.

² ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 30.

Військовики 1-го куреня Січових Стрільців, весна 1918 року.

П'ятий ліворуч у першому ряді сидить командир куреня Є. Коновалець.
На рукавах добре видно шеврони за посадами

ту і тилу зберігалися погони російського зразка. Також у наказі по Військовому Генеральному Секретарству УНР від 28 грудня 1917 р. ч. 105 фактично дублювалися у скороченому вигляді положення наказу Військового Секретарства від 17 грудня 1917 р. № 74 про встановлення «наугольників» і шевронів та містилося доручення Головному управлінню постачання організувати виготовлення наплечників та петлиць і якнайскоріше забезпечити ними всі українські частини¹.

Можна стверджувати, що накази про встановлення нових знаків розрізнення вдалося довести не до всіх частин. Наприклад, С. Левченко згадує, що під час перебування в I Українському корпусі у Вінниці під Різдво 1917 р. надійшов наказ, яким приписувалося нашити срібні галуни на рукавах². Напевне, йдеться про наказ Військового Секретарства від 17 грудня 1917 р. № 74. Натомість В. Савченко, розповідаючи у статті «Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр.» про українізацію 4-тої стрілецької залізної диві-

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 30—30 зв.

² Левченко С. Інструкторська Школа Старшин // За державність. — 1938. — 36. 8. — С. 121.

Військовики 1-го куреня Січових Стрільців, весна 1918 року.
Добре видно «наугольники» на комірі та шеврони за посадами на рукавах

зії ХІ корпусу (Румунський фронт), підкреслює, що 14-й стрілецький залізний полк першим з-поміж інших полків дивізії надягнув «українські військові відзнаки», а саме жовто-блакитні погони та кокарди тих самих кольорів¹. Зате наказ по Київському кадетському корпусу від 4 січня 1918 р. № 14 встановлював жовто-блакитну стрічку під кокардою на шапці, погони (цікаво, що жовтий кант було названо гренадерським), «наугольники», шеврони, синьо-жовті кокарди².

На завершальному етапі війни з радянською Росією українське військове керівництво почало вживати заходів щодо уніфікації форми одягу та знаків розрізнення.

5 березня 1918 р. виконуючий обов'язки Військового Міністра О. Жуковський наказом Військовому Міністерству Української Народної Республіки (ВМ УНР) № 52 до «вироблення Нової форми» встановив для всіх співробітників міністерства, а також військовиків Київського гарнізону, носіння на лівому рукаві блакитної «перев'язі»

¹ Савченко В. Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр. // За державність. — 1934. — Зб. 4. — С. 152.

² Тинченко Я. Армія України 1917—1920 гг. — Москва, 2002. — С. 11—12.

О. Жуковський (перший ліворуч) на параді.
Добре видно блакитні пов'язки на рукавах

(пов'язки), на яку старшина мала право нашити срібний галун 1 вершок завдовжки і 1 см завтовшки [документ № 1-2-4]¹. У наказі ВМ УНР від 9 березня 1918 р. ч. 63, яким заборонялося носіння російських погонів, було зазначено, що «форми» за наказом ВМ УНР ч. 52 (блакитна пов'язка) мають дотримуватися всі старшини й козаки, які служать в українському війську². Чим було зумовлено таке рішення, пояснити важко, адже нормативно-правових актів, якими скасовувалися попередні накази щодо уніформи та знаків розрізнення, не знайдено. Якщо наказ ВМ УНР від 5 березня 1918 р. № 52 було видано з огляду на розмаїття знаків розрізнення, які мали навіть окремі частини, то цей крок був щонайменше нелогічним — у подібних випадках військове керівництво намагається просто добитися виконання раніше виданих наказів. Цілком можливо, що О. Жуковський не мав їх у розпорядженні. Так чи інакше, наказом ВМ УНР від 5 березня 1918 р. № 52 було встановлено єдиний простий знак приналежності до Військового міністерства та Київського гарні-

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 28.

² Там само. — Арк. 38.

Варіанти знака на кашкет, весна 1918 року. З колекції В. Подгорного

зону (одночасно він вирізняв і старшин), який невдовзі було поширено на всю армію.

Розбудова збройних сил молодої української держави потребувала створення нової системи військової освіти. Наказом ВМ УНР від 14 березня 1918 р. ч. 78 отаману Остафієву доручалося сформувати Інструкторську школу старшин, що мала готувати кадри для української армії¹. У спогадах одного з її випускників формі одягу і знакам розрізнення присвячено такі рядки: «Обмундування старшин було власне. Відзнак ще військове міністерство не опрацювало як і уніформу і тільки рід зброї мав відрізнятися широким лямпасом на штанях: в піхоті синім, кінноті жовтим, арматі червоним і т. д. На кашкетах був прийнятий для ношення Київський герб (Архистратиг Михаїл). Так проблематично виглядав зовнішній бік справи»².

У цитованому уривку привертає увагу згадка про носіння на кашкетах «Київського герба». Очевидно, йдеться про кашкетний знак (часто його називають кокардою, що є неточністю) у вигляді «французького» щита³ з жовтого металу, вкритого синьою фарбою, із зображенням Архистратига Михаїла з пломеніючим мечем і прямокутним щитом, на якому зображено лева. Над фігурою Архистратига — Тризуб⁴. Існував також варіант у вигляді овалу. Поєднання зображень Архистратига Михаїла і лева, що відображало соборність українських земель, було характерним для символіки Українських Січових Стрільців. Цілком можливо, що знак початково розробляв-

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 47.

² Левченко С. Інструкторська Школа Старшин // За державність. — 1918. — 36. 8. — С. 122.

³ Щити такої форми використовувалися в міській геральдиці Російської імперії.

⁴ Зображення див.: Тинченко Я. Армии Украины 1917—1920 гг. — Москва, 2002. — С. 129.

Члени української делегації на мирних переговорах
Української держави з Радянською Росією, червень 1918 року.
Перший ліворуч сидить представник Військового міністерства

О. Сливинський. Другий праворуч стоїть представник Генерального штабу
полковник Є. Мишковський в уніформі згідно з наказом
Військовому Міністерству УНР від 1 квітня 1918 р. ч. 142

ся спеціально для військовиків 1-го куреня Січових Стрільців, а надалі поширився на все військо. На жаль, обставини появи цього кашкетного знака достеменно не з'ясовано, але можна стверджувати, що з'явився він не раніше ніж у березні 1918 року.

27 березня 1918 р. Військовий Міністр О. Жуковський затвердив опис похідної форми Української Армії, який було оголошено наказом ВМ УНР від 1 квітня 1918 р. ч. 142 [документ № 1-2-6]¹. Основним кольором її предметів (однакових для всіх категорій військовиків) було визначено захисний. Встановлювалися, зокрема, «картуз» (кашкет) англійського зразка, «сива» шапка зі шликом, френч (англійського крою), штани (крою галіфе) і шинель «давнішнього» (тобто російського) крою, але з рівним широким хлястиком із нашитими на ньому чотирма гудзиками кольору матерії.

Знаки розрізнення державної належності (зокрема кокарда) в описі не згадуються. Рід зброї визначався кольором кантів

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 104—105. Публікації наказу: Наказ про похідну форму української армії. 1 квітня 1918 року. № 142 // Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. — 1918. — № 16. — С. 3; Військово-Науковий Вістник Генерального Штабу УНР. — 1918. — Ч. 1. — С. 54—55.

Військовики 1-шої Української дивізії. З колекції В. Подгорного

і ромбоподібних петлиць (сукняних для козаків, оксамитових для отаманів та старшини) на френчі, лампасів на штанах, шлика на шапці, а також «малюнками зброї» (тобто емблемами) на петлицях. Для піхоти приборним кольором було обрано блакитний, для кінноти — жовтий, для інженерних військ — чорний, для «гарматників» (тобто артилерії) — червоний, для співробітників усіх штабів — малиновий. Старшини, які закінчили академію Генерального штабу, мали носити канти білого кольору. Емблеми родів зброї встановлювалися такі: піхота — схрещені рушниці, кіннота — схрещені шаблі, артилерія — «бомба», інженерні війська — «свій інженерний знак». Як випливає з опису, емблеми піхоти та кінноти залишилися такі самі, як на тимчасовій формі одягу, затвердженій 17 грудня 1917 року. Новим одностроєм передбачався поділ військовиків на категорії за допомогою лампасів — двохрядних у отаманів (по 2,5 см по боках канта) і старшини (по 1,7 см) та однорядних у козаків — 1,7 см завширшки. Таким чином, частково відроджувалися знаки розрізнення Російської імператорської армії. Знаки розрізнення посад старшини розміщувалися на петлицях. Так, підхорунжий мав на петлиці одну поперечну срібну чи золоту смужку 0,5 см завширшки, хорунжий — дві, сотник, крім того, — зірочку. Аналогічно розрізнялися посади курінного, осаула та полковника, лише смужки були ширші (1 см).

Військовики 1-шої Української дивізії

На петлицях отамана дивізії містилося зображення пернача та двох «гилячок» (гілочок), отаман корпусу й отаман армії мали, крім цього, одну та дві зірочки в бічних кутах петлиці відповідно¹. Таким чином, уперше на знаках розрізнення українського війська з'явилося зображення атрибутів, пов'язаних із козацько-гетьманським періодом вітчизняної історії. Крім того, носіння срібних чи золотих вишитих гілочок на зовнішніх краях петлиць встановлювалося для старшин з освітою академії Генерального штабу. Водночас не зрозуміло, як мали позначатися посади ройового, чотового і бунчужного. Передбачалися також білі аксельбанти, проте не вказувалося, хто має право їх носити. Очевидно, як і за часів Російської імперії, вони призначалися для старшин Генерального штабу та ад'ютантів. Повному переходу армії на нові уніформу та знаки розрізнення завадив гетьманський переворот.

Слід також згадати і про особливу форму одягу синьожупанників, розроблену військовим гуртком у Ган-Мюндені². Вона складалась із синіх широких штанів, синього жупану та сивої шапки з синім шликом³.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 104—105.

² Зелінський В. Синьожупанники. — Берлін, 1938. — С. 23—24.

³ Омельченко Т. Мої спогади про Синіх // За державність. — 1937. — 36. 7. — С. 62.

РОЗДІЛ 2

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

(29 квітня — 14 грудня 1918 року)

Переворот 29 квітня 1918 р. поклав початок чи не найбільш суперечливому періоду Української революції. До влади прийшов колишній генерал-лейтенант Російської імператорської армії П. Скоропадський, обраний Гетьманом всієї України на Всеукраїнському з'їзді

Гетьман України П. Скоропадський (у черкесці, з орденом Святого Георгія на грудях) з оточенням. У першому ряді праворуч від Гетьмана Голова Уряду Ф. Лизогуб, ліворуч (у мундирі без погонів) — начальник Штабу Гетьмана отаман (згодом генеральний хорунжий) В. Дашкевич-Горбацький. Травень — початок червня 1918 року

хліборобів. Того самого дня були оприлюднені «Грамота до всього українського народу» і «Законои про тимчасовий державний устрій України». У «Грамоті...» давалася негативна оцінка діяльності попереднього уряду і проголошувалося про тимчасове прийняття П. Скоропадським усієї повноти державної влади в Україні. Відтепер управління Україною мало провадитися через призначений Гетьманом Кабінет Міністрів, у той час як Центральна і Мала Рада та всі земельні комітети розпускалися, звільнялися всі міністри і їх заступники. Окрім громадської підтримки заколотники мали й власні збройні загони, сформовані з колишніх офіцерів.

Завдяки підтримці німецького командування зміна влади відбулася швидко і майже без жертв. Лише командування 1-го полку Січових Стрільців відмовилося визнати нову владу та намагалось чинити збройний опір. Проте, з огляду на неможливість протистояти силам німців, які переважали, 30 квітня 1918 р. частина склала зброю і була розформована.

Спочатку нову владу сприйняли досить позитивно — країна вже втомилася від революційного безладу і неспроможності Центральної Ради налагодити нормальне функціонування державного апарату та економіки. Попри окремі вияви незадоволення Гетьмана визнали і збройні сили (окрім полку Січових Стрільців).

У результаті перевороту 29 квітня 1918 р. відбулася зміна політичного режиму. Навіть новий титул глави держави — «Гетьман всієї України» — мав символізувати повернення до порядку і стабільності. Так нова влада сподівалася отримати легітимізацію в широких верствах населення. Проте за своєю суттю державний лад Української Держави був скоріше «зменшеною копією устрою монархічної Росії»¹. Ключові посади в урядових структурах часто обіймали представники колишнього російського чиновництва, що не приховували своїх поглядів на Українську Державу як на тимчасове утворення на шляху відбудови Російської імперії.

Дії нової влади наочно демонструють прагнення до відновлення порядку і стабільності (у розумінні її представників): повернення незаконно захоплених підприємств, а також землі і майна поміщицьких господарств, встановлення більш жорсткого робітничого законодавства, більш суворий контроль за дотриманням законів та інші подібні кроки. Проблемаю було те, що переважна більшість селян

¹ Пономарьов В. Останній малоросійський гетьман // Генеза. — 1996. — № 1. — С. 199.

Полк Січових Стрільців складає зброю. 1 травня 1918 року

і робітників України вважали таке «відновлення порядку і стабільності» зазіханням на їх надбання, отримані під час існування Центральної Ради. Селянські повстання та робітничі страйки не тільки не покращували рівень життя в країні, а й лили воду на млин ворогів гетьманського режиму, наочно демонструючи людям «антинародну суть» нової влади. Навіть та незначна підтримка серед селян, яку Гетьману забезпечували організації Хліборобів, швидко зійшла нанівець. Останньою спробою Гетьмана заручитися підтримкою на селі стало відновлення козацького стану восени 1918 р. — але без радикальної земельної реформи створення «сільської аристократії» не мало сенсу.

Проте нова українська влада фізично не могла ігнорувати український національний рух. П. Скоропадський розумів, що не може правити Україною, спираючись тільки на проросійську політичну й економічну еліту. Однак на шляху до порозуміння між майже виключно лівими національними колами¹ і право-консервативним П. Скоропадським та його оточенням стали принципові розбіжності у поглядах на майбутнє України, особливо щодо земельного питання. Незважаючи на це, ліві українські партії, всупереч популярному

¹ На жаль, на той час серед українських політиків помірковані консерватори-державники становили меншість.

міфу, зовсім не перебували в абсолютній опозиції до гетьманської влади, а деякі представники Українського Національного Союзу¹ навіть були міністрами в урядах Української Держави. Цікаво, що це зовсім не заважало лідерам цього ж Союзу готувати повстання з метою повалення Української Держави...

Протягом існування Української Держави вплив Німеччини на внутрішнє життя країни досяг апогею. Якщо у період Центральної Ради українська влада намагалась хоч якось обмежувати свавілля німецького командування (переважно апелюванням до депутатів-соціалістів німецького парламенту), то П. Скоропадський мусив «віддавати борги» німцям, які допомогли йому прийти до влади, і бути значно поступливішим до їхніх вимог.

Особливістю часів Української Держави було втілення плану розбудови армії, започаткованого в останній період діяльності Центральної Ради. Зміни в організації війська були скоріше косметичні — наприклад, на початку червня 1918 р. замість назв за регіоном розташування корпуси отримали номери [документ № 2-1-1]. Лише у вересні 1918 р. було зменшено кількість полків у кожній пішій дивізії та легкій гарматній бригаді з 4 до 3² та зроблено інші невеликі зміни в організації частин.

Відносно спокійний час дозволив завершити формування реєстру кадрових частин³, відпрацювати їх штати і ще багато дрібних деталей організації, постачання, військового судочинства, підготовки кадрів та інших питань, які є не менш важливими для нормальної діяльності війська, ніж визначення кількості корпусів та дивізій. Наприклад, протягом літа 1918 р. через Раду Міністрів було проведено пенсійний статут армії та різні закони щодо військової служби (серед них закон від 24 липня 1918 р. про загальну військову повинність), організовано військове судочинство, реорганізовано військово-санітарну службу та інтендантуру (серед іншого Головний інтендант став 2-м товаришем (заступником) Військового Міністра, що свідчить про те значення, яке нове керівництво приділяло організації постачання в армії)⁴.

¹ Об'єднання лівих і центристських українських партій та громадських організацій, створене у вересні 1918 року.

² Скоріше за все, це було спричинене неможливістю укомплектування частин достатньою кількістю старшинських кадрів.

³ Так, восени 1918 р. у складі армії було остаточно залишено 48 піших та 22 кінні полки.

⁴ *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр. — Т. 2. — К.: Темпора, 2002. — С. 166.

Військовий міністр Української Держави генеральний бунчужний
О. Рогоза з українськими та німецькими офіцерами

Відповідно до «Законів про тимчасовий державний устрій України», «Верховним Воеводою Української Армії і Фльоти» був Гетьман. Центральним органом виконавчої влади, на який було покладено безпосередню роботу з розбудови збройних сил Української Держави — Української Армії, було Військове Міністерство, що складалося з 13 Штабів та Управлінь¹. Організація збройних сил ґрунтувалася на територіальному принципі. Згідно з планом організації Української Армії, остаточно ухваленим у середині вересня 1918 р. Радою Міністрів, територія держави поділялася на 8 корпусних районів у складі двох дивізійних округів².

Проте, попри великий масив документів щодо військового будівництва, які збереглися, досягнення у цій сфері були не такими вагомими, як може видатися на перший погляд. По-перше, на той час перспектива появи в Українській Державі могутньої армії не відповідала інтересам Німеччини та Австро-Угорщини, які намагались максимально сповільнити роботу з формування українського війська.

¹ Монкевич Б. Організація регулярної армії Української Держави 1918 року // Україна в минулому. — Вип. 7. — Київ—Львів, 1995. — С. 69.

² Там само. — С. 87.

По-друге, «від логічних ... досить прагматичних і фахово вивіренних рішень до їх утілення в життя виявилась “дистанція величезного розміру”»¹. Так, протягом шести місяців організаційної праці Військове Міністерство Української Держави не спромоглося зробити головного: на листопад 1918 р. кадри Української Армії досі не були повністю сформовані². Незважаючи на велику кількість старшин, які перебували в Україні, у частинах їх дуже не вистачало. Ще гірша справа була з підстаршинами, які на загал ставилися до Української Держави не дуже лояльно. Крім того, платня підстаршинам та козакам була відносно малою, що не заохочувало добровольців іти до війська, а призначений ще за часів УНР на травень 1918 р. призов було скасовано через наполягання німецького командування. Лише восени 1918 р. німці дозволили провести призов, який збільшив кількість козаків у частинах. Однак влада відклала призов на березень 1919 р., очевидно, побоюючись появи в армії великої кількості антигетьманськи налаштованих козаків. Єдине, що наслідилося зробити Військове Міністерство, — це організувати 22 жовтня 1918 р. часткову мобілізацію молодших старшин, що дозволило підтягнути до штатної численності хоча б кількість страшин у піших полках. Проте в артилерії та кінноті їх усе одно не вистачало³.

Крім цього, українським частинам не вистачало озброєння, казарм, уніформи і ще багато чого. Зрозуміло, що все це не сприяло ані зміцненню дисципліни, ані бойовій підготовці.

Не підвищував боєздатності українських військ і той факт, що багато старшин опинились в Українській Армії виключно з корисливих мотивів, приваблені перспективами комфортної служби та гарної платні у відносно безпечній та заможній Українській Державі.

Наочним прикладом є історія з 9-м Тираспольським кінно-козачим полком. У Російській імператорській армії цей полк називався 8-м Астраханським драгунським полком і до Першої світової війни розташовувався в Тирасполі. Навесні 1918 р. кадр полку було включено до складу Армії УНР. Полк увійшов до 3-ї кінної дивізії та отримав нове місце дислокації у місті Белгород, який тоді входив до складу України. Однак переважна більшість старшин полку

¹ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — С. 565—566.

² Прохода В. Вождь та військо. // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926). — К.: МП «Фенікс», 1992. — С. 129—130.

³ Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К., Темпора. — С. 209.

не поїхала до Белгорода та повернулась до своїх квартир у Тирасполі¹, який теж входив до складу України.

Подібні прагнення до комфортної служби були і в інших частин VII (Харківського) корпусу, до складу якого, окрім 3-ї кінної дивізії, входили ще 13-та та 14-та піші дивізії та інші частини. Хоча за планом піші полки корпусу мали досить рівномірно прикривати східний кордон Української Держави, фактично майже всі вони виявилися сконцентрованими у комфортному та безпечному Харкові (тільки один піший полк та одна артилерійська бригада дислокувались в Ізюмі). Більше того, офіцери колишніх 33-ї та 42-ї піхотних дивізій Російської імператорської армії, які до Першої світової війни розташовувались у Києві, масово відмовлялись їхати до Харкова для формування 13-ї та 14-ї піших дивізій. Кадри 33-ї піхотної дивізії так і не змогли відправити з Києва — вони «вибили» для себе перейменування у 7-му пішу дивізію III (Київського) корпусу, а замість них до Харкова як 14-ту пішу дивізію відправили кадри 31-ї піхотної дивізії, яка до війни дислокувалась переважно в Харкові². Кадрам 42-ї піхотної дивізії не вдалось уникнути відправки до Харкова як кадрів 13-ї пішої дивізії, але більшість її офіцерів відмовилися залишати Київ. Більше того, за планом штаб дивізії мав розташовуватись у Слов'янську, але так туди і не прибув³.

Отже, попри формальне існування у складі армії Української Держави, ці частини не мали і не могли мати жодного військового значення, навіть коли б німецько-австрійське окупаційне командування дозволило провести масовий призов до гетьманського війська.

Таким чином, замість частин 7-го корпусу кордони Української Держави у Слобожанщині разом з німецькими військами захищала Запорізька дивізія, яка не могла похизуватись комфортними довіреними квартирами...

Звичайно, серед старшин кадрових частин Української армії були і щирі патріоти, які були готові без вагань захищати державну незалежність навіть попри тяготи військової служби. Але значна кількість старшин виявились або пристосуванцями, або ще гірше — відвертими ворогами української державності, які розглядали армію Української Держави як ширму для розбудови «єдиної та неділимої» Росії.

¹ Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К., Темпора. — С. 323.

² Там само. — С. 287.

³ Там само. — С. 291.

Поки працювали над створенням кадрів регулярної армії, гетьман П. Скоропадський фактично перебував без війська: сеньйоранники були розпущені ще за УНР, січові стрільці — після гетьманського перевороту, а єдине з'єднання, що залишилось, — Запорізьку дивізію — згідно з наказом Військовій офіції (ВО)¹ від 14 травня 1918 р. ч. 198² було фактично підпорядковано німецькому командуванню. Крім того, дивізія не була повністю лояльною до нової влади.

Щоб хоч якось виправити ситуацію, на початку червня 1918 р. було вирішено створити в Києві з'єднання за зразком Російської імператорської гвардії. Ним стала Сердюцька дивізія, що мала складатись із чотирьох піших, гарматного і кінного (Лубенського) полків, а також інженерної сотні.

На формування дивізії не шкодували сил та грошей. Старшинами дивізії мали бути бойові офіцери, бажано нагороджені орденом Святого Георгія чи Георгіївською зброєю, козаками — діти заможних селян, кожен з яких повинен був мати рекомендацію від місцевої організації хліборобів. Та раптом виявилось, що навіть заможні селяни не поспішають віддавати дітей до гетьманського війська, тож влада була змушена призивати новобранців до Сердюцької дивізії на загальних підставах. Зловживання були такі, що Начальник Генштабу (під особистим наглядом якого перебувало укомплектування з'єднання) у вересні 1918 р. навіть призначив службове розслідування з приводу порушень, що відбувалися під час призову до дивізії³. Але навіть у такий спосіб не вдалось покрити некомплекту козаків. Ще гіршою була справа з комплектуванням дивізії підстаршинами: наприклад, 10 вересня 1918 р. командир дивізії генеральний хорунжий В. Клименко доповів рапортом 1-му товаришу Військового Міністра, що «частина з прибулих на поповнення дивізії старослужачих, бувших козаків Російської армії, відправлена за повною невідповідністю їх, виказавши себе поганим елементом; частина — добровільно пішла за власним бажанням»⁴. Навіть старшинські вакансії не були заповнені. Крім того, командуванню дивізії так і не вдалося викоринити антигетьманські

¹ Термін «Військова офіція» відповідав російському терміну «Военное ведомство».

² ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 24.

³ Тимошук О. Охоронний апарат Української держави (квітень—грудень 1918 р.). — Х., 2000. — С. 221.

⁴ Там само. — С. 219.

настрої не тільки серед козаків, а навіть і серед деяких старшин з'єднання.

За таких умов не дивно, що боездатність Сердюцької дивізії була невисокою, хоча за чисельністю (близько 6 тисяч вояків) вона була найбільшим збройним формуванням армії Української Держави. Вже 18 листопада 1918 р. 4-й Сердюцький піший полк фактично віддав повсталому Окремому Загону Січових Стрільців перемогу в бою під станцією Мотовилівка, а потім здався повстанцям. За декілька днів на бік повстанців перейшов Сердюцький Лубенський кінно-козачий полк під командуванням полковника Ю. Отмарштайна. Інші частини дивізії брали участь в обороні Києва, але високої боездатності також не показали. Надії Гетьмана на свою гвардію явно не виправдалися.

Окрім сердюків основу Української Армії становила Окрема Запорозька дивізія у складі чотирьох піших і гарматного полків, кінної сотні, важкої та кінно-гірської артилерійських батареї, що налічувала близько 3 тисяч вояків [документ № 2-1-4]¹. Її основним завданням була охорона східного кордону на Харківщині і Донбасі. Лояльність цього з'єднання до Гетьмана була така, що про всяк випадок саму дивізію «охороняли» німецькі війська².

Нарешті, у серпні 1918 р. у складі Української Армії з'явилося ще одне з'єднання: 1-ша Козача Стрільська дивізія (також за кольором уніформи відома, як «Сіра» чи «Сірожупанна»), сформована австрійцями з військовополонених-українців у Володимирі-Волинському³. Вона складалась із чотирьох піших, кінного, гарматного полків та інженерної сотні й нараховувала понад 6 тисяч вояків. Дивізію відправили на Чернігівщину, де вона мала охороняти північно-східний кордон держави, але після прибуття на місце була майже повністю демобілізована, і восени 1918 р. в її складі залишилось близько 600 вояків⁴. Сіра дивізія також була фактично підпорядкована німецькому командуванню.

Разом з німецькими військами Запорізька та Сіра дивізії брали участь в обороні кордонів Української Держави від більшовицької

¹ Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К., Темпора. — С. 190, 207.

² Тимошук О. Охоронний апарат Української держави (квітень—грудень 1918 р.). — Х., 2000. — С. 213.

³ Наказ про включення дивізії до складу Української Армії від 2 вересня 1918 р. ч. 70 // ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 385.

⁴ Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К., Темпора. — С. 207.

Гетьман П. Скоропадський обходить стрій Сірожупанної дивізії.
Київ, 1918 рік. З колекції В. Подгорного

Гетьман П. Скоропадський оглядає спорядження вояків
Сірожупанної дивізії. Київ, 1918 рік

Росії (РСФРР). Служба ця була небезпечною, оскільки між Українською Державою і РСФРР існувала нейтральна зона, у якій активно, хоч і неофіційно, діяли радянські загони, що періодично нападали на українську територію. Один з таких загонів 11 вересня 1918 р. під

селом Картушин¹, напавши зненацька, знищив передову заставу 1-го (Республіканського) куреня 2-го Запорізького полку (20 вояків), а потім атакував і на головні сили куреня. Запорожці відбили напад, але із надзвичайно важкими втратами, що складали понад половину бійців куреня; командира М. Зелінського було важко поранено².

Крім вищезазначених частин у серпні 1918 р. у складі Української Армії було сформовано три частини для виконання спеціальних завдань з розширення території Української Держави: Чорноморський кіш (мав діяти на Кубані), Окремий загін запоріжських низових козаків (мав діяти в низов'ї Дунаю та в Бессарабії, окупованих Румунією) та Окремий загін січових стрільців (мав діяти в Галичині, яка належала союзній Австро-Угорщині). Перша з цих частин мала складатись із 3 піших куренів та 1 гарматної батареї, а дві інші — з 1 пішого куреня та 1 гарматної батареї [документи №№ 2-1-5, 2-1-6]. Ці частини мали бути своєрідним збройним авангардом Української Держави у тих регіонах, які вважалися українською територією, але офіційно не входили до складу України. Особливо цікаве формування цих частин через той факт, що влітку 1918 р. в Українській Державі не вистачало військ навіть для підтримання внутрішнього порядку, не кажучи вже про захист від зовнішньої агресії уже наявних кордонів...

В Українській Державі було сформовано ще кілька військових формувань, що не належали, однак, до складу Військового Міністерства.

Для охорони гетьмана П. Скоропадського та його родини було сформовано Власний конвой Ясновельможного Пана Гетьмана, що прирівнювався до полку. За штатом, затвердженим Радою Міністрів 17 вересня 1918 р. (вважався дійсним з 1 травня 1918 р.), конвой складався зі штабу і трьох сотень (офіцерської, яка комплектувалася виключно старшинами, кінно-кулеметної і козачої). Однак ця частина входила до Української армії лише формально, оскільки підпорядковувалась не відповідному військовому командуванню, а Начальнику штабу Гетьмана всієї України, який, своєю чергою, підлягав тільки Гетьманові. Попри те що очолював цей штаб військовий (генеральний хорунжий В. Дашкевич-Горбацький³), насправді він був не органом військового управління, а установою, подібною за функціями до Міністерства імператорського двору Російської імперії.

¹ Нині — село Картушино Стародубського району Брянської області Російської Федерації.

² Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К., Темпора. — С. 193.

³ Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. — Т. 2. — К.: Темпора, 2002. — С. 55.

При Міністерстві залізничного сполучення було створено Окремий корпус кордонної охорони, що складався з 9 лінійних та 1 учбової бригади. Серйозна організаційна праця в корпусі розпочалась тільки у серпні 1918 року.¹

Цікаво, що в той час, коли українським військам не вистачало найнеобхіднішого озброєння та спорядження, П. Скоропадський не шкодував грошей і майна на підтримку різних «білих» антибільшовицьких організацій та військових формувань — переважно монархічного спрямування. До повалення Гетьманату було видано або заплановано до видання допомоги грошима та майном на суму майже 100 млн карбованців. Для порівняння: на утримання понад 300-тисячного війська в бюджеті Військового міністерства Української Держави на 1919 р. було заплановано лише близько 352 млн карбованців². При цьому допомога надавалась навіть тим військовим формуванням, які категорично заперечували саме право на незалежне існування Української Держави, — наприклад, Добровольчій армії³ генерал-лейтенанта А. Денікіна.

Крім того, з кінця жовтня 1918 р. додаткові кошти витрачались на формування своєрідного «іноземного легіону». Ним мав стати «Особливий корпус» із 8 піших полків, що мав комплектуватись у добровільно-примусовому порядку з колишніх офіцерів, кадрових унтер-офіцерів та юнкерів військових шкіл Російської армії, які перебували на території України, але не отримали українського громадянства. Цей корпус підпорядковувався безпосередньо П. Скоропадському, хоча мав забезпечуватись зі складів Військового Міністерства Української Держави. Форма одягу вояків корпусу була такою самою, як в армії Російської імперії, а їхня службова діяльність регламентувалась військовими статутами Російської імператорської армії. Корпус мав діяти на східних кордонах України, переважно в нейтральній зоні між російським та українським кордоном. Влада дуже сподівалася залучити хоча б частину з тієї великої кількості офіцерів, які перебували в той час в Україні, та марно: добровольців було небагато, а мобілізовані шукали приводу ухилитися від служби⁴.

¹ Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К., Темпора. — С. 348.

² Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. — Т. 2. — К.: Темпора, 2002. — С. 194.

³ Створена наприкінці 1917 р. з офіцерів та юнкерів, налаштованих проти радянської влади. Була основою «білих» російських військ на півдні колишньої Російської імперії.

⁴ Тимошук О. Охоронний апарат Української держави (квітень—грудень 1918 р.). — Х., 2000. — С. 183—184.

Останні місяці існування Української Держави позначилися посиленням проросійських тенденцій, що було безпосередньо пов'язано з міжнародним становищем, зокрема з поразками держав Четверного союзу. На Гетьмана тиснули прихильники орієнтації на білу Росію, насамперед представники російських організацій в Україні («Монархічний блок», «Союз відродження Росії» та інші). 17 жовтня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів було розглянуто «Записку в справі зовнішньої політики України», підготовлену десятьма міністрами, які вимагали надати допомогу російським політичним колам у боротьбі з більшовицьким урядом за відновлення «великої Росії»¹.

Революція у Німеччині, підписання 11 листопада 1918 р. Комп'єнського перемир'я, яке свідчило, що Німеччина програла війну, розвал Австро-Угорщини на початку листопада 1918 р. та початок евакуації німецьких та австрійських військ з України зробили крах гетьманського режиму невідворотним. Країни-переможці, насамперед Франція, відверто відмовляли Україні у праві на незалежне існування. Тоді П. Скоропадський вирішив змінити зовнішньополітичну орієнтацію Української Держави і 14 листопада 1918 р. видав грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією, а також призначив новий проросійський уряд на чолі з С. Гербеєм².

Це стало безпосереднім приводом до повстання, яке ще з вересня 1918 р. готувала група представників українських лівих партій на чолі з головою Українського Національного Союзу В. Винниченком. Головною ударною силою повстання став Окремий Загін Січових Стрільців (ОЗСС), сформований у Білій Церкві з колишніх вояків полку Січових Стрільців під командуванням військового старшини Є. Коновальця.

Повстання почалося 16 листопада 1918 р. виступом Січових Стрільців на Київ. Того самого дня в Харкові Запорізька дивізія на чолі з полковником П. Болобочаном — найбоекватніше з'єднання Української армії — також повстала і приєдналася до Директорії³. 18 листопада під станцією Мотовилівка ОЗСС розбив відправлений на придушення повстання офіцерський загін генерал-майора Святополка-Мирського, при цьому частини Сердюцької дивізії, відправлені разом із офіцерським загоном, фактично відмовились воювати проти повстанців.

¹ Васковський Р. Листопадове повстання 1918 р.: «петлюрівська авантюра» чи «національна революція»? // Студії з архівної справи та документознавства. — Т. 5. — К, 1999. — С. 215.

² Там само. — С. 216.

³ Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К., Темпора. — С. 288.

Хоча повстанці не змогли, як планували, швидко захопити Київ, протягом кількох тижнів вони майже повністю знищили опір гетьманської влади та війська в провінції. До повстання приєдналось багато частин Української армії, а також велика кількість добре організованих селянських загонів.

Ані оголошення загальних мобілізацій, ані заклики добровільно вставати на захист Української Держави особливих результатів не давали: переважна більшість населення України просто не бажала битися за П. Скоропадського. Основними силами, що встали на захист Гетьмана, були офіцерські кадри деяких частин, а також різні охоронні загони (які формувались переважно з офіцерів), що почали активно створюватися з осені 1918 року. Однак швидко виявилось, що воювали вони не за Українську Державу, а за «єдину та неділиму» Росію. Все, що залишалось Скоропадському, — вдавати, що ці вояки йому підпорядковуються, хоча командири офіцерських загонів відкрито заявляли про підпорядкування командуванню російської Добровольчої армії.

18 листопада 1918 р. гетьман П. Скоропадський призначив головнокомандувачем армії Української Держави відомого російського монархіста, генерала від кавалерії Ф. Келлера. Той енергійно взявся організувати війська, але що міг він вдіяти з кількома тисячами вояків проти десятків тисяч повстанців? Внаслідок цього єдине, на що виявилися здатними вірні П. Скоропадському війська, — це захист Києва й деяких залізничних вузлів, які вони, однак, утримували доти, доки цього бажали німці, що евакуювали свої війська з України.

26 листопада Ф. Келлера, який відкрито заявляв про підтримку відновлення монархії в Росії, змінив більш лояльний до П. Скоропадського генерал-лейтенант А. Долгорукий, але й він не зміг змінити ситуацію.

Коли стало ясно, що гетьман Скоропадський уже не контролює ситуацію в Україні, німці без жодних вагань домовились із керівництвом повстанців — Директорією УНР. 13 грудня 1918 р. було укладено угоду про нейтралітет та безперешкодну евакуацію німецьких військ з України між німецьким командуванням та Директорією, а вже наступного дня гетьман П. Скоропадський зрікся влади і втік із Києва, а до міста вступили війська Директорії. Залишки гетьманських частин (залога Києва, Гомельський загін, офіцерські підрозділи 5-го (Чернігівського) та 6-го (Полтавського) корпусів) здались військам УНР¹. Так припинила своє існування армія Української Держави.

¹ Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К., Темпора. — С. 368.

ФОРМА ОДЯГУ ТА ЗНАКИ РОЗРІЗНЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

(29 квітня — 14 грудня 1918 року)

Період існування Української Держави посідає особливе місце в історії української уніформи та знаків розрізнення 1917—1920 років.

Якщо досягнення у справі формування боездатних частин та з'єднань були доволі скромними (зрештою, все це мало цілком об'єктивні причини), то здобутки у сфері військової символіки, однострою та знаків розрізнення можна визнати справді вагомими. Питання, пов'язані з символікою, одностроєм та знаками розрізнення, вирішувалися на рівні Глави держави — перед виданням відповідного наказу Військовій офіції (ВО) зразки знаків розрізнення, як правило, затверджував Гетьман. Оскільки цей період був відносно спокійним, існувала можливість втілити відповідні накази у життя.

Як згадував П. Скоропадський, при захопленні урядових установ під час перевороту 29 квітня 1918 р. кожен з його прибічників мав на лівому рукаві білу, а на правому — малинову пов'язку, щоб була змога відрізнити їх від вояків, вірних Центральній Раді¹. Протівники гетьманців, а саме Січові Стрільці, також використовували під час перевороту спеціальні відзнаки. За словами В. Кучабського, стрільці кулеметної сотні Ф. Черника мали на шапках червоні стрічки «замість символічної “Червоної Калини” на знак, що йдуть у бій»². Такі самі стрічки вплели й у гриви коней. Червона калина (вірніше, її листя і ягоди) використовувалася як емблема України в символіці військового формування Українських Січових Стрільців (УСС) у складі Австро-Угорської імператорської і королівської армії, полонені військовики котрого утворили наприкінці 1917 р. військо формування Січових Стрільців у Києві. Серед «усусусів» великої популярності набула видозмінена історична пісня «Гей, у лузі червона калина», що стала своєрідним гімном УСС³.

¹ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918 р. — Київ—Філадельфія, 1995. — С. 156.

² Кучабський В. Корпус Січових Стрільців. Военно-історичний нарис. — Чикаго, 1969. — С. 107.

³ Климкевич Р. О. Рослинні емблеми України // Київ. — 1959. — Ч. 2. — С. 33.

Нова влада швидко заходилася наводити лад у військовій справі. У доповіді Військовому Міністру від 21 травня 1918 р. № 78, підписаній начальником Генерального штабу отаманом (підполковником) О. Сливинським та його помічником отаманом М. Какуріним, з-поміж іншого, пропонувалися такі заходи з оздоровлення кадрів майбутньої армії¹:

«а) Встановлення суворо визначеної і витриманої форми, що відповідає військовому званню.

б) Ясне і певне відновлення рангів, а не пристосування їх назв до класів посад, як це робиться нині»².

Зберігати форму одягу, встановлену за Центральної Ради, нове державне та військове керівництво наміру не мало. У наказі ВО від 5 червня 1918 р. ч. 205 повідомлялося про намір змінити форму одягу та про утворення комісії з розроблення її проекту. З огляду на це «до часу остаточного вироблення й затвердження форми військових Української Армії» старшинам і козакам належало припинити всі замовлення одягу³.

Проте від державних символів УНР (герб-Тризуб і блакитно-жовтий прапор) Гетьман не відмовився. Наказом ВО від 6 червня 1918 р. ч. 207 було введено кокарду для головних уборів військовиків, затверджену Гетьманом 17 травня [документ № 2-2-1]⁴. Ця кокарда являла собою штамповану «золоту опуклу ребристу зірочку круглої форми з радіонально-роскладеними реберцями». На «зірочку» накладався кружок, укритий блакитною емаллю, із золотим обідком і «гербом Української Держави». При виготовленні кокарди для козаків замість емалі мала використовуватися фарба⁵.

Як бачимо, своєю формою кокарда розриває з російською традицією. Відомо, що у військовиків Російської імператорської армії металеві кокарди були овальні (у 1844 р. такі кокарди були встановлені для офіцерів, у 1855 р. — для нижчих чинів)⁶. Можливо, кругла форма української кокарди була зумовлена німецьким та австрійським впливом, а можливо — просто бажанням, щоб цей знак розрізнення відрізнявся від аналогічного російського. До того ж,

¹ Переклад з російської.

² ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 32 зв-33.

³ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 133.

⁴ Там само. — Арк. 134.

⁵ Там само.

⁶ Самонин С. Русские военные кокарды 1844—1917 // Цейхгауз. — 1993. — № 1. — С. 3.

Кокарда військовиків Української армії за наказом Військової офіції
від 6 червня 1918 р. ч. 207. З колекції В. Подгорного

на відміну від російської, українська кокарда була однаковою для старшин і козаків.

Величезне значення для військового будівництва в Українській Державі мав наказ ВО від 16 червня 1918 р. ч. 221 [документ № 2-2-2]. У ньому особливо наголошувалося на необхідності відновлення таких підвалин нормально організованої армії, як дисципліна, бойові відзнаки, традиції тощо. Відповідно до цього проголошувався наказ Ясновельможного пана Гетьмана про повернення всім військово-службовцям України тих рангів і станів¹, «які вони займали до большевицького перевороту»². Встановлювалися такі назви старшинських рангів: хорунжий, значковий, сотник; військовий старшина, полковник; генеральний хорунжий, генеральний значковий, генеральний бунчужний. Очевидно, за основу було взято номенклатуру військових урядів Гетьманщини середини XVIII століття.³

Знаками розрізнення рангів і станів було встановлено погони, відповідно до опису, що додавався. Відзнаки на петлицях, встановлені наказом ВМ УНР від 1 квітня 1918 р. ч. 142, скасовувалися⁴.

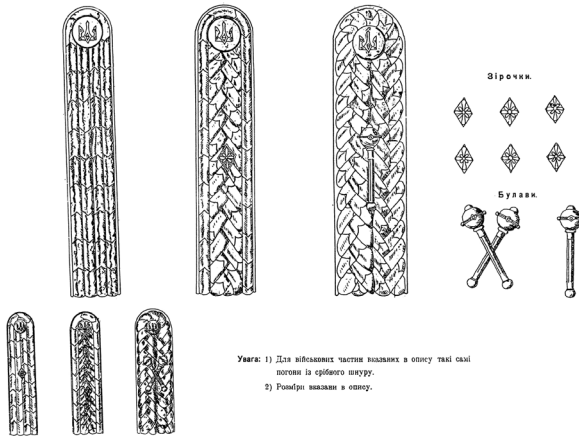
Системою розрізнення категорій старшин (різний спосіб плетіння плоского брузументного (металізованого) шнура 6 мм завширшки) і рангів погони наслідували німецькі зразки. Погон обер-

¹ Терміни «ранги і стани» відповідали російським термінам «чини и звания».

² ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 31. — Арк. 112.

³ Чмир М. В. Військові звання Збройних Сил України у 1918 році // Вісник Київського Університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 1999. — Вип. 41. — С.70—71.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 31. — Арк. 112 зв.

Увага: 1) Для відрізаності частини вишарпані в опису такі самі погони із срібного шнурю.
2) Розміри вказані в опису.

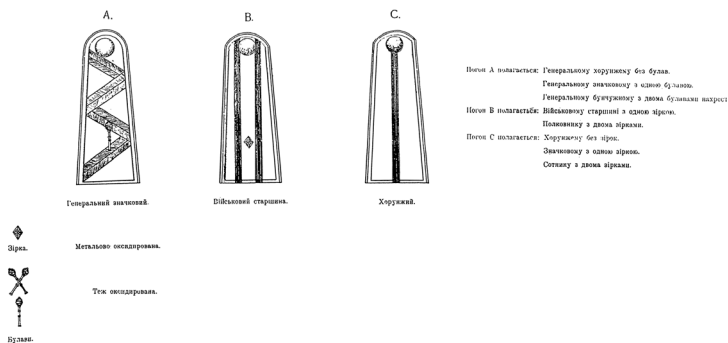
Погони старшин (офіцерів) Української армії. Малюнок до дод. 2 до наказу Військової офіції від 16 червня 1918 р. ч. 221

старшин (хорунжий, значковий, сотник) утворювався двома шнурами, перегнутими вдвоє так, що верхній кінець погона закінчувався півколом. Штаб-старшинський (військовий старшина, полковник) погон складався з коси, сплетеної з трьох шнурів, яку огинав ще один шнур. Така сама коса, тільки складена вдвоє, утворювала погон генеральних старшин (генеральний хорунжий, генеральний значковий, генеральний бунчужний). Шнур накладался на сукняну основу кольору за родом зброї. Відповідно, погони різних категорій старшин відрізнялися також шириною.

Залежно від роду зброї шнур, із якого виготовлялися погони, міг бути золотим із вплетеними синіми шовковими нитками, або срібним, у який, поряд із синіми нитками, мали вплітатися ще й золоті. Це також було наслідуванням німецьких зразків — у шнур, із якого робилися німецькі погони, впліталися нитки кольорів держав, які входили до імперії (наприклад, чорного кольору для Пруссії, світло-синього — для Баварії, чорного і червоного — для Вюртембергу)¹. Наслідування німецьких погонів було характерним для збройних сил держав, що перебували на той час під німецьким впливом, наприклад Туреччини².

¹ Фостен Д. Германская армия. 1914—1918. — Москва, 2003. — С. 38.

² Handbook of the Turkish Army. Eight Provisional Edition. — Cairo, 1916. — Plate II — “Distinguishing Badges of Rank”.

Захисні погони старшин (офіцерів) Української армії.

Малюнок-додаток до наказу Військової офіції від 15 червня 1918 р. ч. 222

Додаток 2-й до наказу ВО ч. 221 передбачав розвинену систему кольорів родів зброї (14 кольорів). Звертає на себе увагу встановлення для піхоти малинового кольору замість блакитного, як це передбачалося наказом ВМ УНР від 1 квітня 1918 р. ч. 142. У народній свідомості малиновий колір асоціювався (і асоціюється досі) з козацтвом. Проте вибір малинового для піхоти Української армії, на наш погляд, був пов'язаний з тим, що у Російській імператорській армії з 1856 р. він був приборним кольором стрілецьких частин¹. Ранги позначалися відповідною кількістю ромбоподібних зірочок у оберта штаб-старшин і булав у генеральних старшин. Хорунжий і генеральний хорунжий зірочок (булав) не мали; значковий, військовий старшина і генеральний значковий мали 1 зірку (булаву); сотник, полковник і генеральний бунчужний — 2 зірки (2 схрещені булави). Колір зірочок і булав був протилежний кольору шнура погону.

«Верховний Воевода Української Армії і Фльоти» — Гетьман П. Скоропадський — носив погони із золотих шнурів, на яких, за даними Д. Дорошенка, розміщувався «герб України (тризуб, обвитий пшеничним колосом) з двома булавами нахрест»². Пшеничне колосся — один із символів України, яка сприймалася на той час як аграрна держава.

Похідні погони (наказ ВО від 15 червня 1918 р. ч. 222)³ виготовлялися з сукна захисного кольору [документ № 2-2-3]. Погон мав

¹ Военная одежда русской армии. — Москва, 1994. — С. 233.

² Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. — Т. 2. — Ужгород, 1930. — С. 80.

³ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 44.

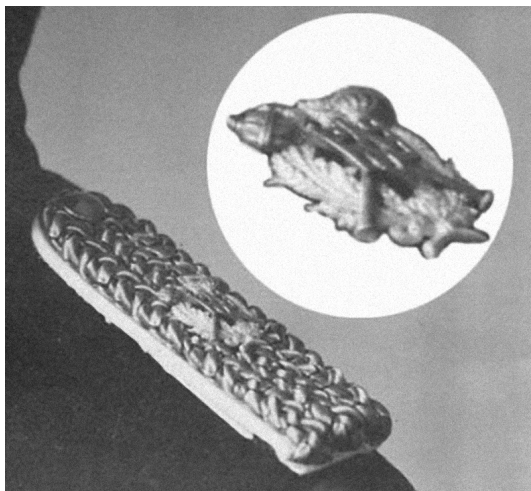

Гетьман П. Скоропадський

клиноподібну форму із заокругленим верхнім кінцем і кант кольору роду зброї. На погоні обер-старшини мала нашиватися 1 вертикальна тасьма захисного кольору 8 мм завширшки за зразком російських «просвітів», штаб-старшини — 2, на погоні генеральної старшини — вишиватися зигзаг 1,5 мм завширшки. Наказом ВО від 27 серпня 1918 р. ч. 449 ширину зигзага збільшили до 1,5 см¹. Так було усунено невідповідність між описом похідних погонів і малюнком, судячи з якого ширина зигзага була саме 1,5 см. Таким чином, системою розрізнення категорій похідні погони старшин Української армії нагадували російські. Система кольорів родів зброї, передбачена для кантів погонів, була спрощеною — 9 кольорів.

Очевидно, в короткий термін забезпечити старшин погонами зі шнурів було складно, тож наказом ВО від 27 червня 1918 р. ч. 262 було дозволено носити як похідні, так і непохідні погони в усіх випадках

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 44.

Погон гетьмана П. Скоропадського.
У колі — збільшена версія знака на погоні

на однаковій підставі [документ № 2-2-5]¹. Відповідно до наказу ВО від 28 червня 1918 р. ч. 274, усі військовики у штабах корпусів, частинах, установах і закладах, які безпосередньо підлягали командирі корпусу, повинні були мати на погонах номер корпусу римськими цифрами. Аналогічно для військовиків у штабах дивізій, частинах, установах та закладах дивізійного підпорядкування встановлювалося носіння на погонах номера дивізії арабськими цифрами. Цим самим наказом дозволялося доношувати кашкети як «давнішого» (тобто російського) зразка, так і встановленого наказом ВМ УНР ч. 142, але обов'язково з кокардою за наказом ВО від 6 червня 1918 р. ч. 207.

У додатку 2 до наказу ВО від 16 червня 1918 р. ч. 221 передбачалося носіння санітарними старшинами на погонах медичної емблеми², у наказі ВО від 15 червня 1918 р. ч. 222 зазначалося, що окремі оксидовані «арматури» (тобто емблеми) мають носитися на погонах військовиків інженерних і технічних військ, військових інженерів, лікарів, ветеринарів та фармацевтів³. Емблеми на погони військових

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 185.

² Там само. — Арк. 148.

³ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 44.

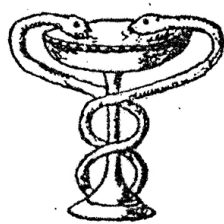
медиків були встановлені наказом ВО від 28 червня 1918 р. ч. 265: золотий або срібний ескулапів жезл для медичних лікарів, золота або срібна змія для ветеринарних лікарів, золота чаша з двома зміями для фармацевтів. Згадані емблеми на повсякденних погонах мали бути кольору, протилежного кольору шнура¹. При розроблянні емблем медичних та ветеринарних лікарів було використано німецький досвід — можна сказати навіть, що ці емблеми було просто скопійовано².

Емблема
медичніських лікарів.

Емблема
ветеринарних лікарів.

Емблема
фармацевтів.

Емблеми на погонах військових медиків.

Малюнок-додаток до наказу Військової офіції від 28 червня 1918 р. ч. 265

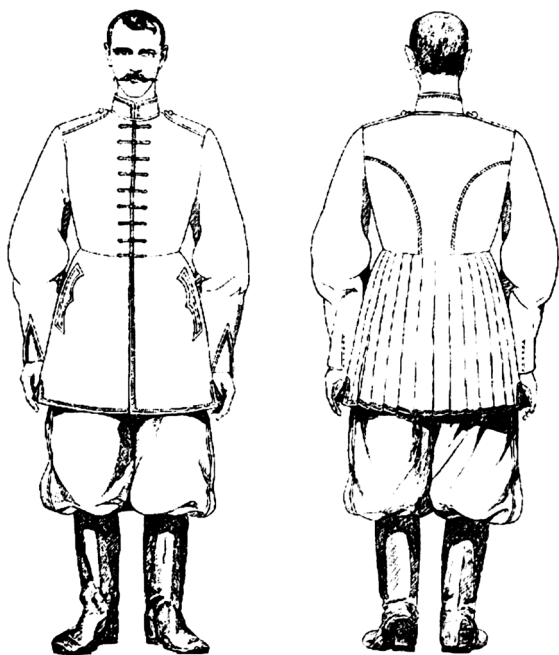
Окремим наказом ВО від 20 липня 1918 р. ч. 343 було визначено зразки погонів для старшин кінної артилерії і панцирних дивізіонів. Шнур погона встановлювався золотий, сукняна підбійка погона для кінної артилерії мала бути червона з жовтим кантом, для панцирного дивізіону — червона без канту. Крім того, на погонах передбачалися відповідні «арматури», але їх зовнішній вигляд не описувався³.

Якщо питання знаків розрізнення старшин вирішили одночасно з поверненням рангів, то щодо козаків та підстаршин ще понад два місяці залишалася невизначеність. За таких обставин в окремих з'єднаннях вдалися до імпровізацій. Так, наказом по III корпусу (штаб — м. Одеса) від 26 липня 1918 р. ч. 33 підстаршин та козаків

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 187.

² Die Uniformen der Deutscher Armee. — Leipzig: Verlag von Moritz Ruhl, 1911. — S. 27; Mollo A. Army uniforms of World War I. — Poole, Dorset: Blandford press, 1977. — P. 127.

³ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 258.

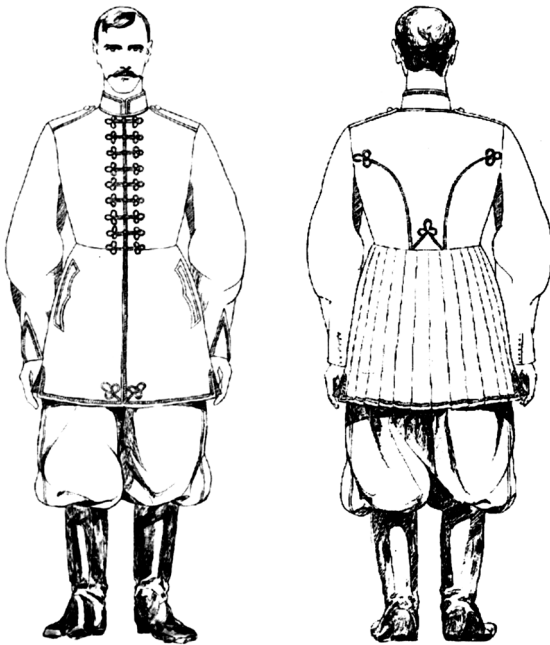

Уніформа старшин штабу і власного конвою Ясновельможного Пана Гетьмана.
Малюнок-додаток до наказу Військовій офіції від 3 липня 1918 р. ч. 290

до встановлення нової форми приписувалося одягнути в кокарди і похідні погони захисного сукна. Ці погони належало виготовляти за зразком похідних погонів старшин, встановлених наказом ВО ч. 222, з кантом кольору відповідного роду зброї і з трафаретом згідно з наказом ВО ч. 274. Відзнаки на погонах мали бути такі самі, які були встановлені в Російській армії для ефрейторів, унтер-офіцерів і фельдфебелів (поперечні нашивки різної ширини)¹.

Розробляння нової форми одягу за Гетьманату почалося зі штабу і власного конвою Ясновельможного Пана Гетьмана. Опис мундира-жупана і шароварів було оголошено наказом ВО від 3 липня 1918 р. ч. 290. Ці предмети встановлювалися як похідна уніформа [документ № 2-2-6].

¹ Чмир М. До питання про знаки розрізнення підстаршин Української Армії (1918 р.) // Знак. — 2017. — Ч. 71. — С. 7—9.

Уніформа осаулів Ясновельможного Пана Гетьмана.

Малюнок-додаток до наказу Військовій офіції від 3 липня 1918 р. ч. 290

Мундир-жупан захисного сукна, одnobортний, зі стоячим твердим коміром і застібною на 5 потайних гудзиків. На борт від коміра до пояса мали нашиватися 9 декоративних кулястих гудзиків, що застібалися петлями із захисного шовкового шнура — для старшин та козаків простих, з розетками з трьох петель на кінцях — для осаулів (тобто ад'ютантів) Ясновельможного Пана Гетьмана. Мундир-жупан мав обшиватися шовковим шнуром по верху коміра, бортам, знизу по краю, по краях клапанів кишень та рукавів, а також по швах спинки. Жупан козаків власного конвою відрізнявся від старшинського тим, що був на 8 см коротшим. Урядовцям Штабу Ясновельможного Пана Гетьмана присвоювався такий самий мундир, як у старшин, але (тимчасово) без погонів.

Шаровари встановлювалися сіро-синього сукна з краповим кантом, крою подовжений бридж, з двома кишнями. Шаровари

Осаул Ясновельможного
Пана Гетьмана. Київ,
1 вересня 1918 року.
Фрагмент фото з колек-
ції В. Подгорного

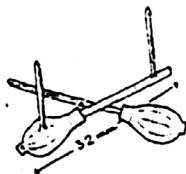
козаків — такі самі, але без канта. Урядовці Штабу Гетьмана мали носити довгі штани сіро-синього сукна з краповим кантом навипуск.

Нарешті, встановлювалися золоті шифри на погони: «Ш.В.Г.У.» (Штаб Гетьмана Всієї України) та «В.Г.К.» (Власний Гетьмана Конвой)¹.

На головних уборах вище від кокарди старшини штабу і конвою Ясновельможного Пана Гетьмана, відповідно до наказу ВО від 27 червня 1918 р. ч. 264, мали носити золоту відзнаку у вигляді схрещених булав довжиною близько 32 мм².

Булави, очевидно, мали вказувати на особливий статус цієї установи та військового формування, їхню наближеність до глави держави.

Мундир-жупан старшин штабу і конвою Ясновельможного Пана Гетьмана наказом ВО від 31 серпня 1918 р. ч. 460 було визначено як загальногенеральський похідний мундир³. Цей мундир генеральні старшини мали носити з шароварами з сіро-синього сукна із двохрядними лампасами «давнішнього» (російського) зразка

Відзнака для головних уборів старшин Штабу і Конвою
Ясновельможного Пана Гетьмана.

Малюнок-додаток до наказу Військовій офіції від 27 червня 1918 р. ч. 264

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 204—205.

² Там само. — Арк. 187.

³ Там само. — Арк. 375.

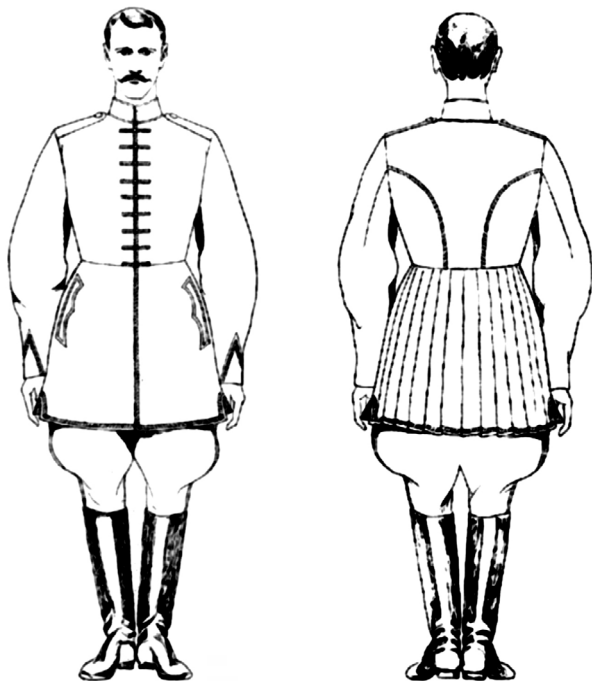

Генеральний хорунжий у мундирі-жупані Штабу і Власного Конвою Ясновельможного Пана Гетьмана. Київ, 1 вересня 1918 року. На стінці кашкета знак у вигляді схрещених булав. Фрагмент фото з колекції В. Подгорного

Генеральний хорунжий К. Середин у загальногенеральському похідному мундирі-жупані

малинового (піхота, Генеральний штаб, Військово-судова офіція), жовтого (кіннота), синього (топографи й геодезисти), коричневого (лікарі та фармацевти) чи червоного (артилерія, інженерні й технічні частини, головні управи, штаби, інституції тощо) кольору. Поза строем дозволялися довгі штани навипуск із відповідними лампасами. Наказом ВО від 30 вересня 1918 р. ч. 569 було уточнено, що коричневі лампаси мають носити лише ті генеральні старшини-медики, що проходять службу в санітарних та ветеринарних установах, інституціях та закладах. При проходженні служби в муштрових частинах та штабах вони мали носити лампаси кольору, присвоєного відповідним частинам і штабам, при

Похідна уніформа військовиків Окремої Сердюцької дивізії.
Малюнок-додаток до наказу Військовій офіції від 31 серпня 1918 р. ч. 461

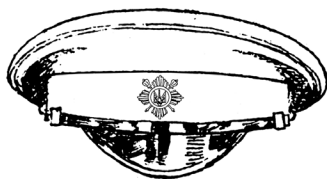
проходженні служби в головних управліннях Військової офіції — лампаси червоного кольору¹.

За зразком гетьманського штабу і конвою було розроблено також похідну уніформу полків піхоти, артилерії та інженерної сотні Окремої Сердюцької дивізії (жупан, штани, кашкет і шинель), опис якої було оголошено наказом ВО від 31 серпня 1918 р. ч. 461 [документ № 2-2-9]².

Кашкет мав виготовлятися із сіро-синього сукна з околицем для піхотних полків приладного сукна, для артилерії та інженерної сотні — з чорного оксамиту. Старшини та поверхстрокові підстаршини мали носити кашкет з чорним шкіряним козирком і підбородним

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 479.

² ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 178—179.

кашкетка Старш.

зоря
кокарда

Кашкет старшин і знак на головні убори військовиків
Окремої Сердюцької дивізії. Малюнок-додаток до наказу
Військовій офіції від 31 серпня 1918 р. ч. 461

ременем, кашкет козаків мав бути без козирка. Замість кокарди військовики мали носити на кашкеті «зорю згідно малюнку». «Зоря» складалася з чотирьох пучків променів, між якими розміщувалися булави, у центрі був круг із зображенням Тризуба¹.

Жупан відповідав зразку, регламентованому наказом ВО від 3 липня 1918 р. ч. 290, з певними відмінностями. По-перше, по верхньому краю коміра мав вшиватися кант синього кольору, по нижньому краю — кант кольору роду зброї чи полку. При цьому шнур довкола коміра не нашивався. По-друге, захисні погони старшин передбачалися з просвітами та підбійкою кольору приладного сукна за родами зброї та полками, з сукна такого самого кольору мали виготовлятися погони козаків. По-третє, жупан козаків мав обшиватися не шовковим, а гарусним (шерстяним) шнуром.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 56.

Штани (шаровари) — сіро-синього сукна крою бридж. Для старшин — з металізованими лампасами відповідно до категорії, для козаків — з кантом приладного сукна.

Шинель «давнішнього» зразка з одним рядком металевих гудзиків з гербом України та п'ятикутними петлицями на комірі — для піхотних полків з приладного сукна, для артилерії та інженерної сотні з чорного оксамиту. Кант петлиці — синій. У старшин петлиці з гудзиком, у козаків — без. Комір старшинської шинелі мав обшиватися кантом з сукна кольору роду зброї чи полку. Погони на шинелі передбачалися такі самі, як на жупані.

Кольори приладного сукна і «наряддя» (металевих чи металізованих елементів) встановлювалися такі.

Таблиця 1

Частина	Колір сукна	Колір наряддя
1-й полк	краповий	золотий
2-й полк	краповий	срібний
3-й полк	жовтогарячий (оранжевий)	золотий
4-й полк	жовтогарячий (оранжевий)	срібний
артилерія	червоний	золотий
інженерна сотня	червоний	срібний

Старшинам дивізії дозволялося носити замість сукняних погонів погони зі шнура, поза службою вони могли надягати довгі штани сіро-синього сукна навипуск з кантом приладного сукна.

21 серпня 1918 р. наказом ВО ч. 508 було оголошено опис шапки, жупана, штанів, чобіт, кашкета й куртки Сердюцького Лубенського кінно-козачого полку, розроблений на основі уніформи гусарських частин Російської армії¹. Тому погони військовиків полку суттєво відрізнялися від загальновійськових. Вони робилися із «джугта» (білого вовняного у козаків і підстаршин, срібного з ушитими жовтими і блакитними нитками у старшин), складеного вдвоє з петлею вниз. Ранги старшин розрізнялися срібними штампованими «гайками» із золотими зірками, надягненими на джгут (хорунжий — погон без «гайок», значковий і військовий старшина — 1 гайка, сотник і полковник — 2). «Гайки» підстаршин встановлювалися з переплєтених блакитних і жовтих ниток.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 433—437 зв.

Військовий міністр Української Держави генеральний бунчужний
О. Рогоза. Генерал носить неприписову блузу-френч
з погонами генеральних старшин Української армії

Того ж таки 21 серпня 1918 р. наказом ВО ч. 534 було оголошено затверджені тимчасово описи похідної форми обмундирування захисного кольору (мундир — сорочка френч для козаків, мундир-френч для старшин; штани «напівгаліфе»; кашкет), шинелі для козаків, похідної шинелі для старшин, похідних погонів для козаків (усе — окрім Сердюцької дивізії) [документ № 2-2-8]¹.

Похідний кашкет («похідна каскетка») англійського зразка, з сукна захисного кольору. По верху тулії кант відповідно до канту на погонах за наказом ВО від 15 червня 1918 р. ч. 222.

Похідний мундир — сорочка френч для козаків з сукна захисного кольору, з розрізом до низу в кінноті та артилерії, а до поясу —

¹ ЦДАВО України. — Ф.1077. — Оп.5. — Спр.10. — Арк.450-453.

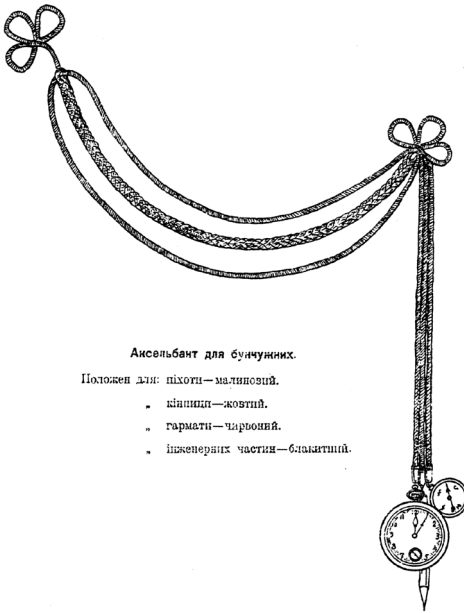
Хорунжий 2-го полку Запорізької дивізії

в інших родах зброї, що мав застібатися зліва направо на 4 або 5 гудзиків. Комір стоячий, м'який, із застібкою на 2 гудзики. На грудях 2 кишені з клапанами. Клапани кишень та місце пришивання коміра з кантами кольору роду зброї за наказом ВО ч. 222.

Похідний мундир-френч для старшин — однобортний, захисного сукна, зі стоячо-відкладним коміром, застібкою на 5 гудзиків захисного кольору та 4 кишенями з контрскладками — 2 на грудях та 2 бокові. Комір, клапани верхніх кишень та обшлагги мали обшиватися кантами кольору роду зброї за наказом ВО ч. 222. Дозволялося виготовляти комір та обшлагги з сукна більш темного відтінку, ніж френч.

Штани крою напівгаліфе з легким бриджем, сіро-синього або захисного кольору залежно від роду зброї. Для старшин — з кантом кольору роду зброї, для козаків — без канта. Старшини корпусу генерального штабу мали носити на штанах малинові двоохрядні лампаси за німецьким зразком.

Шинель — «ранішого зразка» із селянського сукна сіро-коричневого кольору з 2 кишенями та застібкою на 4 металеві гаплики. Комір відкладний, із п'ятикутними петлицями приладного сукна

Аксельбант для бунчужних.

Положен для: піхоти—малиновий.

- кінноти—жовтий.
- гармати—чирвоий.
- інженерних частин—білокатний.

Аксельбант для бунчужного. Малюнок-додаток до наказу Військової офіції від 17 червня 1918 р. ч. 246

з кантом (кому належить) за наказом ВО ч. 221. Погони з шинельного сукна, пришивні. На талії ззаду — хлястик на 2 гудзиках. Для військовиків кінноти, артилерії й тих, кому належить бути в строю верхи, шинель повинна була мати розріз ззаду, що застібався на гудзики. Крім того, рукави шинелі військовиків кінноти та кінної артилерії мали розрізні обшлагаи «ранішнього кінного зразка». Шинель старшин відрізнялася кантом довкола коміра кольору канта на штангах, у генералів, крім того, кант повинні були мати обшлагаи і хлястик. Наказом ВО від 9 листопада 1918 р. було визначено, що всі старшини Генерального штабу повинні мати довкола коміра похідної шинелі білий кант, на шинелі генеральних старшин Генерального штабу білий кант мав бути також на обшлагах та хлястику.

Наказами ВО від 20 серпня 1918 р. наказом ВО ч. 515 та від 21 серпня 1918 р. ч. 534 нарешті було визначено погони для підстаршин відповідно надстрокових та строкової служби [документ № 2-2-7]. За формою вони були подібні до старшинських похідних. Посади

розрізнялися нашивками з тасьми 8 мм завширшки зеленого (підстаршини строкової служби) чи жовтого (надстрокової) кольору. Ознакою посади бунчужного був також аксельбант, встановлений наказом ВО від 17 червня 1918 р. ч. 246 малинового (піхота), жовтого (кіннота), червоного (артилерія) чи блакитного (інженерні й технічні частини) кольору. До трьох вільних шнурів аксельбанта кріпилися компас, годинник та олівець¹.

Нарешті, наказом ВО від 9 листопада 1918 р. ч. 700 «форму убрання» (похідний мундир-френч старшинського зразка, сіро-сині штани, кашкет, шинель сердюцького пішого зразка з розрізом ззаду, як у старшин) отримали юнаки спільних юнацьких шкіл². Кант на мундирі та кант на штанах встановлювалися малинового (для юнаків артилерійських та інженерних шкіл — червоного, кавалерійських — жовтого) кольору. Околиця кашкета і кант нагорі тулії мали бути малинового кольору, для юнаків артилерійських та інженерних шкіл передбачався околиця чорного оксамиту, для юнаків кавалерійської школи — жовтого. Петлиці на шинелі мали чорний кант, але були різного кольору залежно від спеціалізації навчального закладу: малинового сукна в піхотній, жовтого сукна в кавалерійській, чорного оксамиту в артилерійській та інженерній школах. Погони юнаків за формою були аналогічними старшинським похідним, але їх належало виготовляти з малинового (для юнаків артилерійських та інженерних шкіл — червоного) сукна. Погон мав обшиватися золотим (для інженерної школи — срібним) галуном 15 мм завширшки так, щоб між галуном і кантом чорного кольору залишався «просвіт» завширшки 2 мм. Посади розрізнялися кількістю і шириною поперечних нашивок з жовтої (для інженерної школи — білої) тасьми 1 см завширшки та золотого (для інженерної школи — срібного) галуна шириною 3 см, розміщених на відстані 4 см від верхнього краю погона. Крім нашивок на погоні мав розміщуватися номер школи арабськими цифрами висотою близько 3 см кольору галуна. Старшини шкіл повинні були носити форму одягу старшинського зразка за наказами ВО чч. 221, 222 та 534, але «з присущими одмінами форми юнаків в відношенні колірів сукна і коліру наряддя». У разі виникнення утруднень у справі постачання предметів форми і приладних сукон дозволялося доношувати стару форму, але обов'язково зі встановленими погонами.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 169.

² Там само. — Арк. 553.

Отже, відомо п'ять систем розрізнення козацьких, підстаршинських та юнацьких посад в Українській Армії.

Таблиця 2

Посада	Підстаршини строкової служби	Надстрокові підстаршини	Юнаки військових шкіл	Підстаршини Сердюцького Лубенського кінно-козачого полку
Ройовий	Дуга з тасьми від нижнього краю до середини погона	Погон обшитий тасьмою за винятком нижнього краю	2 нашивки з тасьми ¹³⁹	1 гайка
Чотовий	Погон обшитий тасьмою за винятком нижнього краю	Окрім того, стрічка по осі погона	3 нашивки з тасьми	2 гайки
Бунчужний	Дуга до середини погона й обшивка тасьмою за винятком нижнього краю	Окрім того, 2 поперечні нашивки по 1 см завширшки	1 нашивка з галуна	3 гайки

Усього за часів Гетьманату було видано понад 20 наказів, що стосувалися уніформи та знаків розрізнення. Отже, у зазначений період питання форми одягу на рівні нормативно-правових актів було вирішене. На практиці ж усе було складніше. У статті невідомого автора «Про дещо», опублікованій на початку листопада 1918 р., зазначалося: «До цих пір можуть бути одягнені по формі лише сердюки та генерали, та й то влітку, бо питання щодо шинелі вже видається спірним в сенсі петлиць, і кантів та інших деталей»³.

Не дивно, що наказом ВО від 9 листопада 1918 р. ч. 682 з огляду на відсутність потрібної кількості сукна і неможливість придбання старшинами та урядовцями шинелей встановленого зразка оголошувався дозвіл Гетьмана носити нарівні з шинелею українську чумарку, «як цілком відповідаючу військовим умовам і старим козачим традиціям [документ № 2-2-11]⁴. Фотографії свідчать, що навіть

¹ Гуртковий та португей-юнак належали до козаків, а не підстаршин. У сучасних Збройних Силах України їм відповідає звання «старший солдат».

² Португей-юнак мав 1 нашивку.

³ Кое о чем // Армія — 1918. — 8 листопада.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 542.

генеральні старшини змушені були носити ті мундири, які мали, розмістивши на них погони за наказом ВО ч. 221 або 222.

Як зазначалося вище, у серпні 1918 р. до складу Української армії увійшла 1-ша Козацька стрілецька дивізія, більш відома під неофіційною назвою — «Сірожупанна дивізія», або «Сіра дивізія»¹. 27 серпня 1918 р. дивізія прибула на територію Української Держави і наказом ВО від 2 вересня 1918 р. ч. 470 була зарахована на всі види забезпечення Української армії². Однострій дивізії, згадував М. Бутович, розробляла спеціальна комісія, намагаючись досягти «компромісу між козацьким жупаном старих часів, віддаючи данину романтиці відродження України, та практичною модерною уніформою. Довгі жупани “Синьожупанників” відкинули, як непрактичні»³. Фотоматеріали свідчать, що формений одяг військовиків дивізії складався з короткого жупана сірого сукна зі стоячим коміром і потайною застібкою, штанів, кашкета або шапки з коротким шликом⁴. На ногах — черевики з обмотками (у кіннотників та артилеристів — чоботи)⁵. В. Прохода згадував також «сіро синюваті» шинелі австрійського зразка⁶.

Члени військового товариства «Січ» імені гетьмана П. Дорошенка, створеного у Фрайштадтському таборі (на його базі згодом було сформовано 1-й Козацько-стрілецький курінь, що став основою Сірожупанної дивізії), носили знак, автором якого був Ю. Буцманюк. Знак мав вигляд щита жовтого металу, вкритого малиною емаллю, з написом «Січ 1917» у верхній частині. На щиті розміщувалося зображення Архистратига Михаїла з піднятим угору мечем; корпус частково прикритий щитом, укритим синьою емаллю, на якому лев, що спинається на скелю. Навесні 1918 р., під час формування Сірожупанної дивізії, у Відні було випущено знак аналогічного вигляду, але замість напису над фігурою Архистратига Михаїла розміщувався Тризуб, що на той час уже мав статус Державного герба УНР⁷. Знак виготовлявся у двох розмірах — великому (для носіння на кашкеті)

¹ Дубрівний П. Сіра Дивізія і література до неї // Вісті комбатанта. — 1967. — Ч. 1. — С. 18.

² ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 385.

³ Бутович М. Формування Сірої Дивізії у Володимирі-Волинському // За державність. — 1966. — 36. 11. — С. 22.

⁴ Тинченко Я. Армія України 1917—1920 гг. — Москва, 2002. — С. 31—33.

⁵ Бутович М. Формування Сірої Дивізії у Володимирі-Волинському // За державність. — 1966. — 36. 11. — С. 23.

⁶ Прохода В. Записки непокірливого. Історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця. — Торонто, 1967. — Частина 1. — С. 263.

⁷ Круковський О. Фалеристичні сліди Синьої та Сірої Дивізії // Знак. — 2001. — Ч. 23. — С. 10.

Знак 1-ї Козачої стрілецької дивізії для носіння на грудях та кашкеті

та малому (для носіння на грудях)¹. Згодом, очевидно після прибуття на територію України, військовики дивізії почали носити на кашкетах кокарди за наказом ВО 6 червня 1918 р. ч. 207.

Знаки розрізнення рангів військовиків 1-шої Козачої Стрілецької дивізії розміщувалися на комірах жупанів. За словами М. Бутовича, вони являли собою «певний українсько-австро-угорський компроміс»². Дійсно, система розрізнення рангів копіювала австро-угорську, але замість зірочок використовувалися зображення пшеничних колосків, що символізували родючість української землі та її багатство на хліб. Автором проекту відзнак був полонений художник Ю. Балицький³.

Під час формування Окремого Загону Січових Стрільців його військовики, за свідченням І. Вислоцького, отримали нове гарне обмундирування. Знаки розрізнення рангів, встановлені в Українській армії, «ніхто майже не носив, бо нагадували російські «пагони», хоча були формою дуже зближені також до німецьких,

¹ Тинченко Я. Армии Украины 1917—1920 гг. — Москва, 2002. — С. 31.

² Бутович М. Формування Сірої Дивізії у Володимирі-Волинському // За державність. — 1966. — Зб. 11. — С. 22.

³ Дубрівний П. Сірожупанники // За державність. — 1964. — Зб. 10. — С. 44.

Фото зразка уніформи
1-ї Козачої стрілецької дивізії

Військовики 1-ї Козачої стрілецької дивізії

особливо “парадні”»¹. З його спогадів випливає, що Січові Стрільці мали намір розробити і запровадити власні знаки розрізнення, для чого було створено спеціальну комісію. За словами В. Кучабського, зі стрілецьких одностроїв було свідомо усунуто всі «національно-українські ознаки», лише золоті літери «С.С.» на мундирах і шинелях вказували на належність до частини. «Бо в протывагу до іншого тогочасного українського національного війська, якого національний характер часто-густо цілком обмежувався лише такими зверхніми ознаками, як чуби, різнокольорові шлики, жупани й сап’янці, Стрілецький націоналізм повинен бути в глибині душі», — пояснює автор².

¹ Вислоцький І. 16 місяців у рядах кївських Січових Стрільців 1918—1919 // Літопис Червоної Калини. — 1935. — Ч. 10. — С. 7.

² Кучабський В. Корпус Січових Стрільців. Военно-історичний нарис. — Чикаго, 1969. — С. 133.

Останні місяці існування гетьманського режиму позначилися посиленням проросійських тенденцій. Це не могло не вплинути на збройні сили — з'явилися випадки відмови від носіння знаків розрізнення Української армії. Так, І. Вислоцький згадував про «комендантську сотню» у м. Біла Церква, військовики якої носили виключно російські кокарди й погони. «Українські відзнаки поволі зникали», — констатував мемуарист¹. С. Шухевич, який у листопаді 1918 р., як старшина Австро-Угорської армії, проходив службу в частині, що стояла в Одесі, у перших числах листопада 1918 р. надягнув українську кокарду. Він згадував, що носіння цієї кокарди викликало «сензацію у мешканців Одеси ... й здивовання у гетьманських старшин, котрі питали зовсім одверто:

— Пощо Ви накладаєте отсей значок, коли ми всі зачинаємо його скидати!?»²

Так чи інакше, за часів існування Української Держави було накопичено значний досвід у сфері форми одягу та знаків розрізнення. Окремі ідеї, на яких ґрунтується їх зовнішній вигляд, застосовуються і в символіці сучасних Збройних Сил України.

¹ Вислоцький І. 16 місяців у рядах кївських Січових Стрільців 1918—1919 // Літопис Червоної Калини. — 1935. — Ч. 10. — С. 7.

² Шухевич С. Спомини з Української-Галицької Армії (1918—1920). — Львів: Червона Калина, 1929. — Частина 1. — С. 11.

РОЗДІЛ 3

ЗБРОЙНІ СИЛИ УНР

(листопад 1918 — 17 липня 1919 року)

1 листопада 1918 р. на території українських земель, що входили до складу Австро-Угорської імперії, було проголошено Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР). А після антигетьманського повстання під керівництвом Директорії в середині листопада 1918 р. в Україні паралельно існували аж три українські державні утворення: ЗУНР, Українська Держава та УНР, відома за назвою свого керівного органу, як і Директорія.

14 грудня 1918 р. Українська Держава припинила своє існування і залишки її армії здались військам УНР. А 22 січня 1919 р. сталася знаменна подія в житті українського народу: в урочистій обстановці на Софійському майдані було оголошено Акт Злуки — Універсал Директорії про об'єднання УНР і ЗУНР, який наступного дня затвердив Трудовий Конгрес України. Вперше за кількасот років східні та західні українські землі об'єднались у складі однієї держави — і це була українська держава.

Однак з точки зору державного та військового будівництва Акт Злуки виявився клаптиком паперу, оскільки ЗУНР, перейменована на Західну Область УНР (ЗО УНР), та її військо (Галицька армія) існували окремо від державного апарату та збройних сил УНР. До 17 липня 1919 р. збройні сили УНР та ЗУНР-ЗО УНР діяли майже незалежно, а їх відносини відповідали скоріше відносинам між союзними державами, ніж відносинам між державним центром і автономією. Відповідно, період з листопада 1918 р. до 17 липня 1919 р., коли відбулося об'єднання Наддніпрянської та Наддністрянської (Галицької) армій для подальшої спільної боротьби, розглядається окремо для кожної армії.

15 листопада 1918 р. в історії Української революції розгорнулася нова сторінка. На вулицях Києва з'явилася Відозва утвореної

С. Петлюра (у центрі в сивій папасі з кокардою), Є. Коновалець (праворуч від Петлюри) під час проголошення Акту Злуки. Київ, 22 січня 1919 року

14 листопада Директорії Української Народної Республіки за підписами В. Винниченка, С. Петлюри, Ф. Швеця та П. Андрієвського. У ній наголошувалося на антинародній сутності Гетьманату, давалася оцінка його рішення про федерацію з Росією, містився заклик до повстання проти «злочинців і ворогів народу»¹. Того самого дня С. Петлюра розіслав з м. Біла Церква свій Універсал, за змістом подібний до згаданої відозви, підписавшись як «Головний Отаман військ України».

Головною військовою силою антигетьманського повстання став Окремий Загін Січових Стрільців (ОЗСС), очолюваний військовим старшиною (підполковником) Є. Коновальцем, командування якого підтримало ідею збройного виступу проти влади Гетьмана Скоропадського ще наприкінці жовтня 1918 року.² Загальне

¹ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — С. 554—555.

² Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917—1920 років: організація та правові засади діяльності. — К., 2002. — С. 57.

керівництво мав здійснювати Оперативний повстанський штаб на чолі з О. Осецьким.

На початковому етапі антигетьманського повстання Оперативний повстанський штаб розраховував раптовим ударом Січових Стрільців взяти Київ. 18 листопада 1918 р. сталося перше зіткнення між повстанцями і гетьманськими військами. Перемога під станцією Мотовилівка (на південний захід від Києва), коли Січовим Стрільцям вдалося розбити збірний загін, що складався з офіцерської дружини Святополк-Мирського та частин Сердюцької дивізії, дала змогу вийти на підступи до столиці, однак Київ захопити не вдалося через перешкоди з боку німецьких військ. Війська Директорії обложили місто. Для координації дій наказом по військах УНР від 3 грудня 1918 р. усі частини, що здійснювали облогу, було зведено в Осадний корпус під командуванням отамана Є. Коновальця¹.

Тим часом повстання поширилося по всій Україні. До Січових Стрільців приєдналися Запорізька дивізія, Сірожупанна дивізія, Чорноморський кіш та частина сердюків (у тому числі Сердюцький Лубенський кінно-козачий полк). 20 листопада Директорією було оголошено загальну мобілізацію². Крім того, до військ Директорії приєдналися численні селянські загони, сформовані місцевими активістами.

Таким чином, формувалися збройні сили відновленої Української Народної Республіки — Армія УНР, спочатку відома під назвою Республіканська армія.

Офіційною датою створення Армії УНР слід вважати 24 листопада 1918 р. [документ № 3-1-2]³. Її основу склали військові частини Української армії, що перейшли на бік Директорії, розгорнуті за рахунок мобілізації та напливу добровольців до з'єднання (так, на початку грудня 1918 р. ОЗСС було переформовано у 1-шу дивізію Січових Стрільців, тоді ж Запорізька дивізія розгорнулася у двох-дивізійний Запорізький корпус під командуванням полковника П. Болбочана тощо). Крім того, до Армії УНР входили новостворені

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 6.

² Левченко О. Д. Повстанська армія Директорії в боротьбі за здобуття Києва (листопад-грудень 1918 р.) // Збірник наукових праць Київського військового гуманітарного інституту МОУ. — К., 2001. — Вип. 6. — С. 10—11.

³ Левченко О. Д. Бойова діяльність Армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. — липень 1919 р.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. — К., 2002. — С. 11.

Почесна варта Січових Стрільців на станції Фастів
під час приїзду Головного отамана С. Петлюри. Грудень 1918 року

військові частини, а також селянські повстанські загони¹. Наприклад, протягом перших днів з повстанців Овруччини та Трипільщини сформувалася Дніпровська дивізія на чолі з отаманом Зеленим, що налічувала 10 тисяч осіб².

На жаль, більшість новостворених частин вирізнялась низьким рівнем дисципліни та боєздатності. Не вистачало також фахового і надійного командного складу.

Але головною проблемою був низький рівень національної свідомості та лояльності повстанських частин до нової влади. Полковник М. Капустянський у ґрунтовній доповіді «Становище на фронтах і міри необхідні для захиста України», датованій 30 грудня 1918 р., зазначав: «Селянство піднялось з великим ентузіазмом і стало в ряди військ Діректорії проти Гетьмана, поміщиків і Німців. Скинувши ненависного Гетьмана і німців, допомагавшим йому, і одержать землю — девіз селянства. Взагалі більшости селянства повстало Головним чином по соціальним мотивам і лиш часть його

¹ Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917—1920 років: організація та правові засади діяльності. — К.: Текст, 2002. — С. 101, 61.

² Історія Українського війська: У 3 т. — К., 1995. — Т. 2. — С. 195, 198.

руководилась сильним національним почуттям»¹. На вкрай низькому рівні національної свідомості більшості повсталих селян наголошував і один з командирів Січових Стрільців, сотник В. Кучабський: «Хоча офіційно, заявами Директорії, протигетьманське повстання йшло під кличами спасення української державности, то лише незначні кола повстанчих селянських мас розуміли й визнавали їх. Практика Гетьманщини спинила процес національного освідомлення українських селянських мас і зробила для них невідомою не лише Гетьманщину, але й саму українську державність...»² Усе це не могло не допомогти більшовикам, які вміло використовували гасла соціалістичної революції, щоб переманити селянські маси від «буржуазної» УНР на свій бік.

Тим не менше як регулярні, так і повстанські частини Армії УНР були рішуче налаштовані повалити Гетьманат. На початку грудня 1918 р. влада П. Скоропадського фактично поширювалася лише на Київ та деякі залізничні вузли, захопити які не давали німецькі війська. Можливість здобути столицю з'явилася тільки після підписання 13 грудня 1918 р. угоди між представниками Директорії та німецьким командуванням, за якою німецьким військам було гарантовано виїзд за межі України.

14 грудня 1918 р. війська Осадного корпусу розпочали наступ на Київ і до вечора зайняли все місто [документ № 3-1-5]³.

На жаль, перемога над Гетьманатом стала лише початком збройної боротьби УНР за виживання.

Поразка Німеччини у Першій світовій війні була використана радянською Росією для анулювання 13 листопада 1918 р. Брест-Литовського мирного договору, за яким вона зобов'язувалася визнати УНР. Уже 15 листопада 1918 р. радянські війська, не оголошуючи війни, вступили на українську територію⁴. Утім, спочатку більшовики діяли досить обережно. Наприклад, Харків вони захопили тільки 3 січня 1919 року.⁵ Однак швидке розкладання багатьох українських частин, командні кадри яких на загал не змогли опа-

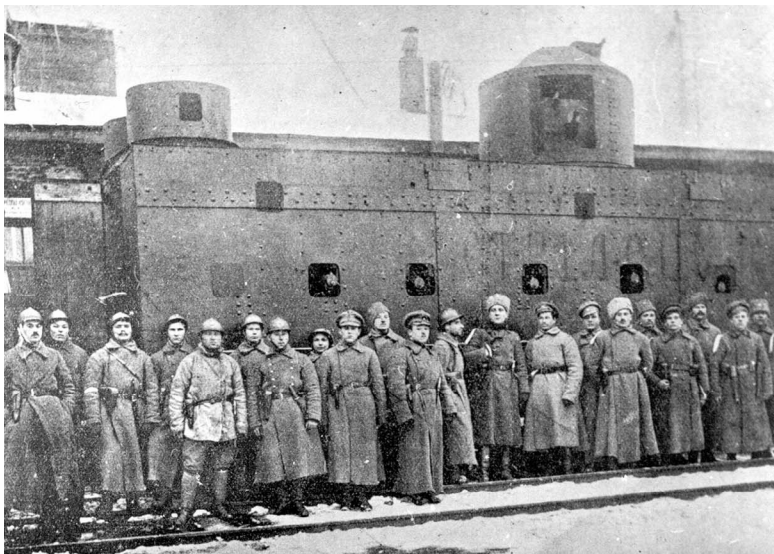
¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 23 зв.

² Кучабський В. Від першопочинів до прокурівського періоду // Золоті Ворота. Історія Січових Стрільців 1917—1919. — Львів, 1937. — С. 138—139.

³ Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917—1920 років: організація та правові засади діяльності. — К.: Текст, 2002. — С. 62.

⁴ Чіхрадє О. Ш. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 — грудень 1919 рр.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. — Львів, 2003. — С. 8.

⁵ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — С. 585, 587.

Панцерний потяг «Січковий Стрелець» та його екіпаж
після заняття Києва. Грудень 1918 року

нувати пробільшовицьки налаштовану масу мобілізованих козаків, додало їм сміливості. Крім того, після повалення влади П. Скоропадського багато повстанців вирішили, що війна вже закінчена і настав час повертатись до своїх сіл для вирішення соціальних питань — насамперед земельного.

Відтак у січні 1919 р. радянська Робітниче-селянська червона армія перейшла в генеральний наступ на Україну, везучи в обози маріонетковий «Тимчасовий робітниче-селянський уряд України», створений у Курську ще в листопаді 1918 року. При цьому на ноти уряду УНР уряд РСФФР з Москви 5 січня 1919 р. відповів, що військ РСФФР в Україні немає, а проти Директорії воює армія «українського радянського уряду, який є цілком незалежний»¹. А вже наступного дня у Харкові було офіційно проголошено створення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), якій, не важко здогадатись, негайно «прийшли на допомогу» російські війська РСЧА,

¹ Поле битви — Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення (електронне видання) — Харків, 2016. — Ч. 31.

існування яких на території України за день до цього офіційно заперечував уряд РСФРР.

З півдня на Україну наступали білі війська Збройних Сил Півдня Росії, створені на початку 1919 року на основі сформованої на базі офіцерських загонів Добровольчої армії та козачих військ Дону і Кубані. Розбивши в січні 1919 р. радянські війська на Північному Кавказі, вони розпочали наступ на Донбасі силами групи Добровольчої армії під командуванням генерал-лейтенанта В. Май-Маєвського. Крім того, ще в грудні 1918 р. офіцерські загоны під командуванням генерал-майора О. Грішина-Алмазова захопили Одесу. При цьому білі росіяни користувались підтримкою країн Антанти (насамперед Франції), яка на той час, після Першої світової війни, фактично вирішувала долю світу. Так, саме за збройної допомоги французів українські війська було вибито з Одеси.

А з заходу на Україну наступали війська Польщі, яка здобула незалежність у листопаді 1918 року. Її керівництво вважало українські землі Галичини, Холмщини та Волині польськими територіями, які треба було повернути під контроль. І хоча наприкінці 1918 — на початку 1919 р. основні зусилля поляки направляли на деблокаду Львова, майже оточеного Галицькою армією, бойові дії велись також і на Холмщині та Волині. У листопаді 1918 р. поляки швидко зайняли Холмщину, а на початку лютого 1919 р. польська оперативна група «Ковель» під командуванням генерал-підпоручника Е. Ридза-Сміглого захопила Західну Волинь разом із Володимиром-Волинським і Ковелем.

Таким чином, перед оточеною ворогами Українською Народною Республікою постала реальна загроза втрати незалежності за умов ще не завершеної розбудови збройних сил. Хоча на кінець 1918 р. Дієва армія УНР налічувала понад 300 тисяч осіб (у тому числі повстанські «дивізії»), рівень її організованості був явно недостатнім¹. Армія потребувала негайної реорганізації та «регуляризації».

На жаль, із усіх можливих варіантів реорганізації було обрано чи не найгірший. Наказом Головної Команди військами УНР від 1 січня 1919 р. ч. 22 усі військові частини, розташовані на Волині та Поділлі, Херсонщині, Лівобережжі та Київщині, було підпорядковано відповідно отаманам О. Шаповалу, О. Грекову, П. Болбочану

¹ Капустянский М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. // Україна. 1919 рік. — К.: Темпора, 2004. — С. 72.

та Є. Коновальцю, які мали взятися до формування з них так званих «дієвих» (діючої армії) корпусів, дивізій, полків тощо згідно із затвердженими штатами, а також органів управління¹. Водночас кадри корпусів армії Української Держави, які перейшли на бік Директорії (так звані «кадрові» частини), залишались на своїх місцях і мали поповнюватись до штатів військового часу одночасно із дієвими. При цьому командувачі дієвими частинами могли забирати з кадрових частин певну кількість особового складу, майна та займати їхні казарми [документ № 3-1-6].

Нескладно уявити, який хаос спричинило одночасне формування в країні двох армій, не кажучи вже про те, що командних кадрів, озброєння і майна не вистачало для укомплектування навіть однієї. Фактично протягом наступних місяців усі кадрові частини або розпоростились, або ввійшли до дієвих з'єднань, і лише декілька частин до травня 1919 р. перебували у стані перманентного формування, періодично віддаючи частину особового складу для поповнення дієвих частин.

Тим часом дієвим частинам на фронті не вистачало командного складу, озброєння та постачання. Намагаючись створити одночасно дві армії, військове керівництво України не змогло нормально сформувати жодної.

На початку 1919 р. в Україні різко активізували свої дії радянські війська.

Внаслідок захоплення противником стратегічної ініціативи протягом місяця кампанію на Лівобережжі було програно і на початку лютого 1919 р. війська УНР відступили на правий берег Дніпра². 5 лютого 1919 р. українські війська, залишивши Київ, відійшли на лінію Коростень—Бердичів—Козятин—Цвітково (вузлова залізнична станція майже посередині між станцією Христинівка та містом Черкаси)³. Маючи чисельну перевагу, командування Українським фронтом РСЧА розпочало наступ з метою остаточного розгрому Армії УНР. Проте реалізувати цей задум не вдалося — хоча українське командування не змогло швидко перегрупувати війська й орга-

¹ Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917—1920 років: організація та правові засади діяльності. — К.: Текст, 2002. — С. 102—103.

² Левченко О. Д. Бойова діяльність Армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. — липень 1919 р.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. — К., 2002. — С. 13.

³ Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917—1920 років: організація та правові засади діяльності. — К.: Текст, 2002. — С. 104.

нізувати сильну оборону, наступ радянських військ було зупинено завдяки рішучому опору українських частин¹.

Успіхи радянських військ стали можливими в тому числі і завдяки масовим повстанням українських селян проти УНР. Виявилося, що, скинувши Гетьмана, селяни не бажали над собою й Директорії. Внаслідок цього на придушення селянських повстань треба було відправляти війська, яких так бракувало на фронтах. Цікаво, що вже за кілька місяців ці самі селяни масово повставали проти радянської влади...

Просування радянських військ змусило реорганізувати управління військами. Відповідно до наказу начальника Генерального штабу від 23 січня 1919 р. ч. 305, Армію УНР було поділено на Південно-Східну групу, Правобережний та Східний фронти².

У середині лютого 1919 р. новий командувач Армії УНР — Наказний Отаман О. Греков — вирішив провести ще одну реорганізацію війська. Основною метою, скоріше за все, було зменшення кількості штабів (яка була аж надто великою для наявної кількості багнетів і шabelь), а також створення більш гнучкої організації, яка краще відповідала б умовам маневреної війни³. Згідно з наказом військам Дієвої армії УНР від 21 лютого 1919 р. ч. 2, «згідно історичним традиціям і характеру бойових операцій» армія мала складатися з кошів двохзагінного складу, що утворювались замість корпусів. Своєю чергою, загін складався з 5 окремих піших куренів, гарматного куреня, кінного куреня та інженерної сотні [документ № 3-1-9]⁴.

На жаль, жодного коша нової організації сформовано не було. Постійні бойові дії унеможливлювали ґрунтовну реорганізацію, а крім того, нова організація аж надто відрізнялась від звичної і досить детально відпрацьованої організації «корпус—дивізія—полк», до якої були більш схильні кадрові старшини⁵. Ще специфічнішою була організація куреня, який складався з 5 піших та 2 кулеметних сотень (звичайний піший курінь на той час складався максимум

¹ Левченко О. Д. Бойова діяльність Армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. — липень 1919 р.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. — К., 2002. — С. 13—14.

² ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 51.

³ Цікаво, що майже одночасно подібні ідеї намагався втілити в Галицькій армії її начальник штабу О. Мишковський.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 1 зв.

⁵ Подібна неприязнь існувала в Галицькій армії до введеної там бригадно-корпусної організації, яку періодично намагалися замінити більш «звичною» організацією «корпус—дивізія—бригада—полк», що існувала в колишній австро-угорській армії.

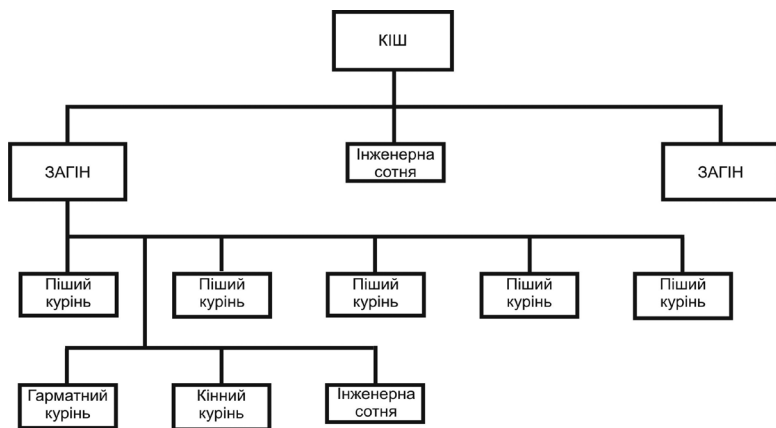

Схема штатної організації кошу армії УНР, лютий 1919 року.

Загони в коші мали однакову організацію.

Цікаво, що озброєні частини в коші штатами не передбачались

з 3—4 піших і 1 кулеметної сотні). Це вимагало перегляду ще й тактики, на що також не було ані часу, ані бажання. Єдиною хоча б частково завершеною спробою виконати цей наказ було формування на Поділлі 16-го пішого загону, який згодом став 3-ю Залізною дивізією.

Водночас було нарешті ліквідовано кадрові корпуси, які так і не виконали поставлених перед ними завдань. Згідно з наказом військам Дієвої армії УНР від 5 березня 1919 р. ч. 6 залишки I та IV корпусів було передано до Східної групи, VII корпусу — до Північної групи, III та II корпусів — відповідно до 1-ї та 2-ї запасової (запасної) бригади, які підпорядковувались начальнику резерву Дієвої армії.

З метою реорганізації українських військ після їх відступу на Правобережну Україну наказом Наказного Отамана з 3 березня 1919 р. встановлено такий склад фронтів і груп: Південно-Східна група (Запорізький та Катеринославський коші), Східна група (8-й кіш та загін Сірожупанників), Північна група (1-й кіш), Галицька група (2-й, 3-й та 4-й коші). Про це було оголошено у наказі ГУВ УНР від 13 березня 1919 р. ч. 220 [документ № 3-1-10]¹.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 149. Під Галицькою групою малися на увазі збройні сили 3О УНР — Галицька армія, які мали іншу організацію (детальніше див. наступний розділ) і цей наказ проігнорували.

Реорганізувавши війська, у яких на початку березня 1919 р. нарахувалось близько 30,5 тисяч багнетів і 750 шабель¹, у другій половині березня Армія УНР провела контрнаступальну операцію, під час якої вдалося завдати радянським військам великих втрат. Українські війська наближались до Києва. Проте прорив радянських військ у напрямку Вінниця—Жмеринка (Жмеринка була захоплена РСЧА 20 березня 1919 р.) відрізав від головних сил Південно-Східну групу Армії УНР, основою якої був Запорізький кіш-корпус².

Замість пробитися на з'єднання з головними силами Армії УНР командував Запорізького корпусу отаман О. Волох та низка інших отаманів Південно-Східної групи 21 березня 1919 р. оголосили про створення «української» радянської влади і на власний розсуд розпочали мирні перемовини з більшовиками. Звичайно, делегація О. Волоха нічого не домоглася, але червоні змогли зупинити наступ Північної групи Армії УНР, оскільки після початку перемовин негайно перекинули частину своїх сил з півдня до Бердичева та Житомира, за які йшли запеклі бої³. Зупинивши наступ українських військ на Житомирщині, радянське командування припинило перемовини з Волохом і атакувало деморалізовану Південно-Східну групу. Деякі її частини перейшли до більшовиків або розпорозилися. Решта ж (переважно залишки Запорізького корпусу) з боями пробилася до ріки Дністер і 16 квітня 1919 р. переправилися на територію Румунії. На щастя, румунська влада не стала інтернувати ці частини: наприкінці квітня їх було перевезено Галичиною в район Радивилів — Новий Почаїв (це приблизно посередині між Тернополем і Рівним). Однак румуни не повернули велику кількість озброєння, боеприпасів, харчів та іншого майна, яке відібрали при переході українських військ на їхню територію. Лише згодом вдалося вмовити румунську владу повернути частину відібраного, але процес повернення тривав декілька місяців.

Невдача березневого контрнаступу і катастрофа Південно-Східної групи різко погіршили становище Армії УНР. Українські війська втратили Поділля й опинились затисненими між польськими і радянськими військами, що наступали назустріч уздовж залізниці по лінії Сарни—Рівне—Броди (на південний захід від Рівного на заліз-

¹ Ковальчук М. Чисельність Армії УНР в Кам'янецьку добу Директорії (червень-листопад 1919 р.) у світлі архівних документів. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 2007. — С. 161.

² Левченко О. Д. Бойова діяльність Армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. — липень 1919 р.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. — К., 2002. — С. 14.

³ Тинченко Я. Україна, 1919-й... // Україна. 1919 рік. — К., 2004. — С. 10.

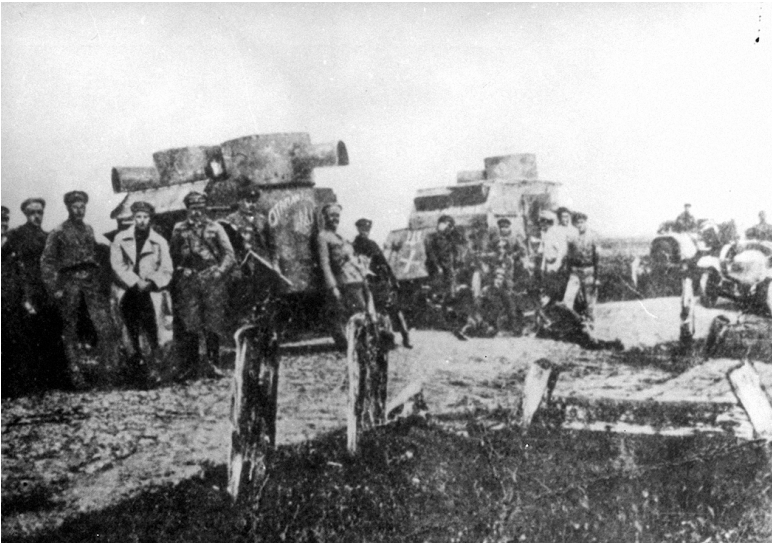

Батарея 3-дм гармат зразка 1902 р. корпусу Січових Стрільців у поході, 1919 рік. Перед гарматою запряжений зарядний ящик, у якому перевозили снаряди

ничній лінії у напрямку Львова). Цікаво, що керівництво УНР воліло краще залишити Поділля й опинитись у «мішку» між ворожими військами, ніж залишити Волинь і мати спільний тил з Галицькою армією. В результаті тил галичан залишився майже відкритим (лінію ріки Збруч тримали слабкі наддніпрянські та галицькі частини) і тільки слабкість і нерішучість радянських військ на цьому напрямку дозволила уникнути ще однієї катастрофи.

29 квітня 1919 р. командувач Північної групи отаман В. Оскілко підняв у Рівному повстання проти Директорії. Уже наступного дня виступ було ліквідовано, але це спричинило трагічні наслідки для Північної групи: у її частинах було змінено майже всіх вищих командирів. Нові командири — часом люди випадкові — не змогли в критичній ситуації опанувати настрої підлеглих вояків¹. Проте навіть найкращим командирам навряд чи вистачило б часу навести лад у військах до польського наступу, який розпочався на початку травня 1919 року. До того ж, скориставшись наступом поляків,

¹ Тинченко Я. Україна, 1919-й... // Україна. 1919 рік. — К., 2004. — С. 10.

Бронезагін корпусу Січових Стрільців, 1919 рік.

Бронеавтомобілі мають назви:

«Отаман Коновалець» і «Отаман Мельник»

у наступ перейшли і радянські війська, що зробило поразку українських військ неминучою. Вже 16 травня 1919 р. поляки захопили Луцьк, а 19 травня червоні війська увійшли до Рівного. Залишки Північної та Холмської груп відступили на південь.

Тим часом у травні 1919 р. було проведено чергову реорганізацію Армії УНР — третю за п'ять місяців 1919 року. Цього разу військове керівництво не мудрувало, а повернулося до перевіреної організації «група/корпус—дивізія—полк», основи якої були затвержені ще понад рік тому і яку фактично використовували у військах. При цьому кожна дивізія мала складатись із 3 піших та 3 невеликих артилерійських полків, а також допоміжних частин.

Відповідно до наказу військам Дієвої армії УНР від 15 травня 1919 р. ч. 1, Дієва армія мала складатись із окремих піших дивізій і кінних бригад, які було зведено у групи, що безпосередньо підпорядковувались Наказному Отаману. У складі війська мали бути Північна група, Холмська група, Резервна група Наказного Отамана, Група Січових Стрільців, а також Галицька армія, що зберігала власну

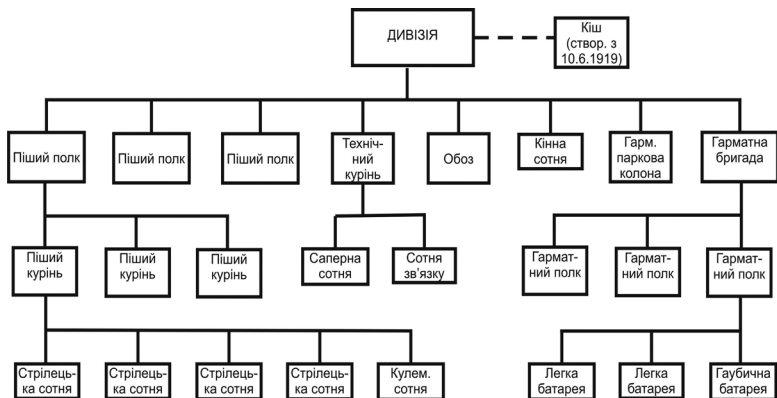

Схема штатної організації дивізії Армії УНР, червень 1919 року

організацію [документ № 3-1-14]¹. Відповідне переформування планувалося завершити до 25 травня, але фактично воно тривало і в червні². Так, 2 червня 1919 р. з частин, що діяли на Поділлі в районі ріки Збруч, було сформовано 2-гу та 3-тю піші дивізії. Основою для 2-гої дивізії стала «Запорізька Січ» повстанського отамана Ю. Божка, а для 3-ї дивізії — 16-й піший загін отамана О. Шаповала і група підполковника П. Шандрука.

На заваді плановій реорганізації став розгром українських військ на Волині, після якого залишки Північної та Холмської груп було зведено у Волинську групу. Тож на початку червня 1919 р. Дієва армія УНР складалась із трьох груп: Волинської (1-ша Північна та 4-га Холмська піші дивізії), Запорізької³ (6-та, 7-ма та 8-ма Запорізькі піші дивізії) та Січових Стрільців (9-та Залізнична⁴, 10-та Січових Стрільців та 11-та Січових Стрільців піші дивізії, 4-та кінна бригада Січових Стрільців), а також 2-ї і 3-ї окремих піших дивізій [документи №№ 3-1-15, 3-1-16]. Планувалося створити кінну бригаду (з 2 кінних полків) при кожній групі, але цьому перешкодив брак коней і кіннотників.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 2—3 (зв.)

² Левченко О. Д. Военні дії Армії УНР у червні 1919 р. // Український історичний збірник-2001. — К., 2002. — С. 216.

³ Колишня група резерву Наказного Отамана.

⁴ Сформована з частин колишнього Окремого корпусу залізнично-технічних військ, кадри якого були створені для охорони залізниць ще за часів Центральної Ради.

Командування «Запорізької Січі». Заліщики, 19 квітня 1919 року.
Третій ліворуч у першому ряді — Ю. Божко

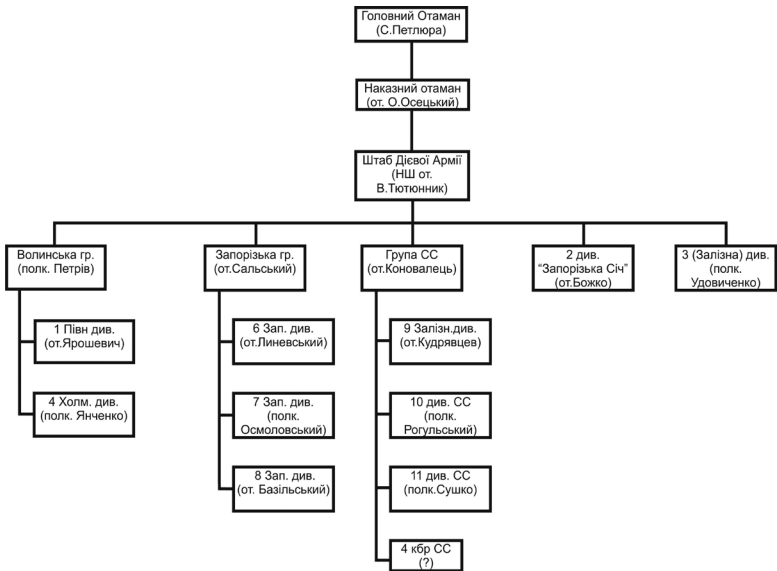
Забігаючи вперед: у середині липня 1919 р. до Армії УНР приєднався загін повстанців під командуванням отамана Ю. Тютюнника, який після перемоги над Гетьманатом разом з отаманом М. Григор'євим пішов на службу до радянської влади, але потім разом із ним підняв проти червоних повстання. Після поразки у травні 1919 р. Тютюнник із невеликим загonom вирушив на Київщину, де продовжив боротьбу з більшовиками. У липні Тютюнник привів свій загін, що за цей час значно збільшився, на з'єднання з частинами Дієвої армії УНР. 26 липня 1919 р. загін Ю. Тютюнника було перейменовано в Київську групу¹ у складі 5-ї та 12-ї піших дивізій.

Але більшість повстанчих отаманів не погодились на підпорядкування своїх загонів Армії УНР. Деякі з них (наприклад, отаман Зелений), зайняли позицію союзників, допомагаючи регулярним військам УНР, але не виконуючи прямих наказів штабу Дієвої армії. Зрозуміло, що такий союз працював лише доти, доки збігались інтереси сторін. Та армія УНР не мала достатньо сили й впливу, щоб силоміць вводити до свого складу частини, які не бажали цього.

¹ Тютюнник Ю. Матеріал до історії Київської групи отамана Юрка Тютюнника // Україна. 1919 рік. — К., 2004. — С. 417.

С. Петлюра і Січові Стрільці в Проскуріві влітку 1919 року

Бойовий розпис Дієвої армії УНР на 24 червня 1919 року

Наприкінці травня 1919 р. Армія УНР опинилась за крок від цілковитого знищення: затиснута між польськими та радянськими військами, що наступали на південний захід від Рівного, без тилів, без надії на допомогу ззовні. Галицька армія також відступала перед наступом польських військ і потребувала допомоги. Проте з українських частин утік майже весь ненадійний елемент, а ті, хто залишився в Армії УНР, були готові битися до останнього¹. Тому командування Армії УНР вирішило не чекати загибелі, а наступати і прорватись із оточення на Поділля, забезпечивши свій тил річками Дністер і Збруч. Крім того, нарешті було ухвалено рішення за будь-яку ціну досягти перемир'я з поляками, тим самим ліквідувавши хоча б один з фронтів. На жаль, це можливо було зробити, тільки відмовившись від більшої частини Галичини, — що, зрозуміло, не покращило відносини між урядами УНР і ЗО УНР.

29 травня 1919 р. Армія УНР (близько 30 тисяч осіб, у тому числі близько 9 тисяч багнетів і шабель²) розпочала наступ і 2—3 червня прорвала фронт Червоної армії. За тиждень боїв українським частинам вдалося заволодіти районом Чорний Острів — Проскурів — Ярмолинці — Дунаївці — Кам'янець-Подільський³. Завдання, поставлене керівництвом, було виконано — противника відкинули зі значними для нього втратами, захопили відносно безпечний плацдарм для подальших дій. Проте великих втрат зазнала і Армія УНР⁴. Цим намагались скористалися антипетлюрівські елементи. За їх допомоги на початку червня 1919 р. колишній командир Запорізького корпусу полковник П. Болбочан спробував самовільно очолити Запорізьку групу, але був заарештований, засуджений до страти і незабаром розстріляний.

Протягом наступного місяця українські війська вели запеклі бої з РСЧА в районі Проскурів—Жмеринка. Хоча внаслідок підходу до противника свіжих резервів і нестачі боєприпасів Армія УНР відступила на південь до річки Дністер, вона виконала головне завдання — утримала плацдарм для подальшої боротьби. Саме завдяки впертому опору Армії УНР серед керівництва ЗО УНР перемогла

¹ Тинченко Я. Україна, 1919-й... // Україна. 1919 рік. — К., 2004. — С. 11.

² Ковальчук М. Чисельність Армії УНР в Кам'янецьку добу Директорії (червень-листопад 1919 р.) у світлі архівних документів // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 2007. — С. 162.

³ Левченко О. Д. Бойова діяльність Армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. — липень 1919 р.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. — К., 2002. — С. 14.

⁴ Левченко О. Д. Воєнні дії Армії УНР у червні 1919 р. // Український історичний збірник-2001. — К., 2002. — С. 221—222.

думка про продовження збройної боротьби і після залишення Галичини замість інтернування у Румунію та Чехословаччину.

17 липня 1919 р. основні сили Галицької армії перейшли на терени Наддніпрянщини, що ознаменувало новий етап збройної боротьби за волю України.

ФОРМА ОДЯГУ ТА ЗНАКИ РОЗРІЗНЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УНР

(листопад 1918 — 17 липня 1919 року)

Уже на початку антигетьманського повстання постала потреба в символі, який чітко відрізняв би повстанські війська від гетьманських та яскраво відображав би ідеї, за які велася боротьба. Таким символом став червоний колір як уособлення революційних змін, що доповнив кокарду з Тризубом.

Ось як згадує про це учасник тих подій І. Вислоцький, який перебував у ОЗСС: «День цей, 15-го листопада 1918 року приніс повстання проти гетьманської влади в українській державі за Українську Народню Республіку. Назовні підклад національний, внутрі ще суто соціальний — а як знак того, приказано під жовто-блакитну кокарду з тризубом вложити кусок червоного сукна. Появився і червоний прапор»¹.

У деяких працях, присвячених військовому формуванню Січових Стрільців, подається інше тлумачення символіки червоних стрічок — їх трактують як символ «Червоної Калини»². На наш погляд,

¹ Вислоцький І. 16 місяців у рядах київських Січових Стрільців 1918—1919 // Літопис Червоної Калини. — 1935. — Ч. 10. — С. 7.

² Кучабський В. Від первопочинів до проскурівського періоду // Золоті Ворота. Історія Січових Стрільців 1917—1919. — Львів, 1937. — С. 107. Цікаво, що у книжці В. Кучабського «Корпус Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис», виданій після Другої світової війни, міститься лише констатація факту розміщення на шоломах червоних стрічок — без тлумачення їх символічного значення (Див.: Кучабський В. Корпус Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. — Чикаго, 1969. — С. 151—152.); Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. — Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. — С. 255.

Військовики Окремого Загону Січових Стрільців, не раніше 15 листопада 1918 року. На шоломах добре видно банти з червоних стрічок, розміщені під кокардами

у листопаді 1918 р. червоний колір з'явився у формі одягу військовиків ОЗСС як ознака революційного війська. Проте цілком можливо, що Січові Стрільці намагалися пов'язати його з ближчою для себе ідеєю «Червоної калини». Що ж до інших повстанських з'єднань, частин та підрозділів, то вони використовували червоний колір у його суто революційному значенні.

У 1-й Козачій стрілецькій дивізії кокарди з Тризубом розмістили на червоному полі¹. Очевидно, подібно до ОЗСС, під кокарди було підкладено шматки червоної тканини або розетки з червоної стрічки. В. Прохода згадував про перемовини з представниками радянської Таращанської бригади, яка складалася з українців, щодо можливості спільної боротьби. «З нашими міркуваннями таращанці погоджувалися але під яким прапором має провадитися ця боротьба? Звичайно, що під українським національним жовто-блакитним прапором на червоному полі, або вірніше з червоними стрічками. Такими були й наші відзнаки, що символізували національну й соціально революційність», — писав він².

У такому контексті поєднання кокарди з Тризубом та червоної стрічки (розетки) було характерним переважно для регулярних

¹ Прохода В. Записки непокірливого. Історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця. — Частина 1. — Торонто, 1967. — С. 263, 281.

² Там само. — С. 271.

частин (з'єднань) з високим рівнем національної свідомості особового складу, які, до того ж, були забезпечені такими кокардами, — насамперед це ОЗСС та 1-ша Козаца стрілецька дивізія.

Різноманітні повстанські формування, які масово створювалися у той час, часто використовували лише червоний колір — більшість повсталих селян виступили проти гетьманського режиму як форми соціального, а не національного гноблення.

Вище ми вже згадували про практику носіння виключно знаків розрізнення колишньої Російської імператорської армії, що поширилася в останній період існування Гетьманату і була пов'язана з наростанням проросійських тенденцій. Під час антигетьманського повстання політичні уподобання військовиків у Києві (насамперед старшин) проявлялися особливо рельєфно. Одні старшини почали носити російські знаки розрізнення, інші (насамперед це стосується Інструкторської школи старшин та сердюцьких частин) — залишилися в українських¹.

В. Петрів у спогадах зазначав, що генерал-лейтенант Ф. Келлер видав наказ «всім “озброєним силам України” вдягнути білі опаски та кокарди, для відріження від “банд”, які мали під кокардами червоні стрічки. Вийшов новий конфлікт. Українські частини, навіть кадрові й Сердюцькі, запротестували, чому не жовто-блакитні, а Росіяни, чому не трьохкольорові»².

Таким чином, збройне протистояння між військами Гетьмана та Директорії зовнішньо оформилося протиставленням червоного та білого кольорів. Останній, на наш погляд, не мав політичного значення і був обраний лише з міркувань забезпечення чіткого розпізнавання.

На початок грудня 1918 р. припадає встановлення першого знака розрізнення республіканського війська. Ним стала червона розетка. Наказ Головного Отамана негайно надягнути її було оголошено телеграмою, датованою 8 грудня 1918 р.

Текст цієї телеграми (з деякими виправленнями) також надрукували 24 грудня 1918 р. у вигляді коротенької замітки під назвою «Замість кокарди» в газеті «Ставка» (орган інформаційного бюро Армії УНР)³.

¹ Петрів В. Спомини з часів української революції (1917—1921) // Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Спомини. — К., 2002. — С. 614.

² Там само. — С. 617.

³ Замість кокарди // Ставка. — 1918. — 24 грудня.

Всім Всім.
 Головний Отаман
 Українс. Республ. військами
 наказав негайно всім старшинам козакам
 армії Українс. Народньої Республ. носити кокарду
 червону розетку.

Старшина для доручення
 при Головному Штабе
 Отамана Сотник Даценко¹

Отже, сучасники зрозуміли текст телеграми як відмову від кокарди, встановленої за Гетьмана, на користь червоної розетки. Проте на практиці металева кокарда з Тризубом носилася на тлі червоної розетки.

14 грудня 1918 р. війська Осадного корпусу нарешті зайняли Київ².

Першими до столиці увійшли частини Дніпровської дивізії³. Безперечно, саме її насаперед мав на увазі більшовик М. Майоров, згадуючи у своїх нарисах вступ до Києва «петлюрівської армії»: «Це була одна суцільна селянська маса, до 50.000 чоловік, з червоними прапорами.

Що вразило всіх — це відсутність жовто-блакитних прапорів. Ця армія являла довгу череду червоних прапорів з різними написами: «За владу Рад», «За радянську Владу» і т. д. Настрій був явно більшовицький»⁴.

Російський офіцер Р. Гуль, який брав участь в обороні Києва від повстанських військ і, після взяття ними міста, разом з сотнями інших офіцерів перебував як полонений у приміщенні Педагогічного музею, залишив згадки про носіння солдатами Чорноморського коша червоних бантів на папахах і шинелях⁵.

Таким чином, на грудень 1918 р. червоний колір сприймався сучасниками як головний символ Армії УНР. Не дивно, що першим знаком розрізнення республіканського війська стала червона

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 22.

² Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917—1920 років: організація та правові засади діяльності. — К., 2002. — С. 62.

³ Кучабський В. Корпус Січових Стрільців. Военно-історичний нарис. — Чикаго, 1969. — С. 196—197.

⁴ Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914—1919). — К., 1922. — С. 96.

⁵ Гуль Р. Киевская эпопея // Архив русской революции. — Т. 2 / Сост. И. В. Гессен. — М., 1991. — С. 98.

розетка. Проте червоний колір був домінантним у державній та військовій символіці радянської Росії, з якою невдовзі розпочалася війна.

Поряд з реорганізацією армії вище військове керівництво, природно, не могло обминути увагою питання однострою і знаків розрізнення. Наказом Головної Управи Війська УНР (ГУВ УНР) від 8 січня 1919 р. ч. 28 для старшин, урядовців та козаків Армії УНР встановлювалася нова уніформа: звичайна похідна і парадна [документ № 3-2-1]¹. Звичайну похідну уніформу було розроблено за зразком 1-ї Козачої стрілецької дивізії: жупан зі стоячим коміром і шаровари-бриджі «сивого» сукна, сіра барашкова шапка з кокардою та шликом, обшитим брузументом, чорні чоботи. Парадну уніформу складали «синій жупан історичний», обшитий срібним брузументом, широкі червоні шаровари, чорна барашкова шапка з сукняною вставкою, білим султаном та кокардою, чорні чоботи².

Опису кокарди наказ ГУВ УНР від 8 січня 1919 р. ч. 28 не містив. Рід зброї визначався на звичайній похідній формі кольором петлиць жупана 2 вершка завдовжки, кантів на жупані і шароварах та шлика; на парадній — кольором петлиць, кутових клапанів на рукавах жупана, пояса, сукняної вставки на шапці³. Система кольорів родів зброї у значно спрощеному вигляді повторювала ту, яка існувала в Українській армії. При цьому краповий колір, який, згідно з наказом ВО від 16 червня 1918 р. ч. 221, належав Штабу Ясновельможного Пана Гетьмана, став позначати штаби та всі головні управління; власний колір отримали ветеринари.

На петлицях жупана комбінаціями стрічок різної ширини та зірок позначалися «ранги по посадам» козаків, старшин та урядовців. Ширина стрічок для старшин становила 4—5 мм. Стрічки отаманів склалися з двох сплетених старшинських, їхня ширина мала бути 10 мм⁴.

І все-таки говорити про повну відмову від досвіду, накопиченого за часів Гетьманату, не можна — були запозичені кольори родів зброї, до системи «рангів по посадам» включено назву «військовий старшина».

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 19—19 зв.

² Там само. — Арк. 19.

³ Там само. — Арк. 19—19 зв.

⁴ Там само. — Арк. 19 зв.

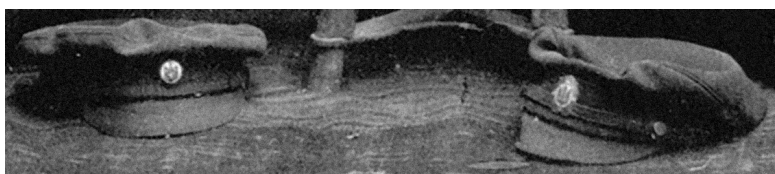
Кокарда за наказом Війську УНР від 26 січня 1919 р. ч. 31.
З колекції В. Подгорного

Наприкінці січня 1919 р. було встановлено новий знак розрізнення державної належності військовиків — кокарда. Як пам'ятаємо, наказ ГУВ УНР від 8 січня 1919 р. ч. 28 опису кокарди не містив. Відповідно до наказу Війську УНР від 26 січня 1919 р. ч. 31 (затверджений іменем Директорії Головним Отаманом 28 січня), усе військо мало носити кокарду згідно з малюнком. Проте малюнок у справі відсутній, а з опису уявити зовнішній вигляд кокарди досить-таки важко¹.

На щастя, львівському колекціонеру С. Пахолку вдалося знайти кокарду, зовнішній вигляд якої відповідав опису, затвердженому наказом Війську УНР від 26 січня 1919 р. ч. 31. Нова кокарда своєю овальною формою сильно відрізняється від тієї, що була встановлена наказом ВО від 6 червня 1918 р. ч. 207. Крім того, Тризуб на цій кокарді має хрест на середньому зубі.

Отже, прихід до влади Директорії і відновлення УНР було ознаменовано масштабними змінами у сфері військового однострою і знаків розрізнення. Новий однострій та знаки розрізнення кардинально відрізнялися від зразків, розроблених та затверджених за Гетьманату, хоча повністю відкинути цей досвід нове військове керівництво не змогло. Проте втілити вимоги відповідних наказів

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 63.

Військовики 1-ї дивізії Січових Стрільців, не раніше 26 січня 1919 року. Привертають увагу петлиці з літерами СС. У військовика в нижньому ряді на кашкеті кокарда за наказом Війську УНР від 26 січня 1919 р. ч. 31. Решта носять кокарди за наказом Військовій Офіції від 6 червня 1918 р. ч. 207

у масштабах усього війська так і не судилося — січень 1919 р. ознаменувався низкою поразок від Червоної армії.

Навесні 1919 р. українське військове керівництво вжило низку заходів, спрямованих на перетворення Війська УНР на організовану на регулярних засадах військову силу. Наказом військам Дієвої армії УНР (ВДА УНР) від 9 квітня 1919 р. ч. 80 «до затвердження законодавчим порядком» для всіх військових встановлюватися т. зв. «степені» [документ № 3-2-3]. Степені запроваджувалися для козаків і підстаршин (козак, ройовий, чотовий, бунчужний) та старшин. При

цьому старшинські степені поділялися на три категорії: старшина (хорунжий, чотарь, сотник), булавна старшина (осаул, полковник), отаманна старшина (отаман, кошовий отаман)¹. Степені надавалися старшинам відповідно не до посади, а до останнього рангу, присвоєного на попередній службі в українській, російській чи австрійській армії. Фактично це означало відновлення рангів.

Наказом ВДА УНР від 9 квітня 1919 р. ч. 84 «До остаточного вирішення військового одягу» оголошувалися відзнаки родів зброї та степенів козаків і старшин армії УНР [документ № 3-2-4]². Відтепер українські військовики повинні були носити погони «того ж матеріялу, що й верхня одіж» і вершок завширшки. Нижній край погона мав шиватися біля рукава, верхній — застігатися на гудзик біля коміра. На погонах передбачалося розміщувати номер полку або «начальні літери шефа частини». Приналежність до штабів кошів відображали римські цифри.

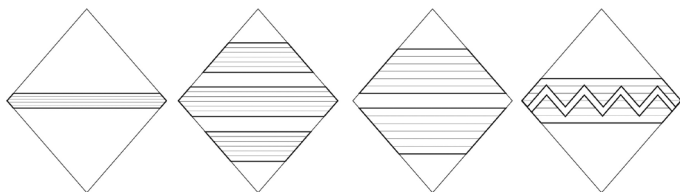
Посередині обох рукавів нижче від ліктя, на відстані 3 вершків від нижнього краю, мав нашиватися сукняний ромб, шириною по краю і вершок, кольору роду зброї. Степені позначалися галунними «стяжками» (стрічками) на ромбі. Ройовий (у документі — «райовий»), чотовий та бунчужний мали носити від 1 до 3 золотих стрічок 0,5 см завширшки. На степені хорунжого, чотаря й сотника вказували від 1 до 3 срібних стрічок шириною 1 см. 1 чи 2 срібні стрічки 1,5 см завширшки належали осаулу та полковнику відповідно. Такі самі стрічки, але «з кривульками» (йдеться, очевидно, про зигзаг) мали носити отаман і кошовий отаман. Відзнаки належало надягнути у двотижневий термін після оголошення наказу, відповідальність за невиконання покладалася на командирів частин³.

Як бачимо, наказ ВДА УНР від 9 квітня 1919 р. ч. 84 встановлював систему тимчасових знаків розрізнення, що давала інформацію про ступінь військовика, рід зброї, приналежність до органу військового управління чи військової частини. Було «реабілітовано» погони, адже наказ ГУВ УНР від 8 січня 1919 р. ч. 28 їх не передбачав. Проте, на відміну від часів Гетьмана П. Скоропадського, погони слугували лише для розміщення цифр і літер. Система кольорів родів зброї, встановлена наказом ВДА УНР ч. 84, демонструє частковий відхід від досвіду Української армії, на якому ґрунтувалася система кольорів за наказом ГУВ УНР ч. 28. Так, замість малинового кольору піхота

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 64.

² ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 68.

³ Там само.

Знаки розрізнення степенів ройового, сотника, полковника й отамана
за наказом військам Дієвої армії УНР від 9 квітня 1919 р. ч. 84.

Реконструкція за описом

отримала блакитний, а малиновий колір став позначати штаби та управління. Можливо, ці зміни означали повернення до системи кольорів родів зброї, запровадженої за Центральної Ради (наказ ВМ УНР від 1 квітня 1918 р. ч. 142). Водночас за санітарними частинами було збережено коричневий колір, вперше введений для санітарних старшин санітарних і ветеринарних установ та закладів наказом ВО від 16 червня 1918 р. ч. 221. На відміну від наказу ГУВ УНР ч. 28, кольори для ветеринарів, топографів, повітряного флоту та Генерального Штабу не встановлювалися, зате вперше у республіканському війську їх отримали інтенданти, військові залізничники і прикордонники. В останньому випадку, безперечно, успадковувалися традиції Окремого Корпусу Прикордонної Варти Російської імперії.

Ще в лютому 1919 р. виконуючий обов'язки начальника Головного Управління Генерального Штабу отаман О. Шайбле підготував доповідь на ім'я Військового Міністра (на жаль, нам вдалося знайти лише підписану чернетку), де було викладено такі міркування щодо уніформи:

«1/ Уніформа повинна бути проста, зручна и така, щоби можливо було вь короткій час одягнути армію.

2/ Вона повинна бути захистного кольору і одноманітною для всіх родів зброї.

3/ Необхідно, щоби вона була з тих матеріалів, котрі маються зараз в інтендантстві.

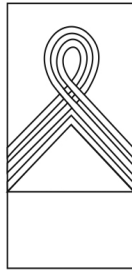
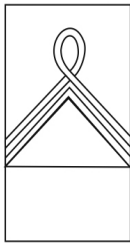
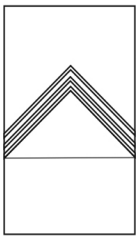
4/ Відзнаки по рангам, по родам зброї і ч. частин повинни бути на комірі і чахлах /обшлагах/»¹.

Пропозиції отамана О. Шайбле були, в цілому, враховані у наказі ГУВ УНР від 24 квітня 1919 р. ч. 276 [документ № 3-2-5]. Ним

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 9.

Командир 5-ї дивізії Янів (у кашкеті, в центрі) з підлеглими, квітень 1919 року. У воєнка у сталевому шоломі ліворуч від Янова на рукаві добре видно ромб, передбачений наказом військам Дієвої армії УНР ч. 84

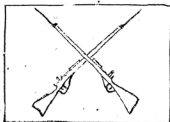

Знаки розрізнення степенів ройового, чотара та полковника і посади Військового Міністра за наказами Головної Управи Війська УНР від 24 квітня 1919 р. ч. 276 та від 30 червня 1919 р. ч. 32

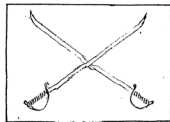
оголошувався опис нової похідної уніформи, однакової для старшин та козаків усіх родів зброї¹. Форма складалася з кашкету, френча, штанів (по можливості захисного кольору) та сірої шинелі.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 48—49.

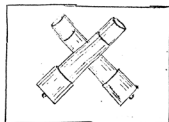
Відзнаки по родах

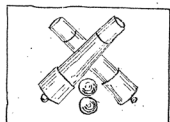
Кінний полк
Колеса Блокін.

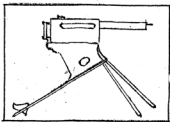
Кінний п.
К. Жовтий.

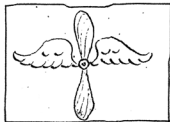
Піхот. п.
К. червоний.

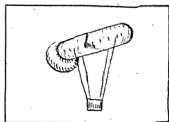
Піхот. серж. п.
К. червоний

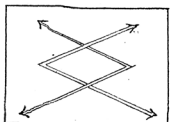
Кулемет. п. 3
К. Червоний

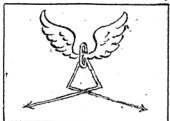
Авіаційний отр.
К. Крапчастий

Новгородський
отр. К. Крапчастий.

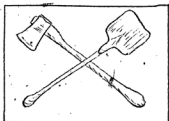
Телеграфний кур.
Кол. Червоний

Радіотелеграф
К. Червоний

Самобудівний губ.
Кол. Червоний

Сигарний кур.
К. Червоний.

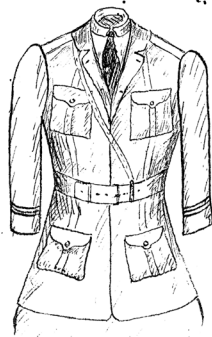

Відобковий кур.
Кол. черн. з білими
Каміончик

З'явак, фреска" губ
урядовців.
ч. 19.

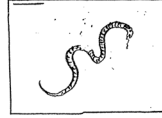
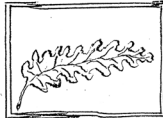
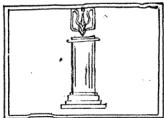
З'явак
Ахмедбаніта.
ч. 21.

Спеціальні знаки за родами зброї, кокарда, уніформа та знаки розрізнення класів посад військових урядовців за наказами Головної Управи Війська УНР від 24 квітня 1919 р. ч. 276 та від 30 червня 1919 р. ч. 32

1890 г. 2-14 а.

53

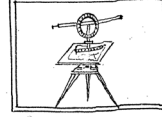
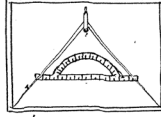
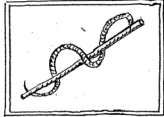

1/890 г. 2-14 а.
Кол. Малиновский
3 Б. Малиновский

Степанов. В. И.
К. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж.
3 Б. Малиновский

Корпусей Тимон.
У. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж.
К. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж.
3 Б. Малиновский

Ветер. Школу ма
Ф. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж.
К. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж.

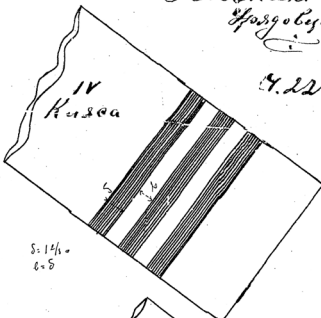
Могилейский Школу
Ма Ф. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж.
Корпусей Тимон. 3
Б. Малиновский

Ветеринаров
К. Корпусей Тимон.
У. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж.
К. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж.
3 Б. Малиновский

Корпусей Тимон.
У. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж.
К. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж.
3 Б. Малиновский

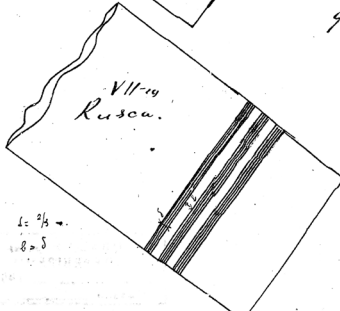
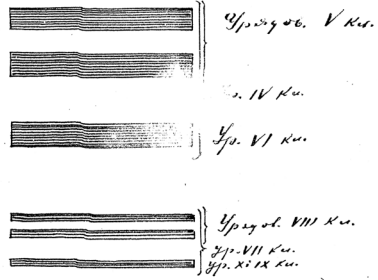
У. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж.
К. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж.
3 Б. Малиновский

Виднаки див
У. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж.

У. 22.

5 x 1 1/2 = 6 x 6

5 x 2 1/2 = 8 x 5

Рокорду
гуд Старица, У. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж. и Ковача

У. 20.

пол див
Ков.
У. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж. Ж.

У. 20.

Малюв. р. Б. 1919.
Підписав Т. Г. „Борисевич”.

Біограф.
Біограф. Е. О. Федорова Т. П. Г. П. II.

Головний Отаман-Військ У. Н. Р.

Симон Петлюра.

Портрет С. Петлюри зі знаками розрізнення посади Головного отамана згідно з наказом Головної Управи Війська УНР від 24 квітня 1919 р. ч. 276

Похідний кашкет («похідна каскетка») міг бути з сукняним або шкіряним козирком та шкіряним підбородним ременем.

Похідний мундир (френч) — однобортний, зі стоячо-відкладним коміром та 4 кишенями (2 на грудях і 2 бокові) мав застігатися на 5 гудзиків — кістяних або ремінних захисного кольору. На рукавах — чохла (обшлаг) кутком кольору роду зброї. На комірі сукняні петлиці кольору роду зброї шириною 3,5 см, довжиною 5 см. Вузькі сукняні погони шириною 1 вершок нижнім кінцем мали пришиватися, верхнім — застігатися на гудзик захисного кольору.

Штани встановлювалися крою напівгалифе з легким бриджем.

Шинель мала бути крою чумарки та застігатися на гаплики. На ній передбачалося розміщення таких самих обшлагів, петлиць і погонів, що й на мундирі.

Військовий Міністр УНР В. Петрів, літо 1919 року. Попри низьку якість зображення видно знаки розрізнення посади на рукавах і петлиці на комірці

Державну належність військовика мала відобразити кокарда за наказом Війську УНР від 26 січня 1919 р. ч. 31. Рід зброї визначався кольором чохла (обшлагів) петлиць, а також «спеціальними знаками» на петлицях, себто емблемами. Останні могли виготовлятися із жовтого металу чи сукна або наноситися жовтою фарбою через трафарет¹. Термін «спеціальний знак» використовувався за часів Російської імперії. Старшини та козаки з вищою освітою мали носити петлиці відповідного кольору з жовтим кантом.

Під час створення малюнків спеціальних знаків за основу взяли російський досвід — з 20 спецзнаків щонайменше 8 побудовано під його впливом. Водночас емблеми піхоти та кінноти фактично наслідували ті, які були встановлені в період Центральної Ради, емблеми лікарів, ветеринарів та фармацевтів — із незначними змінами успадковані від Української Армії, у якій вони були запроваджені під німецьким впливом.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 49.

Осаул в уніформі за наказами Головної Управи Війська УНР від 24 квітня 1919 р. ч. 276 та від 30 червня 1919 р. ч. 32. Кам'янець-Подільський, 31 липня 1919 року.
Зверніть увагу на орден Святого Георгія IV ступеня на грудях

Знаки розрізнення степенів і посад розміщувалися на чохлах (обшлагах) френча й чумарки. Степені козака, гурткового, роївового, чотового та бунчужного позначали шеврони (від 1 до 5) кутом угору з жовтого канта $\frac{1}{4}$ см завширшки, розміщувані на відстані $\frac{1}{2}$ см один від одного. Підхорунжий мав 1 шеврон з жовтої тасьми $\frac{2}{3}$ см завширшки, хорунжий — такий самий шеврон, але з петлею, у чотаря і сотника під шевроном з петлею були відповідно 1 і 2 шеврони без петель. Два шеврони з петлями, розміщеними одна в одну, позначали ступінь осаула, полковник мав під 2 шевронами з петлями 1 без петлі. Нарукавні знаки отаманів були з тасьми $1\frac{3}{4}$ см завширшки: отаман мав 1 шеврон з петлею і 1 без петлі, кошовий отаман — 1 шеврон з петлею і 2 без петлі під ним. Відстань між шевронами становила 1 см.

Наказом ГУВ УНР ч. 276 передбачалися також знаки розрізнення деяких посад. Йдеться про посади Військового Міністра, Наказного і Головного отаманів. Військовий Міністр носив такі самі шеврони, як кошовий отаман, але на кутку малинового кольору з білим кантом містилося зображення Тризуба, вишитого золотом. У Наказного і Головного отаманів весь низ рукава мав бути з блакитного сукна й містити зображення Тризуба. Посаду Наказного Отамана позначав 1 шеврон з 3 петлями, у Головного Отамана під шевроном з 3 петлями розміщувався 1 шеврон без петель¹.

За умов важких бойових дій вище військове керівництво все ж таки знаходило час на вирішення питань, пов'язаних з одностроєм та знаками розрізнення. Наказом ГУВ УНР від 30 червня 1919 р. ч. 32 було оголошено доповнення опису уніформи старшин та ко-

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 58.

Військовики УНР. Кам'янець-Подільський, 31 липня 1919 року

заків, а також опис уніформи урядовців військової офіції [документ № 3-2-6]¹. Замість чумарки для старшин та козаків було встановлено шинель. Околиць старшинського кашкета відтепер мав бути з сукна кольору роду зброї.

У разі перебування старшини в бойових умовах або у прифронтовому районі приписувалося надягати на околиць стрічку захисного кольору з рухомою пряжкою². Змін у бік покращення зовнішнього вигляду зазнали також знаки розрізнення старшин. Зокрема, старшинські «відзнаки по рангам» належало виготовляти з брузументу: для муштрових старшин — із золотого, для немуштрових і військово-адміністративних — зі срібного. Запроваджувалася кокарда нового зразка³. Відповідно до малюнку, вона мала бути кругла, з Державним гербом на блакитному полі у центрі і радіальними променями⁴, тобто вельми подібна до кокарди за наказом ВО від 6 червня 1918 р. ч. 207. Тризуб на цій кокарді був уже без

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 75—76.

² Там само. — Арк. 75 зв.

³ Там само.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 53.

Військовики полку Чорних запорожців, 1919 рік

хреста. Крім того, для штатних значкових (осаулів) було встановлено аксельбант захисного кольору.

Усі предмети уніформи урядовців військової офіції (кашкет, френч, штани й шинель) мали виготовлятися з чорного сукна.

Приналежність до певного роду зброї визначалася кольором околиця кашкета і петлиць на шинелі, а також спеціальними знаками на петлицях, класи посад позначалися відповідною кількістю широких (1 $\frac{2}{3}$ см) чи вузьких ($\frac{2}{3}$ см) смуг срібного брузументу на обшлагах рукавів мундира (урядовці X і IX класів — 1 вузька смуга, VIII класу — 2, VII класу — 3; урядовці VI, V та IV класів — від 1 до 3 широких смуг відповідно)¹.

Кашкет відповідав зразку, встановленому для старшин і козаків наказом ГУВ УНР від 24 квітня 1919 р. ч. 276 та доповненому наказом ГУВ УНР від 30 червня 1919 р. ч. 32, і відрізнявся лише кольором.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 53.

Похідний мундир (френч) — однобортний, з відкладним коміром і застібкою на 4 чорні кістяні гудзики. Кишені накладні, 2 на грудях і 2 бокові, із контрскладками та фігурними клапанамі, що застібалися на гудзики. Вузькі клиноподібні погоони 1 вершок завширшки з мундирного сукна, нижнім кінцем мали пришиватися, верхнім — застібатися на гудзик¹. Мундир мав носитися із сорочкою і краваткою та підперезуватися жовтим шкіряним ременем з металевою однозубою пряжкою. Штани могли бути або крою напівгалифе з легким бриджем, як у козаків та старшин, або довгими².

Шинель передбачалася «згідно додаваного малюнку», який нам розшукати не вдалося. Проте можна припустити, що вона відповідала зразку, встановленому наказом ГУВ УНР від 30 червня 1919 р. ч. 32 для старшин (двобортна, з застібкою на чотири гудзики)³ і відрізнялася тільки кольором. На комірі мали розміщуватися сукняні петлиці, кольору за родом зброї, з відповідними емблемами. Погоони мали бути такі самі, як на френчі. Відзнак класів посад на шинелі не передбачалося.

Таким чином, улітку 1919 р., відповідно до нормативних актів, форма одягу старшин та козаків Війська УНР набула завершеного вигляду. Крім того, власний однострій нарешті отримали урядовці військової офіції. Але виконати на практиці вимоги відповідного наказу в масштабах всієї армії було вкрай тяжко — поразка під Проскурівом на початку липня поставила як збройні сили, так і державний апарат під загрозу фізичного винищення.

¹ На деяких малюнках, що містяться в архівній справі, погоони на мундирі відсутні.

² ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 76.

³ Там само. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 70.

РОЗДІЛ 4

ЗБРОЙНІ СИЛИ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (ЗАХІДНОЇ ОБЛАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ)

(листопад 1918 — 17 липня 1919 року)

Восени 1918 р. державотворчий процес охопив і українські землі у складі Австро-Угорської імперії, що почала розпадатися. 18 жовтня 1918 р. у Львові українці — депутати обох палат імперського парламенту від Галичини і Буковини — утворили Українську Національну Раду, що взяла на себе обов'язок реалізувати право українського народу на самовизначення. «Прокламацією Української Національної Ради», опублікованою 19 жовтня 1918 р., проголошувалося створення української держави на території, заселеній українцями, що входила до складу Австро-Угорської імперії¹. Однак австрійський уряд зайняв відверто пропольську позицію, а намісник Галичини граф К. Гуйн на зустрічі з представниками Української Національної Ради заявив, що край залишатиметься під управлінням Австрії аж до рішення світового Конгресу². Між тим 1 листопада перебрати владу на території Галичини від австрійської адміністрації і передати її польському уряду у Варшаві готувалася Польська ліквідаційна комісія, створена 28 жовтня 1918 р. у Кракові. Українці вирішили випередили поляків і взяти владу.

Вранці 1 листопада 1918 р. близько 2,5 тисячі українських вояків під керівництвом Української генеральної команди взяли під контроль найважливіші об'єкти Львова, над ратушею було піднято національний прапор. Ця подія увійшла до історії під назвою Листопадовий Чин (Листопадовий Зрив). За подібним сценарієм було захоплено владу в інших містах і селах. 9 листопада 1918 р. на засі-

¹ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — С. 598—599.

² Макаруч С. А. Українська республіка галичан. — Львів: Світ, 1997. — С. 49.

данні Української Національної Ради було сформовано «Тимчасовий Державний Секретаріат Західноукраїнської Держави» (уряд), а 13 листопада Українська Національна Рада ухвалила «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії»¹. Законом встановлювалася нова назва держави — «Західно-Українська Народня Републіка»² (ЗУНР) та визначалися її кордони. До часу скликання Установчих Зборів уся влада мала належати Українській Національній Раді й Державному Секретаріату.

Листопадовий Зрив став неприємною несподіванкою для поляків, котрі розглядали Галичину як невід'ємну частину Польської держави. Уже 1 листопада 1918 р. проти української влади у Львові виступили польські збройні загони, очолювані капітаном Ч. Мончинським. Новостворений польський уряд вислав із Кракова на допомогу львівським повстанцям загони під командуванням майора Ю. Стахевича. Так почалась українсько-польська війна³.

Ареною збройного протистояння відразу став Львів. Начальна команда військ польських (НКВП) у Львові мала підтримку найширших верств польського населення. Переформувавши групи бойовиків у регулярні підрозділи, спираючись на перевагу в живій силі та озброєнні, НКВП почала дії, спрямовані на витіснення українських військ з міста. Великою стратегічною невдачею українців стала втрата 11 листопада 1918 р. Перемишля, через який польське командування згодом відправляло війська залізницею до Львова. У середині листопада 1918 р. до галицької столиці пробилися додаткові підрозділи з Кракова під командуванням підполковника М. Карашевича-Токаржевського, які почали операцію з оточення і знищення українських військ у місті. Наказний отаман (командувач) українських військ полковник Г. Стефанів, з огляду на загрозливе становище, домігся санкції уряду на відступ зі Львова. У ніч проти 22 листопада 1918 р. українські війська залишили місто. Цікаво, що більшість українців, які писали про бої у Львові, оцінюють цей крок

¹ Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню дня 13 падолиста 1918 р. // Західно-Українська народна республіка 1918—1923. Документи і матеріали. — Т. 2. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 5—6.

² Так у тексті.

³ Більш детальний опис бойових дій можна знайти у книжках: Литвин М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — Львів, 1998; Klimecki M. Polsko-ukrainska wojna o Lwow i Galicije Wschodnia 1918—1919 — Warszawa, 2000.

як велику помилку українського командування, а польська сторона майже одностайно вважає його вдалим ходом, оскільки полякам не вдалося оточити та знищити у Львові українські частини, які на той час становили абсолютну більшість військ ЗУНР¹.

Поступово воєнні дії перенеслися на інші місцевості Галичини та Волині. У першій половині грудня 1918 р. утворився українсько-польський фронт, який тягнувся від Карпат і Хирова до Львова та далі через Любачів, Раву-Руську, Белз до Ярослава, де переходив у фронт військ УНР. З 10 грудня 1918 р. до середини січня 1919 р. тривали широкомасштабні воєнні дії, під час яких українське командування здійснило дві спроби визволити Львів. Проте обидві сторони не досягли вагомих успіхів. Українські війська нараховували на той час близько 30 тисяч осіб.²

Отже, з перших днів свого існування ЗУНР зазнала агресії та територіальних втрат, у той час як процес розбудови засад державності лише розпочинався. Це зумовило швидше визрівання планів об'єднання з Українською Народною Республікою. З січня 1919 р. Українська Національна Рада одностайно затвердила Ухвалу про Злуку УНР та ЗУНР. Остаточне оформлення об'єднання двох українських держав відбулося в Києві 22 січня 1919 року. ЗУНР отримала назву «Західна Область УНР» (ЗО УНР). Фактично ЗО УНР функціонувала як окреме державне утворення.

Одним з перших кроків Державного Секретаріату Військових Справ (ДСВС) було оголошення 13 листопада 1918 р. про демобілізацію всіх органів військового управління, військових частин, установ та закладів колишньої австро-угорської монархії на території ЗУНР [документ № 4-1-1]. Їх майно відтепер ставало власністю республіки і передавалося українським окружним командам³. Того самого дня було затверджено військову організацію ЗУНР, за якою територія держави поділялася на військові області у складі 12 військових округів, що охоплювали територію кількох повітів: область Львів (округи Львів, Перемишль, Рава Руська, Самбір), область Станіславів (округи Станіславів, Стрий, Коломия, Чернівці), область

¹ Про залишення Львова й оцінку цих подій див. *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — Львів, 1998. — С. 95—99.

² *Krotofil M.* *Ukrainska Armia Halicka 1918—1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposazenie i wartosc bojowa sil zbrojnych Zachodnio-Ukrajinskiej Republiki Ludowej.* — Torun, 2002. — S. 58.

³ П Розпоряд з дня 13. падолиста 1918.// Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. — 1918. — Ч. 1. — С. 2.

Тернопіль (округи Тернопіль, Золочів, Чортків, Бережани). До створення обласних команд округні команди підлягали безпосередньо ДСВС¹. Нарешті, було оголошено часткову мобілізацію всіх військово-возобов'язаних громадян ЗУНР «української народности»². Вищим органом військового управління була Українська генеральна команда ЗУНР, 8 листопада 1918 р. перейменована на Начальну команду Українського війська (НКУВ). Від 5 до 9 листопада 1918 р. на чолі цього органу стояв Генеральний отаман Г. Коссак, з 9 листопада — Наказний отаман полковник Г. Стефанів.

Перші збройні формування галицьких українців створювались на базі запасних частин колишньої Австро-Угорської армії, яких, однак, на території Галичини було дуже мало. Серйозною допомогою був 1-й полк УСС (колишній Легіон УСС, створений з українських добровольців ще у 1914 р.), який після Листопадового Зриву було швидко перекинуто з Буковини до Львова. Поступово під керівництвом повітових військових команд, а також з ініціативи окремих військовиків Австро-Угорської армії було створено бойові частини і в інших районах Галичини. Ці частини на загал отримували назви за місцями формування або за прізвиськами командирів³.

З часом окремі частини зводилися в групи, які називались за місцем їх розташування. Першими утворилися групи «Схід» (на схід від Львова) і «Старе село» (на південь від Львова). З підрозділів, які діяли проти польських військ, що намагалися прорватися у північну частину Галичини, було сформовано групу «Північ». До неї входили підрозділи, з яких було створено Сокальську, Белзьку, Угнівську та Равську підгрупи. Поблизу Перемишля було сформовано групу «Південь», до якої входили практично самостійні бойові групи «Щирець», «Наварія», «Рудки», «Крукеничі», «Хирів», «Лютовиська», «Карпатська» та «Глибока».

До керівництва збройними силами уряд ЗУНР запросив наддніпрянських старшин — генерального хорунжого М. Омеляновича-Павленка і полковника Є. Мишковського, які 9 грудня 1918 р. були призначені на посади командуючого військами і начальника штабу відповідно⁴. На 11 грудня 1918 р., згідно з доповіддю Начальної

¹ III Розпоряд з дня 13. падолиста 1918. // Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. — 1918. — Ч. 1. — С. 2.

² IV Розпоряд з дня 13. падолиста 1918. // Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. — 1918. — Ч. 1. — С. 2—3.

³ *Макарчук С. А.* Українська республіка галичан. — Львів: Світ, 1997. — С. 107.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 2. — Спр. 44. — Арк. 483, 505.

Артилерія УСС у боях під Львовом

Українські вояки з Тербовльщини

команди Українського війська ч. 246, збройні сили ЗУНР склалися з чотирьох груп: Північної групи (3—4 тисячі багнетів) полковника В. Захар'їна; групи Схід (3 тисячі багнетів, 18 гармат) отамана О. Букшованого; групи отамана О. Микитки (1 тисяча багнетів, 8 гармат) та групи «Південна» (4 тисячі багнетів, 20 гармат) полковника Г. Коссака. При цьому в Північній групі лише 1 тисяча вояків мала рушницю. Кінноти та інженерних частин не існувало, а обозні частини були слабо організовані¹.

За цих складних обставин нове командування вирішило провести реорганізацію війська для уніфікації його структури і, таким чином, підвищення ефективності. Наказом військам Західно-Української Народної Республіки від 12 грудня 1918 р. ч. 1 усі фронтові загони і відділи (крім полку УСС, організація якого залишалася без змін) реорганізовувалися в окремі курені згідно зі штатом, що додавався [документ № 4-1-2]. Курінь мав складатися зі штабу та піхотних (4 сотні з двома кулеметами кожна, команда піших розвідників, команда зв'язку, обозна команда, кулеметна та запасна сотні); кінних (команда кінних розвідників); артилерійських (легка (4 гармати) батарея, гаубична (2 гармати) півбатарея) та інженерних (саперна півсотня, команда підричників) підрозділів. Наказувалося взятися до реорганізації штабів груп згідно з тимчасовим штатом управління бригади (спочатку тільки в групах «Схід» і Південній)². Реорганізація штабів груп мала бути закінчена до вечора 16 грудня, а реорганізація піхоти й артилерії в куренях — до вечора 18 грудня 1918 року.

Попри наведення певного ладу, реорганізацію не було доведено до кінця, оскільки не існувало потрібної кількості як зброї, так і кваліфікованих старшин. Згідно з доповіддю командувача військами ЗУНР головнокомандувачу Холмсько-Галицьким фронтом від 31 грудня 1918 р. ч. 1182, на той час НКУВ мала в розпорядженні полк УСС (3 курені), 25 окремих куренів зі 192 кулеметами, 12 легких 8 см батарей по 4 гармати, 13 гаубичних 10 см батарей по 4 гармати, команди кінних розвідників, а також загін літаків (9 літальних апаратів)³.

У період відносного затишшя, що тривав з 15 січня до середини лютого 1919 р., збройні сили ЗУНР — ЗО УНР зазнали чергової реорганізації, рушійною силою якої був полковник Є. Мишковський⁴.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 46 зв. Незасвідчена копія.

² Там само. — Арк. 149.

³ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 57.

⁴ *Krotofil M. Ukraina Armia Halicka 1918—1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposazenie i wartosc bojowa sil zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej.* — Torun, 2002. — S. 46.

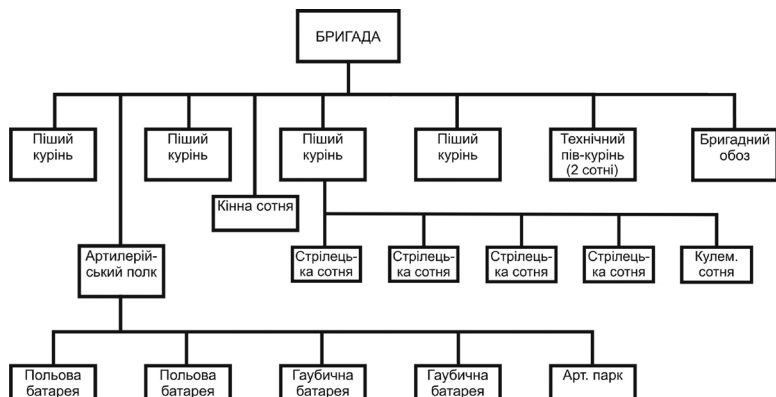

Схема штатної організації бригади Галицької армії від 27 січня 1919 року

Хоча його погляди не були однотайно сприйняті галичанами, впроваджена ним організація проіснувала майже до самого кінця існування Галицької армії.

На організацію збройних сил ЗУНР — ЗО УНР впливали дві протилежні течії. Представники однієї з них, вказуючи на зміну умов ведення бойових дій порівняно з Першою світовою війною, намагалися створити більш гнучкі та мобільні організаційні структури, другої — намагалися повернутись до «перевіреної» схеми часів Першої світової війни «корпус—дивізія—бригада—полк»¹.

Отже, відповідно до наказу Військам Української Народної Республіки (далі — наказ Військам УНР) від 27 січня 1919 р. ч. 9, групи мали бути переформовані в бригади у складі управління, 4 піших куренів, артилерійського полку (4 батареї), кінної сотні, технічного півкурення та бригадного обозу [документ № 4-1-3].

Виняток становила лише 1-ша бригада Українських Січових Стрільців, що мала складатися з двох полків — 1-го полку УСС і 2-го Станіславського полку². Курені належало формувати за Тимчасовим штатом трьохкурінного пішого полку УНР (із деякими змінами)³. Крім 1-шої бригади УСС утворювалися ще 8 бригад: 2-ша Коломийська, 3-тя Бережанська, 4-та Золочівська, 5-та Сокаль-

¹ *Krotofil M. Ukraina Armia Halicka 1918—1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartosc bojowa sil zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej.* — Torun, 2002. — S. 46—48, 58.

² ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 24.

³ Там само. — Оп. 2. — Спр. 72. — Арк. 31—38 зв. Див. також: Арк. 72—78.

ська, 6-та Равська, 7-ма Стрийська¹, 8-ма Самбірська, 9-та Тернопільська. У складі армії також існували сформований з наддніпрянських українців Окремий загін отамана Долуда² (1-й та 2-й зведені курені) та Окремий загін поручника Фараньовського (3-й зведений курінь³). Артилерію було зведено у 9 гарматних полків, що входили до складу бригад і мали їх номери, 1 гаубичний полк, окремий гарматний дивізіон та окрему гарматну батарею, які входили до складу відповідно загонів Долуда та Фараньовського)⁴.

Майже одночасно із внутрішньою реорганізацією збройні сили ЗО УНР отримали нову назву. 23 січня 1919 р. начальник Генерального штабу УНР видав наказ ч. 305, за яким війська Дієвої армії УНР було поділено на Південно-Східну групу, Правобережний та Східний фронти. При цьому до складу Правобережного фронту вводилися війська полковника В. Оскілка (на правах командира окремого корпусу) і отамана⁵ М. Омеляновича-Павленка (на правах командувача армією). Цей наказ було оголошено наказом командуючого Правобережним фронтом від 24 січня 1919 р. ч. 64/оп, який, своєю чергою, було оголошено наказом Військам УНР від 28 січня 1919 р. ч. 10. В останньому наказі зазначалося: «По наказу Головнокомандуючого наша армія повинна називатись Галицькою Армією»⁶. Відповідно, з 2 лютого 1919 р. вищий орган управління збройними силами ЗО УНР називався «Начальна Команда Галицької Армії» (НКГА).

З 19 лютого 1919 р. група «Північ» (тримала фронт у північній частині Галичини) одержала назву I Галицький корпус, група полковника М. Тарнавського (групи «Схід», «Старе село» і «Наварія») — II Галицький корпус (займався облогою Львова), група «Південь» (діяла у Південній Галичині) — III Галицький корпус⁷. I Галицький корпус мав 5-ту, 6-ту, 9-ту та 10-ту бригади, II Галицький корпус —

¹ Розпорядок НКГА від 25 квітня 1919 р. ч. оп. 1826 її було перейменовано на 7-му Львівську бригаду (ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 25).

² Також відомий як «Загін імені Гонти».

³ Також відомий під назвою «Збараський».

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 24—25 зв.

⁵ Оскільки система «ступенів» (тобто військових звань) у збройних силах ЗУНР (ЗО УНР) на той час іще не була усталена, спочатку М. Омелянович-Павленко іменувався тим рангом, який мав у збройних силах Української Держави, — генеральний хорунжий. З кінця січня 1919 р. він підписував документи як «отаман», оскільки саме так називалися особи вищого командного складу Армії УНР. Водночас у збройних силах ЗУНР (ЗО УНР) отаман відповідав майору Австро-Угорської армії.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 26.

⁷ Там само. — Спр. 26. — Арк. 127.

1-шу (УСС), 2-гу, 3-тю та 4-ту бригади¹, III Галицький корпус — 7-му та 8-му бригади, Окремий загін отамана Долуда, а згодом іще й створену з підрозділів, що діяли в Карпатах, 1-шу Гірську бригаду.

«Ідеальна» схема організації, яка досить часто трапляється в різних джерелах і яка, можливо, планувалася НКГА, — 3 корпуси по 4 бригади (кожна з 4 куренів) — насправді ніколи не існувала. Бригади на загал мали 3—5 куренів піхоти, 1 сотню кінноти та 2—6 батарей артилерії, однак 7-ма бригада мала аж 7 куренів, а 8-ма бригада взагалі була справжнім «гігантом» — на початку квітня 1919 р. до її складу входили три групи, які разом нараховували аж 19 куренів піхоти та 52 гармати.

Така чисельність означає, що 8-ма бригада була сильнішою за весь I корпус (на той час він мав лише 15 куренів піхоти та 41 гармату), що є організаційним нонсенсом. Однак це дивне становище так і не було виправлено до того часу, коли майже розбита під час травневого наступу поляків бригада була розділена на дві: власне 8-му та новостворену 11-ту Стрийську бригади².

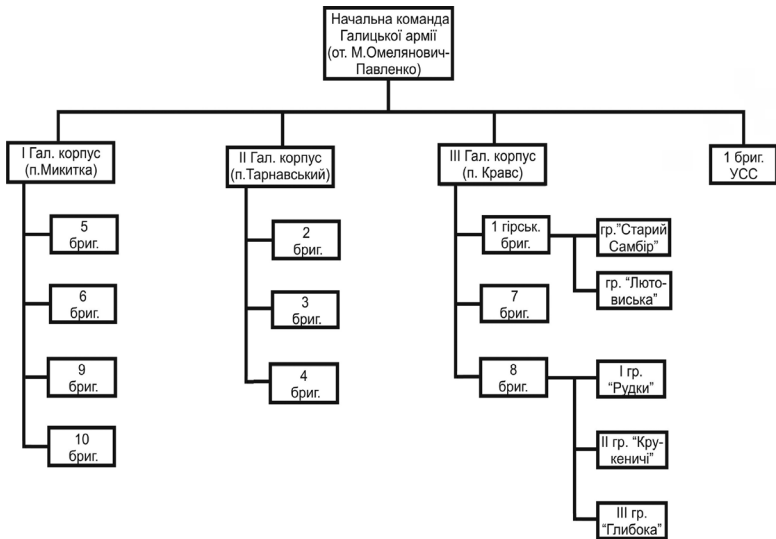
На початку лютого 1919 р. командування Галицької армії, реорганізувавши війська і довівши чисельність фронтових частин до близько 55—60 тисяч осіб³, вирішило провести третю операцію з визволення столиці ЗО УНР. Стратегічний план НКГА передбачав три етапи наступу: на першому III Галицький корпус (командир — полковник Г. Коссак) мав заволодіти залізничною лінією Львів—Перемишль, на другому — II Галицький корпус (командир — полковник М. Тарнавський) мав визволити Львів, на третьому — українські війська повинні були здобути Перемишль і вийти на лінію річки Сян. Так звана «Вовчухівська офензива»⁴ розпочалась 17 лютого 1919 р. атакою польських позицій по лінії Судова Вишня — Городок. Долаючи запеклий опір противника, III Галицький корпус вийшов упритул до залізничної лінії Львів—Перемишль. Таким чином, першу частину оперативного плану, яка передбачала оточення Львова,

¹ До травневого наступу поляків 1-ша бригада УСС зазвичай перебувала у резерві Начальної команди і не входила до складу II Галицького корпусу.

² *Krotofil M. Ukrainiska Armia Halicka 1918—1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposazenie i wartosc bojowa sil zbrojnych Zachodnio-Ukrajinskiej Republiki Ludowej.* — Torun, 2002. — S. 107.

³ Оцінка згідно з *Krotofil M. Ukrainiska Armia Halicka 1918—1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposazenie i wartosc bojowa sil zbrojnych Zachodnio-Ukrajinskiej Republiki Ludowej.* — Torun, 2002. — S. 59.

⁴ Отримала назву від села Вовчухи, розташованого майже посередині між Городком і Судовою Вишнею.

Бойовий розпис Галицької армії на початок квітня 1919 року

було практично виконано. Проте успішно розпочату операцію було зупинено на вимогу Найвищої Ради держав Антанти, яка вислала до Львова місію на чолі з французьким генералом бригади Ж. Бертемі для перемовин з урядом ЗО УНР. Члени делегації вимагали від командування Галицької армії припинити наступ і укласти перемир'я на фронті. Виступаючи за справедливе і мирне вирішення конфлікту, українська сторона погодилась на укладення перемир'я, яке набуло чинності 25 лютого 1919 року. Однак умови вирішення українсько-польського конфлікту, запропоновані місією Ж. Бертемі, аж ніяк не влаштували українців, і вже 2 березня воєнні дії відновилися. 7 березня 1919 р. українські війська продовжили розпочатий у середині лютого наступ. Під час кровопролитних боїв вони розбили польські частини в районі Вовчухів, що відкрило шлях на Перемишль. Але НКГА припустилася тактичної помилки: замість розширити пролом у польській обороні і продовжити наступ на Перемишль було розгорнено бойові дії у напрямку на Городок і далі на Львів. 9—16 березня 1919 р. українські війська намагалися здобути Городок. Тим часом польські війська під командуванням генерал-підпоручника В. Івашкевича отримали значні підкріплення і 13 березня 1919 р. розпочали контрнаступ у районі Судової Вишні.

Пілот поручник А. Хрущ біля свого літака
на аеродромі під Тереховлею, 1919 рік

Виснажені українські війська були змушені відступити, і за тиждень поляки деблокували Львів¹.

Тим часом навесні 1919 р. в Галицькій армії перемогла ідея повернення до «австрійської» моделі організації. Заступник державного секретаря військових справ полковник Г. Ціріц запропонував створити дивізії з 2 бригад по 2 піхотні полки з 3 куренів². Однак цей план так і не було повністю виконано, тому аж до реорганізації у 1920 р. в армії тільки 4 бригади II корпусу мали полкову організацію: 1-ша (1-й та 2-й полки), 3-тя (5-й та 6-й полки), 4-та (7-й та 8-й полки) та 7-ма (13-й та 14-й полки). Цікаво, що штатною організацією в Галицькій армії залишалася бригада з окремих батальйонів, для якої у червні 1919 р. навіть було затверджено нові штати³.

У травні 1919 р. до Галичини прибула нова міжсоюзна комісія під керівництвом південноафриканського генерала Л. Боти, яка за-

¹ Див.: Литвин М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — Львів, 1998. — С. 327—342; Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія. — Вінніпег, 1974. — С. 115—133.

² Литвин М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — Львів, 1998. — С. 191—192.

³ Західно-Українська Народна Республіка. 1918—1923. Документи і матеріали. — Т. 4. — Івано-Франківськ, 2008. — С. 440—447.

Кіннота УСС

пропонувала нові умови примирення. Ці умови було відкинуто польською стороною, яка, посиливши свої частини за рахунок сформованої у Франції армії генерала Ю. Галлера, 15 травня розпочала наступ на всьому фронті. Під тиском сил противника, що переважали, Галицька армія була змушена відходити на схід. Частина військ III Галицького корпусу була відрізана від головних сил і відступила у Закарпаття, де була інтернована чехословаками. Наприкінці травня 1919 р. румунські війська разом із польською дивізією генерала Л. Желіговського захопили Покуття з Коломиєю та Снятином, створивши загрозу Галицькій армії ще й з півдня.

На початок червня 1919 р. уряд ЗО УНР контролював лише територію між лінією Устечко—Ягольниця на заході, р. Збруч на сході, р. Дністер на півдні та лінією південніше від Чорткова через Чорнокінці на півночі — всього 1,5 тисяч кв. км. Але ще не все було втрачено. Завдяки форсованому відступу Галицької армії, у якій нараховувалося на той час близько 35—40 тисяч осіб (з них близько 25 тисяч — у бойових частинах)¹, вдалося відірватися від польських

¹ Krotofil M. *Ukrainska Armia Halicka 1918—1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartosc bojowa sil zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej.* — Torun, 2002. — S.104.

Диктатор ЗО УНР Є. Петрушевич (у цивільному) в оточенні військових, 7 жовтня 1919 року. У першому ряді ліворуч від нього — отаман-квартирмейстер штабу головного отамана генерал-четар В. Курманович, праворуч — начальний вожд Галицької армії генерал-четар М. Тарнавський

військ, що дало можливість перепочити. Попри скрутне становище, у якому опинилася армія, у військах спостерігався моральний перелом на краще¹. Після хвилі дезертирства в армії залишилися тільки ті, хто дійсно бажав битися до останнього, крім того, досі сподівалися на справедливе вирішення галицького питання на Паризькій мирній конференції.

¹ Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917—1921. — К.: Україна, 1995. — С. 93.

Травнева поразка чітко показала необхідність максимального напруження усіх сил ЗО УНР для боротьби за своє існування. Наприкінці травня 1919 р. командування Галицькою армією обійняв «Начальний Вожд Військ» генерал-четар О. Греков¹, його штаб очолив підполковник К. Стіпсич де Тернова. А 9 червня 1919 р. з огляду на «вагу хвилі і на небезпеку, яка грозить вітчизні» всю повноту військової і цивільної державної влади було передано президенту Української Національної Ради Є. Петрушевичу, який став Диктатором ЗО УНР².

Було розроблено план наступальної операції Галицької армії у напрямку Чортків—Львів, яка увійшла до історії як «Чортківська офензива». Її початком став бій за Ямпільницю 7 червня 1919 р., а вже ввечері наступного дня дві бригади II Галицького корпусу зайняли Чортків. Польське командування, впевнене у повному розгромі українців, було захоплене зненацька потужним ударом Галицької армії. До того ж частину польських військ було перекинуто на інші напрямки.

Долаючи опір противника, українські війська визволили Бучач, 12 червня — Струсів, 14 червня — Підгайці, а 15 червня — Тернопіль, чим завершили перший етап операції. Другий етап наступу Галицької армії, кінцевою метою якого було здобуття Львова, розпочався 20 червня 1919 р. боями за Бережани, які було здобуто наступного дня. Розвиваючи початковий успіх, українські війська заволоділи Золочевим (22 червня), Рогатином і Бурштином (23 червня), Ожидовом (24 червня) і вийшли на лінію Дністер — Гнила Липа — Перемишляни — Підкамінь. За таких умов НКГА відмовилася від дотримання умов перемир'я, укладеного з представниками Польщі делегацією УНР на чолі з отаманом С. Дельвігом, і вирішило продовжувати бойові дії.

Однак галицькі частини відчували постійну нестачу зброї, боеприпасів та військового спорядження. Так, із понад 90 тисяч добровольців, які зголосились до лав армії під час Чортківської офензиви, через брак зброї було прийнято тільки 15 тисяч, решту відправлено по домівках³. Сподіватися ж на допомогу від Армії УНР було нерéalно, оскільки остання сама вела виснажливі бої з радянськими військами і перебувала в дуже скрутному становищі.

¹ Попередній командувач Галицької армії М. Омелянович-Павленко іще певний час керував військами на фронті.

² ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 13.

³ Литвин М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — Львів, 1998. — С. 382.

Щоб зменшити кількість тилових установ та спрямувати більше людей до бойових частин, було вирішено скасувати поділ на фронт, підпорядкований НКГА, і тил, підпорядкований ДСВС, і підпорядкувати як фронт, так і тил НКГА. Переважну більшість функцій ДСВС було передано НКГА. Відповідно до розпоряду (наказу) НКГА від 14 червня 1919 р. ч. оп. 3135, усю територію, яку контролював уряд ЗО УНР, було розділено на «запілля» (повіти Чортків, Гусятин, Борщів та Заліщики) та етапну область («етап»), яка охоплювала район між запіллям і фронтом¹. Запілля (тобто тил) визначалося як головна база для призову та підготовки поповнення, а також головне джерело постачання армії. Командиру запілля підлягали, серед іншого, армійський та корпусні вишколи, старшинські школи та школа підстаршин. Командир запілля мав забезпечувати формування двох нових корпусів — IV (12-та, 13-та, 15-та, 16-та бригади) та V (17-та, 18-та, 19-та, 20-та бригади)². Крім того, на фронті з 8-мої бригади було нарешті виділено 11-ту бригаду, а з частин групи «Нижнів» сформовано 14-ту бригаду³, яку ще іноді називають Станіславською⁴.

Серед обов'язків командира етапу армії були створення корпусних етапних районів, проведення призову та мобілізації в етапній області, управління польовою сторожею, збирання зброї та боєприпасів, організація місцевої поліційної служби, висилання полонених до табору в Копичинцях, нагляд за санітарною службою тощо.⁵

Тим часом польське командування поспіхом стягувало в район Львова всі наявні резерви, і 28 червня 1919 р. 40-тисячна польська армія перейшла в контрнаступ на фронті від Бродів до Коломиї.

Українські війська чинили героїчний опір, але під натиском краще забезпеченого противника були змушені відступати на схід. 16—17 липня 1919 р. Галицька армія перейшла р. Збруч у районі Проскурів — Нова Ушиця, залишивши Галичину⁶.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2.

² За Збручем новосформовані корпуси та бригади було швидко розформовано через нестачу зброї та людей, і лише 18-та та 21-ша бригади проіснували у складі II Галицького корпусу до серпня 1919 року.

³ Ця бригада мала замінити у III Галицькому корпусі 1-шу Гірську бригаду, інтерновану в Чехословаччині внаслідок польського наступу.

⁴ *Krotofil M. Ukraińska Armia Halicka 1918—1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej.* — Torun, 2002. — S. 122.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2—2 зв.

⁶ *Литвин М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр.* — Львів, 1998. — С. 385.

ФОРМА ОДЯГУ ТА ЗНАКИ РОЗРІЗНЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (ЗАХІДНОЇ ОБЛАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ)

(листопад 1918 — 17 липня 1919 року)

Провідна роль у захопленні влади 1 листопада 1918 р. належала військовикам частин Австро-Угорської армії, в основному запасних, укомплектованих переважно українцями. Українські стрільці та старшини носили австрійську форму і знаки розрізнення — виняток становив лише 1-й полк Українських Січових Стрільців (УСС), військовики якого на той час мали окремі предмети форми одягу (шапка «Мазепинка», польовий мундир) і знаки розрізнення (зокрема шапкові), що чітко виокремлювали їх із загальної маси вояцтва.

В інших українських частинах та підрозділах зовнішнім вираженням національної приналежності були переважно синьо-жовті стрічки на шапках. Такі стрічки, зокрема, надягнули українські вояки під час захоплення влади у Львові¹. Часто з синьо-жовтих стрічок робилися круглі кокарди. Для носіння на головних уборах використовувалися також пропагандистські нагрудні знаки з національною символікою, наприклад відзнака «Соборна Україна»². Іноді носіння знаків розрізнення в національних кольорах встановлювалося наказами місцевих органів військового управління. Так, відповідно до «приказу» (наказу) Окружної військової команди Станіславів від 11 листопада 1918 р. ч. 1, носіння військового однострою дозволялося тільки «особам, які належать до Української Армії», як зовнішнє вираження цієї приналежності «аж до часу дальших заряджень» такі особи мали носити «синьо-жовту відзнаку на переді шапки». Детальний опис цієї відзнаки не наводився³.

¹ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. — Львів, 1931. — С. 63.

² Цей нагрудний знак називався також «Відзнака Соборної України». Вперше випущений у вересні 1917 р. у Відні коштом І. Боберського та редакції газети «Вісті з Запорожжя». В основі знака лежав один з варіантів герба майбутньої соборної Української держави, автором якого був Ю. Буцманюк (Див.: Дзіковський В. Герб України // Світ. — 1917. — Ч. 8. — С. 137). Дохід від продажу відзнаки «Соборна Україна» мав піти на купівлю землі під «Український Город» (спортивно-просвітний комплекс) у Львові.

³ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 141. — Арк.1—2.

Український старшина біля Львівської ратуші, не пізніше 21 листопада 1918 року. На австрійському кепі — кокарда з синьо-жовтої стрічки, у центрі якої відзнака «Соборна Україна»

До періоду боїв за Львів (1—21 листопада 1918 р.) належить лише один документ, що стосувався форми одягу. Йдеться про наказ Начальної команди Українського війська (НКУВ) від 14 листопада 1918 р., у якому, поміж іншого, містилася заборона носити «німецькі мундири», мабуть, щоб уникнути плутанини з поляками¹.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 11.

Повітова військова команда і Повітовий комісаріат у Снятині.
Старшини — в австрійській формі, на головних уборах —
різноманітні знаки державної приналежності

Під час бойових дій узимку 1918—1919 рр. вельми актуальною була потреба чіткого відрізнєння власних військ від польських. Синьо-жовті стрічки чи кокарди на головних уборах, очевидно, були малопомітними у бою. Тому на фронті носили на шапках пов'язки з білого полотна¹. Такі пов'язки виконували суто розпізнавальну функцію — завдяки розмірам та кольору вони були добре помітні навіть зі значної відстані. При цьому пов'язки не призначалися для постійного носіння і не замінювали знаків розрізнєння з державною символікою, а їх колір не мав жодного символічного значєння. Втім, очевидно, через поширєння практики носіння білих пов'язок, вони сприймалися поляками, наряду з «українським левом», як ознака приналежності до українського війська². Вибір білої пов'язки як розпізнавального знака міг бути зумовлений австрійським досвідом.

¹ Ф. Ш. З пробоевою сотнею УСС під Львовом // Літопис Червоної Калини. — 1937. — Ч. 10. — С. 20; Мигович П. При VII-ій Бригаді УГА / / Літопис Червоної Калини. — 1937. — Ч. 6. — С. 6.

² Opracowanie Oddziału wywiadowczego Dowództwa Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią pt. Wiadomości ogólne o armii galicyjsko-ukraińskiej, zebrane po dzień 1 III 1919 // Krotofil M. Ukraińska Armia Halicka 1918—1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej. — Torun, 2002. — S. 217.

Група старшин Галицької армії, початок 1919 року.
Зверніть увагу на мішанину російського та австрійського одностроїв
і білі стрічки на головних уборах

В Австро-Угорській армії на маневрах умовних противників розрізняли за допомогою стрічок на головних уборах (рідше — пов'язок на рукавах): білих для однієї сторони, червоних — для іншої¹.

Великою проблемою була гостра нестача військового одягу та взуття, що безпосередньо впливало на боєздатність і рівень дисципліни. За словами А. Кравса, під час розпаду Австро-Угорщини українцям вдалося захопити багато складів зброї, амуніції, продовольства та обмундирування, однак було «зроблено велику похибку, не охопивши їх суцільно». За умов розвалу імперії значна кількість одностроїв, взуття, білизни тощо опинилася в руках цивільного населення. Дуже болючою виявилася втрата Перемишля і Львова, де зберігалася найбільша кількість майна. При цьому не було вжито заходів щодо його евакуації вглиб країни. Не існувало також до-

¹ Адаменко Д., Ярош О. Императорский и королевский военный мундир: 1914 год. — К., 2006. — С. 42.

кладної інформації про наявну кількість зброї та предметів спорядження¹. Тож новостворені збройні сили ЗУНР опинилися у скрутному становищі.

Командир групи «Схід» сотник О. Букшований у доповіді НКУВ від 10 грудня 1918 р. зазначив, що для групи необхідно повних одностроїв та спорядження на 3 тис. чол.² На той час ця група налічувала саме 3 тисячі осіб, тобто від нестачі одягу та спорядження потерпав весь її особовий склад! У доповіді Начальної команди Українського війська від 11 грудня 1918 р. ч. 246 описано невтішне становище у сфері обмундирування: «Фабрик немає, складів не було, користуються тільки тим, що знімуть з розоружених в Підволочиськах австро-угорських військ, які їдуть з України. Взагалі брак шапок, рукавиць, кожушків, шинелів, чобіт, білизни, що робить активні дії майже неможливими»³.

Втім, деякі підрозділи проблем з обмундируванням не мали. Йдеться, зокрема, про «Пробоеву» (тобто штурмову) сотню УСС, сформовану з досвідчених вояків, які повернулися з російського полону. На початку грудня 1918 р. сотня вирушила з Чернівців на фронт. «Виїжджали “пробоеві” як на весілля. Від шапки до цвяхів на чоботах, все нове. Плащі, гузарські чоботи, однострій австрійських “штурмовиків” шитий на колінах, на ліктях, на сидженню шкірою, штуци, все інше вояцьке майно, весь виряд, все це нове “як з голки” — згадував Ф. Ш.⁴ За словами В. Волицького, військовики двох куренів, сформованих на початку грудня 1918 р. в Коломиї, отримали нові австрійські однострої зеленкуватого кольору⁵. Але в безперервних боях одяг і взуття швидко зносилися: «В курені багато стрільців світили колінами, плащі в багатьох були пошматовані; подерті черевики стрільці нерідко в’язали телефонічним дротом...»⁶

Не дивно, що в доповіді на ім’я головнокомандуючого Холмсько-Галицьким фронтом від 31 грудня 1918 р. ч. 1182 командуючий військами ЗУНР порівнював свою армію з обідраним натовпом жебраків. Для того, щоб хоч трохи вдягнути війська, генеральний хорунжий М. Омелянович-Павленко просив негайно надіслати

¹ Кравс А. Завязок і бої «Групи Хирів» // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918—1920 рр. (матеріали до історії). — Т. 2. — Вінніпер, 1960. — С. 46.

² ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 43.

³ Там само. — Арк. 46 зв. Незасвідчена копія.

⁴ Ф. Ш. З пробоевою сотнею УСС під Львовом // Літопис Червоної Калини. — 1937. — Ч. 7—8. — С. 25.

⁵ Волицький В. На Львів і Київ... — С. 19.

⁶ Там самою. — С. 75.

10 тисяч комплектів одягу¹. Інтендантура Окружної військової команди Станіславів повідомляла Начальну інтендантуру 11 січня 1919 р.: «Що до запасів одностроїв, то річ дуже сумна. По полках (1 п.У.С.С) 1 п. стрільців і 2 п. стрільців: нема зовсім обуви, плащів, біля, і коців² та сінників³ (много бракує). В складах зі Снятина нема зовсім сподень, плащів, дек, обуви. Є ще блузи літні і зимових старих...»⁴ За таких умов годі було сподіватися на належний рівень боєздатності.

Дбаючи про одноманітну організацію війська, вище військове керівництво ЗУНР не приділяло на той час належної уваги питанням, пов'язаним зі знаками розрізнення. ДСВС обмежився лише виданням 22 грудня 1918 р. заборони всім особам австрійської армії, що не вступили до українського війська, на носіння «всяких військових відзнак», до яких було віднесено «військові зізвдки, військові рожечки, військові вилоги, військові гузики, військові нашивки, військові прикраси якого небудь рода»⁵.

За таких умов питання щодо знаків розрізнення державної належності доводилося вирішувати на рівні місцевих органів військового управління.

Відомо про спробу Команди міста Станіславів регламентувати зовнішній вигляд таких відзнак. Відповідну інструкцію було вміщено в пункті 3 наказу Команди міста Станіславів від 29 грудня 1918 р. ч. 52 (оголошений у наказі Кошу Українських Січових Стрільців⁶ від 30 грудня 1918 р. ч. 37)⁷. Задля уніфікації шапкових знаків Команда міста Станіславів наказала частково переробити знаки на головні убори військовиків Австро-Угорської армії — так звані «розети». Рядові та підстаршини мали носити «розету» (латунний диск з прорізними ініціалами імператора⁸), обшиту синьо-жовтою «стяжкою» (тобто стрічкою), за відсутності «розети» дозволялося вико-

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 58.

² Ковдр.

³ Матраців.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 75. — Арк. 24.

⁵ Заборона з дня 22. грудня 1918. // Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. — 1918. — Ч. 4. — С. 1.

⁶ На виконання наказу Державного Секретаря Військових Справ колишній запасний курінь 20-го полку Стрільців був злитий з колишнім кошем Українських Січових Стрільців у запасний кіш під назвою «Кіш УСС» (ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 128. — Арк. 15 зв).

⁷ У наказі Кошу УСС від 30 грудня 1918 р. ч. 37 було зазначено лише номер наказу Команди міста Станіславів. Дату видання цього наказу — 29 грудня 1918 р. — визначено за іншими документами.

⁸ Прищепа С. В. Вооруженные силы Австро-Венгерской империи. Часть 1. // Сержант. — 2000. — № 4. — С. 12, 9.

ристовувати великого гудзика. Старшинам приписувалося носіння «розети», встановленої для старшин Австро-Угорської армії (кругла, діаметром 3 см, вишита золотом канителлю, з імператорським вензелем у центрі¹), але з обшитою синьо-жовтою стрічкою серединою. Вимоги наказу не поширювалися на шапки «форми і з відзнаками У.С.С.», адже військовики полку УСС носили характерні шапки «Мазепинки», на яких розміщувалися знаки з національною символікою².

З'явилися знаки розрізнення, що вказували на приналежність військовиків до деяких військових частин та підрозділів. Зокрема, військовики 1-го куреня 1-го полку УСС, що в боях за Львів отримав назву «Курінь смерті УСС», носили на шапках «Мазепинках» чорний трикутник під Тризубом³. Є також згадки про існування в 1-му полку УСС цілої системи знаків розрізнення підрозділів для носіння під кокардами. Так, для сотні Білінкевича ще під час боїв у Львові команда полку встановила малинову відзнаку, два інші курені полку мали відзнаки червоні та зелені. За зразком «усусусів» подібні відзнаки стали носити стрільці та старшини, які не належали до полку УСС⁴.

3 січня 1919 р. Українська Національна Рада одностайно затвердила Ухвалу про Злуку УНР та ЗУНР. Практично відразу після цього Герб ЗУНР було витіснено Гербом УНР — Тризубом. Випадки носіння кокард із Тризубом були вже в листопаді 1918 року.⁵

Наприкінці січня 1919 р. військове відомство ЗО УНР нарешті звернулося до питання форми одягу. Підготувати її опис доручили референту (начальнику) Письменничного відділу ДСВС четару І. Боберському 31 січня 1919 р.⁶ Але до встановлення однострою необхідно було хоч якось одягнути військо. У цій справі значну допомогу надала УНР.

За даними розвідувального відділу командування польських військ у Східній Галичині з кінця січня 1919 р. «російська Україна» надсилала для галицьких військ російську уніформу, переважно

¹ Адаменко Д. В., Прищепя С. В. Командный состав вооруженных сил Австро-Венгрии // Сержант — 2002. — № 1. — С. 7.

² Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. — Тернопіль, 2005. — С. 170.

³ Калина В. Курінь смерті УСС. Спогади старшини. — Львів, 1936. — С. 47.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 322.

⁵ Боберський І. Щоденник, 1918—1919 рр. — К., 2003. — С. 81.

⁶ Там само. — С. 121.

Група старшин Галицької армії, весна 1919 року. Більшість носить австрійську форму та знаки розрізнення степенів. Зате на шинелі генерального хорунжого В. Генбачіва (сидить по центру в чорній шапці) чітко видно погони (ймовірно, погони генеральних старшин збройних сил Української Держави). Полковник Г. Коссак (праворуч від В. Генбачіва) носить на рукавах пружки (нашивки), які на той час уже використовували Українські Січові Стрільці. На комірі мундира старшини, який стоїть праворуч у другому ряду, — петлиці-«зубчатки». Як і пружки на рукавах, ці петлиці згодом стануть офіційними знаками розрізнення військовиків Галицької армії

шинелі та папахи¹. Зазначалося також, що як відзнаку приналежності до української армії на шинелях використовували «ініціали української республіки» — «Р.У.». Отриманим одягом намагалися забезпечити насамперед частини, що вирушали на фронт. Так, за наказом Окружної військової команди Станіславів від 3 лютого 1919 р. ч. 32, 1000 комплектів одностроїв з Наддніпрянської України належало використати для забезпечення виключно «похідних формацій»². Очевидно, надісланої з Наддніпрянщини форми не вистачало, оскільки траплялися непоодинокі випадки, коли формації, що відправляли вояків до інших команд, відбирали у них обмундирування³.

¹ Opracowanie Oddziału wywiadowczego Dowództwa Wojsk Polskich na Galicji!!! Wschodnią pt. Wiadomości ogólne o armii galicyjsko-ukraińskiej, zebrane po dzień 1 III 1919 // *Krotofil M.* *Ukraińska Armia Halicka 1918—1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej.* — Toruń, 2002. — S. 217.

² ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 128. — Арк.107 зв.

³ Там само. — Арк.111.

Так чи інакше, на фронті з'являлися частини, повністю обмундировані у російську форму. П. Мигович, згадуючи ХХІІІ курінь (початок лютого 1919 р.), зазначав: «Курінь цей так само, як і ХХІV., одягнений був у російські однострої. Одне лихо було, що й тут 4/5 стрілецтва мали валянки. На сніг і мороз були вони дуже вигідні ... але коли прийшло тепло і зробилося болото, майже цілий курінь був унерухомлений»¹. Частини, відправлені на фронт раніше, використовували австрійське обмундирування. Так, стрільці та старшини полків «Групи П. Південь», до складу якої увійшов ХХІV курінь, «були одягнені в австрійські однострої, що кожний приніс із собою із австрійської війни. Відзнаки старшин і підстаршин також австрійські. Лише на шапках були українські емблеми, або синьо-жовті стяжки. Правда, багато старшин та підстаршин відзнак зовсім не мали»².

Таким чином, поставки з Наддніпрянщини дозволили частково задовольнити потреби Галицької армії, але призвели до значного розмаїття у формі одягу. Поряд з австрійською формою воєнного часу використовувалися предмети австрійської форми мирного часу³, до цього додалися російські однострої. І. Боберський, згадуючи приїзд Головного Отамана С. Петлюри до Станіславова 24 лютого 1919 р., записав у щоденнику: «Старшини одіті були в як найрізномірніший спосіб, в кожухах, кучмах і чоботах або чоботях і австрійських плащах і австрійських шапках, або в халявках і російських шинелях. Косматі кучми, січові кашкети, австрійки з тризубами, Мазепинки, австрійки м'яккі і тверді на головах»⁴.

Розроблення однострою Галицької армії відбувалося дуже складно через завантаженість Письменничого відділу великою кількістю завдань та невизначеність позиції керівництва. Зрештою, за основу було взято досвід, напрацьований у військовому формуванні УСС. Очевидно, це було пов'язано з тим, що відповідні проекти було вже частково реалізовано. Фактично «усусуси» вже на початку 1919 р. без дозволу вирішили питання про знаки розрізнення степенів, впровадивши свій варіант відзнак на рукавах⁵. У процесі розроблення однострою та знаків розрізнення відповідні проекти та зразки демонструвалися військовому керівництву 30 УНР 2

¹ Мигович П. При VII-ій Бригаді УГА// Літопис Червоної Калини. — 1937. — Ч. 6. — С. 8.

² Там само. — Ч. 5. — С. 8.

³ Боберський І. Щоденник, 1918—1919 рр. — К., 2003. — С. 144.

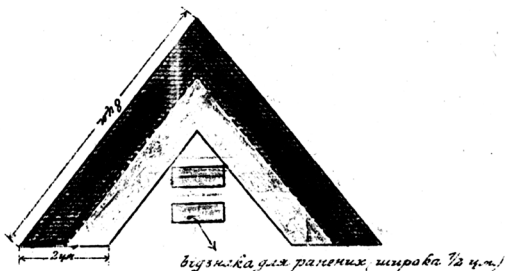
⁴ Там само. — С. 144—145.

⁵ Там само. — С. 171.

ВІДЗНАКА ДЛЯ БОЄВНИКІВ І РАНЕНИХ

Військовий Секретаріат в порозумінню з П.К.Т.А. хотів би впріжжити стрільців і старшин, що так хорошо борються на фронті серед тільки недозпеченості і так великого самодіуречення за свободу Великої України, установляє відзнаку для боєвників:

1/. Символ - жовту лехту на лівім рамени, як рисунок:

Нашиваєся відзнаку на лівім рукаві /бюкса і плачев/ 15см. від шва рукава по середині.

2/. Надієними бути мають право всі стоячі на фронті до команди куріня включно, котрі зачисляють ся до рубрики боєвий стаяк /ферментстанд/ і селітарні жовнірі при сотні.

3/. мають мати не менши 12тижнів /8½ дхи/ служби на фронті /в окопах/ і що найменше відбута одна битва, або бути раненим ворожим огнем.

4/. Право надавання мають команди бригад. В тій цілі мають команди сотень доставити збірний стаяк стрільців і старшин, котрі відповідають сим вимогам до команди куріня, а та всі разом висилає до команди бригади, котра по докладнім провіренню умовій видасть для кожного наділеного поймаєні посвідки.

Ч. пор.	Степень	Імя і назвице	повинть службу на фронті від - до	Брав участь в боях /число раз/	Був ранений і при якій спосібности.	Уваги.

та 26 березня 1919 року.¹ І лише 28 березня 1919 р. заступник державного секретаря військових справ отаман П. Бубела підписав короткий опис однострою, яким передбачалися «шапка Мазепинка, відзнаки старшинства пружками на долішнім кінці рукавів, так само, як при Українських Січових Стрільцях»². Отже, рішення з найбільш дискусійних питань було нарешті ухвалено, що дало змогу І. Боберському готувати остаточний докладний опис.

Але перші офіційні знаки розрізнення Галицької армії не були пов'язані з діяльністю І. Боберського. Ними стали «відзнаки для боеків і ранених», встановлені 30 березня 1919 року. Документ спочатку мав назву «Проект відзнаки для боеків і ранених», але потім слово «проект» було закреслено. Оригінал підписали командуючий Галицькою армією отаман М. Омелянович-Павленко і начальник штабу Галицької армії полковник В. Курманович. Проект було розроблено в НКГА не пізніше 7 березня 1919 р., коли його розіслали у війська для обговорення³.

«Відзнака для боеків» встановлювалася з метою «вирізнити стрільців і старшин, що так хоробро борються на фронті серед тільки небезпеченьств і так великого самовідречення за свободу Великої України»⁴. Вона являла собою синьо-жовту стрічку 2 см завширшки, складену кутом, довжина зовнішніх ребер якого становила 8 см. Нашивати її належало на лівому рукаві, 15 см від шва рукава посередині. Команди бригад мали право надавати відзнаку всім військовикам, що перебувають на фронті (до команди куреня включно) і належать до «боевого стану» (гефехтсшанд), а також «санітарним жовнірам» при сотнях, за умов наявності не менш як 12 тижнів (84 днів) служби на фронті (в окопах), участі щонайменше в одному бою або поранення від ворожого вогню. В останньому випадку відзнака мала доповнюватися прямокутною червоною нашивкою («стяжечкою») 0,5 см завширшки між внутрішніми ребрами кута. Зазначалося, що кількість таких «стяжечок» «залежить від одноразового ранення при одній спосібності т. зн. в одній битві можна одержати і кілька ран, одна належить ся тільки одна стяжечка»⁵. Військовики, які не належали до «боевого стану», але дістали поранення від ворожого вогню, отримали право носити прямокутні червоні нашивки

¹ *Боберський І.* Щоденник, 1918—1919 рр. — К., 2003. — С. 156—158, 170—171.

² Там само. — С. 172.

³ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 23.

⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 72. — Арк. 231.

⁵ Там само. — Оп. 2. — Спр. 72. — Арк. 231 зв.

5 см завдовжки і 0,5 см завширшки на лівому рукаві на відстані 10 см від низу без синьо-жовтої «бойової відзнаки»¹.

Отже, «відзнака для боевиків» мала виокремлювати стрільців та старшин, які брали безпосередню участь у бойових діях, і бути при цьому, по суті, також знаком розрізнення державної належності (синій і жовтий кольори стрічки). Певною мірою надання цієї відзнаки можна розглядати як нагородження, тим більше що військовикам мали видаватися «поіменні посвідки» до неї².

Документами засвідчено, що виготовлення нарукавних знаків, встановлених 30 березня 1919 р., виявилось справою проблематичною через нестачу необхідних матеріалів³.

Як зазначалося вище, після підписання отаманом П. Бубелою короткого опису однострою перед І. Боберським постало завдання підготувати його остаточний варіант. При цьому належало вирішити низку питань, зокрема визначити кольори родів зброї, міри для виготовлення окремих предметів тощо⁴. Поряд з уточненням мір та окремих деталей до опису вносилися і значніші поправки. Зокрема, 15 квітня 1919 р. отаман П. Бубела зажадав, щоб знаки розрізнення підстаршин розміщувалися у нижній частині рукавів, як у старшин⁵.

У перших числах травня 1919 р. нарешті побачило світ ч. 11 «Вістника Державного Секретаріату Військових Справ», у якому було опубліковано XLVI Розпоряд ДСВС від 22 квітня 1919 р. [документ № 4-2-1]⁶.

Згідно з цим розпорядом, однострій для «Українського Війська Західної Области Української Народної Республіки» мав відповідати опису, що додавався. Після зношення одностроїв «дотеперішних кроїв» міг виготовлятися і носитися лише однострій, затверджений XLVI Розпорядом.

Однострій встановлювався єдиний для всіх родів зброї і складався з шапки «Мазепинки», польового мундира, штанів та шинелі. Військові священники («духовники») замість мундира мали носити так званий «духовний жупан». Хоча цей однострій передбачався як

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 2. — Спр. 72. — Арк. 231 зв.

² Там само. — Арк. 231.

³ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 374, 375, 378.

⁴ *Боберський І.* Щоденник, 1918—1919 рр. — К., 2003. — С. 181—182, 185, 188.

⁵ Там само. — С. 196—197.

⁶ XLVI. Розпоряд з 22. цвітня 1919. // Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. — 1919. — Ч. 11. — С. 1—7.

польовий, він мав носитися також в урочистих випадках аж до подальших розпоряджень. Основні його предмети належало виготовляти з вовняного сукна зелено-землистого кольору, у разі відсутності такого дозволялося використовувати сукно і матерію «іншої полевої краски».

Текст опису вражає докладністю і ретельним опрацюванням найдрібніших деталей. Крім основних предметів форми одягу в ньому було регламентовано зовнішній вигляд білизни, взуття, поясу, острогів (шпор), подано таблиці з розмірами.

Як головний убір встановлювалася шапка «Мазепинка» з шапковим знаком у вигляді кружка сріблястого (для рядових та підстаршин) чи золотистого (для старшин) кольору. У документі не сказано, що мало бути зображено на знаку. Втім, у газеті «Стрілець», на сторінках якої було вміщено опис однострою (щоправда, з деякими неточностями), зазначалося, що на цьому знаку «витиснений є тризуб»¹.

Польовий мундир («блюза») — одnobортний, з застібною на 6 гладеньких металевих гудзиків 20 мм у діаметрі, стоячо-відкладним коміром та 4 кишенями з клапанами, що також застібалися на гудзики. Верхні кишені — накладні, зі складками, нижні — прорізнi. На плечах — погони («барчики»), нижні кінці яких мали вшиватися в рукав, а верхні — застібатися на гудзик. Рядові та підстаршини мали носити на правому плечі так званий «поріжок» — сукняний валик 3 см завдовжки і 3 см в діаметрі. За допомогою шльовки він надягався на правий погон, який протягувався крізь контрпогончик і застібався на гудзик. «Поріжок» повинні були носити лише військовики, озброєні гвинтівками. Ця конструкція, що мала запобігати зіскакуванню ремня гвинтівки з плеча, була запозичена з уніформи Австро-Угорської армії². У старшин від хорунжого включно погони мали заокруглені кінці і тільки одну дірку для застібання на гудзик.

Штани мали бути вільні в стегнах і колінах, обтислі нижче колін, з двома кишенями. Поза службою старшинам і підстаршинам (від старшого десятника включно) дозволялося носити довгі штани з чорного сукна з кантом кольору роду зброї. Як взуття могли використовуватися черевики з обмотками або чоботи. Для військовиків, які «дійсно в службі їздять верхом», передбачалися шпори.

Шинель («плащ») — із застібною на 6 гудзиків, розташованих попарно у трьох місцях.

¹ Однострій Української Армії // Стрілець. — 1919. — 29 квітня.

² Прищепя С. В. Вооруженные силы Австро-Венгерской империи. Часть 1. // Сержант. — 2000. — № 4. — С. 13.

Про «духовний жупан» в описі говорилося лише те, що він має бути довжиною до колін і виготовлятися з сукна польової барви у военний час, а з чорного сукна — в мирний. Шапка, штани, плащ і знаки розрізнення степенів для військових священиків встановлювалися такі самі, як у старшин.

Роди зброї розрізнялися насамперед кольором «вилогів» (петлиць) на комірі польового мундира і плаща та підкладок нарукавних знаків степенів. Крім того, як зазначалося вище, з сукна кольору роду зброї мали бути випуска на шапці та кант на довгих чорних штанах.

Система кольорів родів зброї суттєво відрізнялася від системи, що існувала у збройних силах Австро-Угорщини. Так, для Генеральної Булави, Артилерійської Булави та Інженерної Булави було встановлено колір «малиновий в оксамиті». Йшлося, очевидно, про використання оксамиту малинового кольору. Натомість старшин генерального штабу Австро-Угорської імперії відрізняв чорний оксамит із яскраво-червоним (scharlachrot) кантом, старшин інженерних штабів — вишнево-червоний (kirschrot) оксамит¹. Піхота отримала темно-синій колір, його присвоїли також музикантам. У той самий час в Австро-Угорській армії піхотні полки мали власні кольори². Кольором артилерії та мінометників став вишнево-червоний, а в Австро-Угорській армії артилерію позначав яскраво-червоний колір (scharlachrot)³. Жовтий колір мав відображати приналежність до кінноти. Натомість у кінноті Австро-Угорської армії, як і в піхоті, застосовувалися «полкові» кольори. Жовтий був кольором кінноти збройних сил УНР та Української Держави з весни 1918 року. Технічні війська (сапери, піонери⁴, залізничники, телеграфісти, радисти, льотчики, автомобілісти, військовики прожекторних підрозділів) також отримали єдиний колір — попелястий. І тут теж спостерігався розрив з австрійськими традиціями. Так, в Австро-Угорській армії саперів вирізняв вишнево-червоний колір, піонерів, залізничників і телеграфістів — сталево-зелений, авіатори ж власного кольору не мали⁵. Ко-

¹ *Judex M. Uniformen, distinctions- und sonstige abzeichen der gesamten Osterr.-Ung. wehrmacht.* — Троппау, 1904. — С. 10; *Адаменко Д., Ярош О.* Императорский и королевский военный мундир: 1914 год. — К., 2006. — С. 20, 22.

² *Jung P. The Austro-Hungarian Forces in World War I (1) 1914—16.* — Botley, Oxford: Osprey Publishing, 2003. — P. 22—23; *Mollo A. Army uniforms of World War I.* — Poole, Dorset: Blandford press, 1977. — P. 100.

³ *Judex M. Uniformen, distinctions- und sonstige abzeichen der gesamten Osterr.-Ung. wehrmacht.* — Троппау, 1904. — С. 17.

⁴ Особовий склад підрозділів інженерних військ (від фр. *pionnier* — першопроходець).

⁵ *Jung P. The Austro-Hungarian Forces in World War I (1) 1914—16.* — Botley, Oxford: Osprey Publishing, 2003. — P. 37.

льором обозу було визначено темно-зелений, а в Австро-Угорській армії він був світло-синій (lichtblau)¹. Лікарів і санітарів вирізняв чорний колір, інженерних і «твердинних» (фортечних) старшин — темно-жовтий, ветеринарів — кавовий, «духівництво» (військових священиків) — фіолетовий, правничих старшин — сталевий, інтендантських старшин — бордо-червоний в оксамиті, рахункових старшин — ясно-зелений, старшин продовольчої служби — голубий. Нарешті, «військовим урядникам»² було присвоєно «ясно-бронзовий» колір³.

Кольорами доповнювалися так звані «познаки окремішності» на лівому рукаві, що позначали спеціальності і склалися з двох літер⁴.

За допомогою петлиць розрізнялися не лише роди зброї, а й категорії («групи») військовиків. Петлиці мали довжину 7,2 см і по 3 трикутні вирізи зверху і знизу, що надавали їм характерної «зубчастої» форми. У сотенних старшин зубці петлиць зверху і знизу доповнювалися золотим кантом 3 мм завширшки, на петлицях полкових (булавних) старшин вирізи заповнювалися золотою тканиною, що виходила на 3 мм від кінців зубців. У генеральних старшин «зубчатка» була не з кольорового сукна, а зі срібної тканини, вирізи між зубцями заповнювалися золотою тканиною⁵.

Знаки розрізнення степенів (звань) розміщувалися у нижній частині рукавів. Для рядових і підстаршин це були вузькі (6 мм) та широкі (15 мм)⁶ срібні пружки 120 мм завдовжки. Старший стрілець, вістун і десятник мали від 1 до 3 вузьких пружків, старший десятник (підхорунжий)⁷ — 1 широкий, булавний десятник — 1 широкий і 1 вузький. Степень хорунжого позначався шовковим пружком (6 мм завширшки і 120 мм завдовжки) кольору однострою з «рожечкою» на кінці, для решти сотенних старшин (четар, поручник, сотник)

¹ *Judex M. Uniformen, distinctions- und sonstige abzeichen der gesamten Osterr.-Ung. wehrmacht.* — Troppau, 1904. — Р. 37.

² Категорія «військових урядників» відповідала категорії «militar-beamte» у збройних силах Австро-Угорщини та категорії «військові урядовці» у збройних силах УНР та Української Держави.

³ XLVI. Розпоряд з 22. цвітня 1919. // Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. — 1919. — Ч. 11. — С. 4.

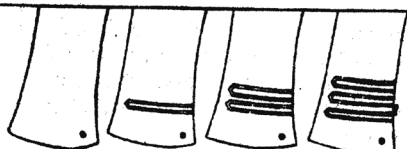
⁴ Там само.

⁵ Там само. — С. 3.

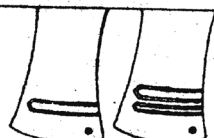
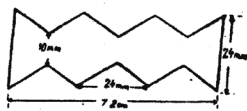
⁶ На наш погляд, у тексті опису помилка — має бути не 15 мм, а 14 мм, оскільки ширина пружка з урахуванням випушки підкладки 3 мм завширшки мала становити 20 мм. Див.: ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 2. — Спр. 72. — Арк. 24.

⁷ Підхорунжими називалися старші десятники — кандидати у старшини.

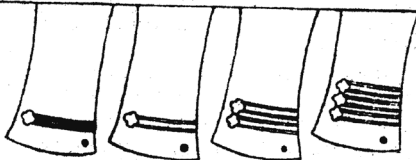
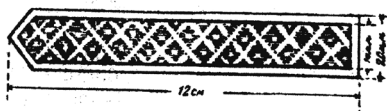
ВІДЗНАКИ ПІДСТАРШИН І СТАРШИН

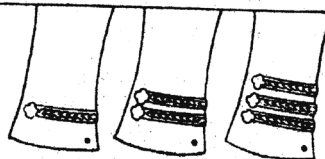
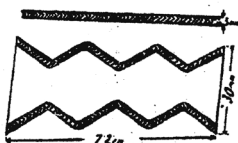
СТАРШИЦЬ - СТАРШИЙ СТАРШИЦЬ - ВІСЬМИЙ - ДЕСЯТИЙ

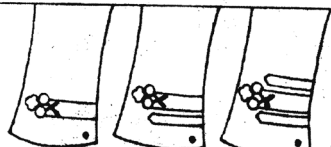
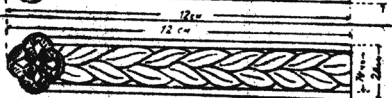
ПОДПОРУЧНИЙ БУЛАВНИЙ

ПОРУЧНИЙ - ЧЕТВЕР - ПОРУЧНИК - СОТНИК

ОТМАН - ПОДПОЛКОВНИК - ПОЛКОВНИК

ГЕНЕРАЛ ЧЕТВЕР - ГЕНЕРАЛ ПОРУЧ - ГЕНЕРАЛ СОТНИК

Полковий старшина, не раніше травня 1919 року. Добре видно конструкцію петлиць на комірі австрійського мундира: «зубчатка» з тканини, облямована сутажним шнуром, на підкладці з австрійського галуна

пружки встановлювалися золоті — від 1 до 3. Полкові (булавні) старшини (отаман, підполковник, полковник) носили 1—3 золоті «петлі» (з 3 шнурків) 14 мм завширшки і 120 мм завдовжки, що також закінчувалися «рожечками». Усі описані вище нарукавні знаки розміщувалися на сукняних підкладках кольору роду зброї. Степень генерального четара позначався широким (30 мм) срібним пружком зі схрещеними золотими булавами та «рожечкою» на кінці, генеральний поручник і генеральний сотник мали носити, крім нього, 1 і 2 вужчі пружки відповідно. Пружки генеральних старшин були без кольорових підкладок. Інших нарукавних знаків, крім пружків для позначення степенів та «познак окремішності», не передбачалося, «відзнаки для боєвиків і ранених» в описі не згадуються.

XLVI Розпоряд ДСВС не мав додатків з малюнками. Широко відому таблицю із зображеннями знаків розрізнення було видано окремо і дещо згодом¹.

Таким чином, відповідно до XLVI Розпоряду ДСВС від 22 квітня 1919 р. для Галицької армії було встановлено однострій з розвиненою

¹ Боберський І. Щоденник, 1918—1919 рр. — К., 2003. — С. 228—229.

Генерал-четар А. Кравс. «Зубчатка» вирізана зі срібного галуна і накладена на прямокутник із золотого галуна

і логічною знаковою системою позначення державної приналежності (шапковий знак), роду зброї та спеціальності (колір петлиць, підкладок нарукавних знаків степенів, кантів; «познаки окремішности»), категорії (петлиці) та степеня військового (кількість пружків на рукавах), а в окремих випадках — частини (гудзик з номером на шапці). Військових було чітко поділено на категорії — у цьому питанні Галицька армія була набагато консервативнішою за Наддніпрянську, адже навіть колір відзнаки на шапку був різним для старшин та для рядових і підстаршин. Проте, на відміну від Наддніпрянської армії, урядовці Галицької армії відрізнялися від старшин лише кольором петлиць.

Носіння однострою, що повністю відповідав опису, затвердженому XLVI Розпорядом, було рідкістю. Зазвичай відповідні знаки розрізнення (петлиці та нарукавні знаки степенів) розміщували на тих мундирах, які були в наявності. Це стосувалося навіть осіб вищого командного складу. Старшини, яким зрештою вдалося обзавестися новими польовими мундирами, зазвичай не носили на них погонів — мабуть тому, що в Австро-Угорській армії погони були

ознакою мундирів рядових та підстаршин. Судячи з фотографій, петлиці полкових та генеральних старшин на практиці відрізнялися від офіційних малюнків. Зокрема, у полкових старшин сукняна «зубчатка», встановлена для сотенних старшин, могла просто накладатися на прямокутник, вирізаний з широкого галуна, у генеральних старшин — вирізалася зі срібного галуна і накладалася на прямокутник із золотого галуна. Різноманітність спостерігалася і в знаках на головні убори. По-перше, використовувалися кокарди, завезені з Наддніпрянщини. По-друге, кокарди для Галицької армії замовлялися у Відні, очевидно, на тих самих підприємствах, де виготовлялися шапкові знаки для Українського легіону. По-третє, на шапках могли носитися різноманітні пропагандистські знаки з національною символікою, у тому числі відзнака «Соборна Україна». Нарешті, окремі старшини носили австрійські «розети» з розміщеними посередині національними символами. Що ж до «познак окремішности», то вони, швидше за все, не мали широкого вжитку. Натомість окремі категорії військовиків носили неофіційні нарукавні знаки. Зокрема, санітари могли носити червоний хрест на білому квадраті, льотчики — пропелер з крилами¹.

Під час Чортківської офензиви генерал О. Греков і підполковник К. Стіпсич де Тернова вжили заходів щодо забезпечення виконання XLVI Розпоряду ДСВС у частині, що стосувалася знаків розрізнення. Відповідно до Наказу військам Галицької армії від 13 червня 1919 р. ч. оп. 3117, усі старшини і підстаршини мали в термін до 8 днів нашити відзнаки². Вимога старшинам у 6-денний термін нашити «старшинські відзнаки» містилась у Наказі Штабу Галицької армії від 16 червня 1919 р.³ Згідно з § 2 Наказу Військам від 18 червня 1919 р. ч. 29, усім старшинам та підстаршинам приписувалося відразу після оголошення цього наказу зняти всі австрійські знаки розрізнення, як старшинські, так і підстаршинські, а натомість нашити знаки розрізнення, встановлені ДСВС⁴. Втім, Наказом Військам від 22 червня 1919 р. ч. 47 до цього параграфу було внесено зміни. Зокрема, старшини фронтових частин повинні були нашити знаки розрізнення до 1 липня 1919 року; стрільці та підстаршини мали використати замість срібних нашивок і шнурків білі; через нестачу сукна на петлиці

¹ Чмир М. Символіка нарукавних знаків збройних сил ЗУНР-ЗОУНР 1918—1919 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — Число 11. — У двох част. — Ч. 1. — К., 2004. — С. 317—319.

² ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 98. Незасвідчена копія.

³ Там само. — Спр. 3. — Арк. 63.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 3. — Спр. 26. — Арк. 58. Незасвідчена копія.

підстаршинам належало нашивати тільки знаки розрізнення степенів. Для частин у запіллі та етапі армії Наказ Військам від 18 червня 1919 р. ч. 29 залишався в силі¹.

З огляду на неможливість забезпечити всю армію уніформою, встановленою XLVI Розпорядом ДСВС, НКГА 14 червня 1919 р. видала розпоряд ч. оп. 3167, відповідно до якого з 1 липня 1919 р. запроваджувалися «відзнаки» у верхній частині правого рукава для «відрізнення поодиноких висших команд, корпусів, бригад та родів оружа»². Розпоряд НКГА ч. оп. 3167 про нові нарукавні знаки було оголошено Наказом Військам від 14 червня 1919 р. ч. 12³.

Нарукавним знаком НКГА встановлювався жовтий тризуб 5 см заввишки і 5 см завширшки. Очевидно, таке використання Герба УНР підкреслювало статус Начальної команди як вищого органу військового управління. У Наказі Штабу Галицької армії від 16 червня 1919 р. також зазначалося: «Наказ про відзнаку Начальної Команди, яка є почесним знаком, належить перевести як найскорше в життя»⁴. Визначення «почесний знак» показує, що нарукавний знак НКГА від самого початку сприймався як знак розрізнення, котрий не просто вказує на приналежність до вищого органу військового управління, а й підкреслює престиж служби в ньому.

Приналежність до певного корпусу позначав вертикальний «пружок» 5 см заввишки і 2 см завширшки, червоного (I корпус), синього (II корпус), жовтого (III корпус), зеленого (IV корпус) чи білого (V корпус) кольору. Військовики штабів корпусів мали носити під пружком відповідного кольору жовті схрещені булави 5 см завбільшки.

Піхотні бригади розрізнялися чорними римськими цифрами (бригада УСС — літерами) на пружках такого самого розміру й кольору, як і пружок корпусу, до якого вони входили, але розташованих горизонтально.

У решти військовиків під пружком відповідного корпусу розміщувалися:

- червоний круг 4 см в діаметрі — артилерія;
- жовтий рівнобічний трикутник зі стороною 5 см — кіннота;
- схрещені лопата і сокира 5 см завбільшки кольору пружка корпусу — саперні, технічні, будівельні та «робітничі» частини.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 176.

² Там само. — Спр. 52. — Арк. 88.

³ Там само. — Спр. 52. — Арк. 89—90. Незасвідчена копія.

⁴ Там само. — Спр. 3. — Арк. 63.

Військовикам Вишколів корпусів належало носити лише пружки відповідних корпусів, для запліля як нарукавний знак встановлювалося зелене кільце 1 см завширшки і 6 см у діаметрі. Усі ці нарукавні знаки могли бути сукняні або нанесені фарбою і передбачалися однаковими для старшин і козаків¹.

21 червня 1919 р. Диктатор ЗО УНР затвердив розпоряд НКГА ч. оп. 3167, доповнивши його нарукавним знаком для старшин і стрільців, які проходять службу при Диктаторі або в частинах, безпосередньо йому підпорядкованих [документ № 4-2-2]. Нарукавний знак мав вигляд Тризуба синього кольору 5 см заввишки і 5 см завширшки². Він відрізнявся від нарукавного знака НКГА тільки кольором. Ці та інші зміни було відображено у LXI Розпоряді Диктатора від 21 червня 1919 року. В ньому додатково визначалося, що нарукавні знаки бригад у складі корпусу мають бути різного кольору: першої по черзі — червоного, другої — синього, третьої — жовтого, четвертої — зеленого. Наприклад, військовики 4-тої бригади III корпусу мали носити вертикальний пружок жовтого, а горизонтальний — зеленого кольору. Бригаду Українських Січових Стрільців належало позначати літерами «УСС» на нашивках, які означали піхоту, артилерію, кінноту. Для Команди припліля (етапу) армії встановлювався нарукавний знак у вигляді синього рівнораменного трикутника зі стороною 5 см, нашитого вершиною вгору³.

Вимогу щодо різних кольорів для нарукавних знаків бригад у складі корпусу було вміщено також у Наказі Військам від 27 червня 1919 р. ч. 74⁴. Відповідно до Наказу Військам від 2 липня 1919 р. ч. 87, нарукавний знак у вигляді червоного рівнораменного трикутника зі стороною 5 см отримав Армійський Вишкіл⁵.

Навіть за тих складних умов НКГА не залишала поза увагою питання подальшого розвитку системи знаків розрізнення. У доповіді Диктатору від 24 червня 1919 р. ч. оп. 3515 Начальна команда запропонувала встановити петлиці білого кольору для старшин, які проходять службу при НКГА та Диктаторі, а також у частинах,

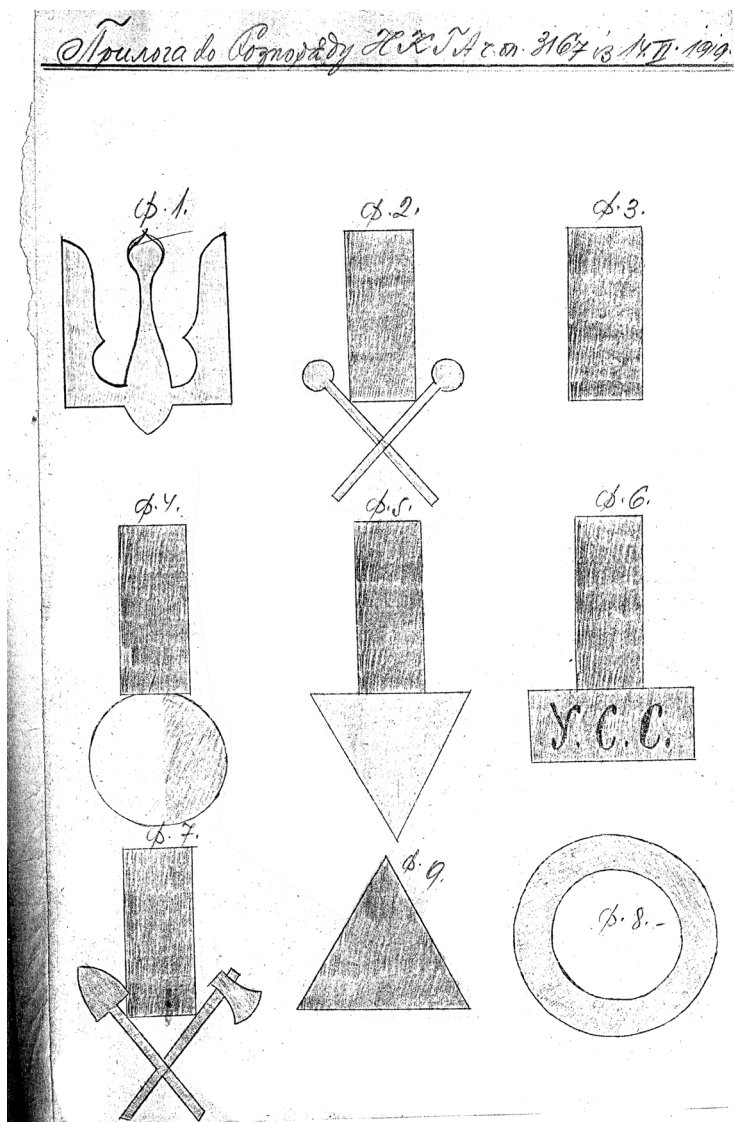
¹ Так у тексті.

² ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 191.

³ LXI Розпоряд з дня 21 червня 1919. // Вістник Українського Війська. — 1919. — Ч. 17. — С. 1.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 3. — Спр. 28. — Арк. 15.

⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 167. Відповідно до Наказу Військам від 25 червня 1919 р. ч. 68, корпуси повинні були негайно організувати «рухомі Вишколи для обучених», у яких належало збирати для короткої повторної підготовки мобілізованих та добровольців. У заплілі передбачалося організувати Армійський Вишкіл для ненавчених, що мав завданням «постачання людсьми всієї Армії» (ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 3. — Спр. 27. — Арк. 21).

Нарукавні знаки органів військового управління, з'єднань та родів зброї Галицької армії. Малюнок-додаток до Наказу Військам від 14 червня 1919 р. ч. 12

які безпосередньо йому підпорядковані і при цьому не належать до конкретної фронтової частини чи заплілля. Також пропонувалося доповнити петлиці та наруканні знаки степенів генеральних старшин кантами (підкладками) з сукна кольору роду зброї¹. Але ці пропозиції (на наш погляд — цілком слушні) Диктатор не схвалив².

Як впливає з Наказу Військам від 25 червня 1919 р. ч. 60, у період, що розглядається, траплялися непоодинокі випадки насильства над цивільним населенням з боку окремих військовиків, що видавали себе за службовців польової сторожі або жандармерії. Тому поміж іншого у наказі визначалося, що військовики польової сторожі мають носити синьо-жовті пов'язки на лівій руці³.

Неможливість повністю забезпечити війська формою одягу та всіма знаками розрізнення встановленого зразка призводила до того, що потреба у чіткому відрізненні власних військ від ворожих залишалася актуальною. Згідно з наказом Команди I Галицького корпусу від 26 червня 1919 р. ч. 26, для «відріжнення нашого війська від польських» належало розмістити на шапках білі «опаски», при цьому зазначалося, що вони можуть бути з паперу⁴. У наказі 4-тій Золочівській бригаді від 27 червня 1919 р. ч. 139 містилося посилення на наказ вищого військового керівництва: «Начальний Вожд наказав, щоби всі війська на фронті уживали для відріжнення від Поляків білої опаски»⁵.

Воєнні дії диктували необхідність певного спрощення знаків розрізнення. Наказом Військам від 11 липня 1919 р. ч. 106 було дозволено носити «полеві відзнаки» із зеленого сукна на підкладках кольору відповідного роду зброї. Для старшин це мали бути пружки визначеної довжини з «поширенням в формі звіздки» на кінці (у хорунжих — без «звіздки»). Підстаршини мали носити «паски приписаної Д.С.В.С. ширини й форми о половину коротші»⁶. Золотий кант на петлицях дозволялося замінити жовтим. При цьому зазначалося: «Сі відзнаки однак лише тоді переводити, коли не буде дійсно інших — приписаних матеріалів, а Начальна Команда звертає увагу, щоби такі случаї обмежити до найстрогішої конечности»⁷.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 36.

² Там само. — Арк. 35 зв.

³ Там само. — Арк. 9.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 78.

⁵ Там само. — Спр. 134. — Арк. 2 зв.

⁶ Там само. — Спр. 1. — Арк. 191.

⁷ Там само. — Спр. 1. — Арк. 191—191 зв.

РОЗДІЛ 5

ЗБРОЙНІ СИЛИ УНР ТА ЗО УНР ПІД ЧАС СПІЛЬНИХ БОЙОВИХ ДІЙ

(Липень — грудень 1919 року)

У середині липня 1919 р. збройні сили УНР і ЗО УНР об'єдналися для подальшої спільної боротьби. Завданням українських армій було звільнення Наддніпрянської України і зміцнення УНР з подальшим розв'язанням проблеми Галичини. Проте загальна військово-політична ситуація, а також серйозні суперечності між керівництвом УНР і ЗО УНР робили розв'язання цього завдання вельми проблематичним¹.

На середину серпня 1919 р. Армія УНР складалася з 4 груп та 3 окремих дивізій (разом 13 піших дивізій і 2 кінні бригади), її бойовий склад нараховував понад 11 тисяч багнетів і близько 1,8 тисячі шабель, 533 кулемети та 177 гармат при загальній чисельності близько 34 тисяч осіб. Галицька армія в той самий час складалася з 3 корпусів, до яких входили 14 піхотних та 1 кінна бригади. Бойовий склад її нараховував понад 17 тисяч багнетів і шабель, 546 кулеметів та 158 гармат при загальній чисельності близько 52 тисяч осіб. На озброєнні обох армій перебувало 6 броневих автомобілів, 9 бронепоездів, 26 літаків, 335 гармат, 1079 кулеметів і 37649 рушниць².

Під час спільних бойових дій українські армії стикнулися з низкою проблем.

Першою і головною проблемою була організація спільного командування. На папері все здавалось дуже простим. Законом від 19 липня 1919 р. було скасовано посаду Наказного Отамана, командування Армією УНР і виконання обов'язків Командувача армією прийняв Головний Отаман Війська УНР С. Петлюра на правах Вер-

¹ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — С. 775—776.

² ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 28. — Арк. 1—8.

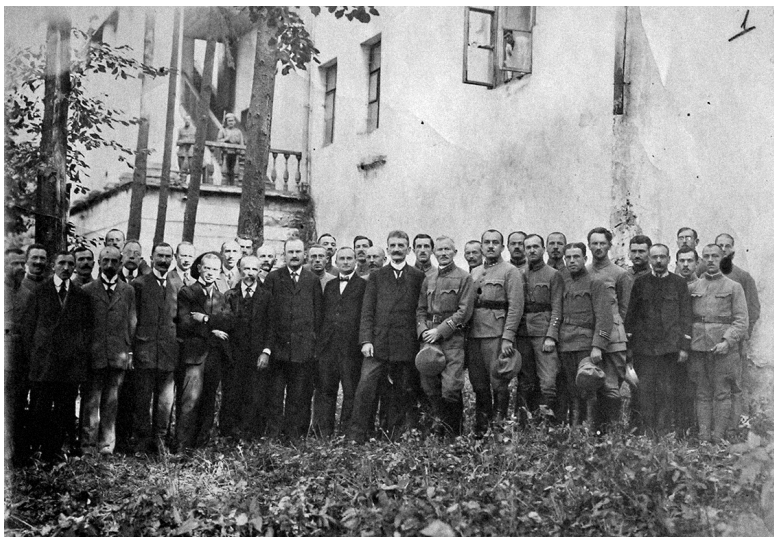

Керівники Директорії, уряду та армії УНР, липень 1919 року.
Сидять, зліва направо: члени Директорії Ф. Швець, С. Петлюра, А. Макаренко.
Стоять: п'ятий ліворуч — генерал-квартирмейстер генштабу Шайбле,
шостий ліворуч — військовий міністр В. Петрів

ховного Головнокомандувача, зазначених у статтях 17—30 російсько-го «Положення про полевое управление войск» 1914 р. Для координації діяльності фронту й тилу утворювалася Військова Рада на чолі з Головним Отаманом¹. У наказі ГКВ УНР від 22 липня 1919 р. ч. 91 скасування посади Наказного Отамана пояснювалося саме з'єднанням Галицької армії з Наддніпрянською². Очевидно, Головний Отаман С. Петлюра мав намір у такий спосіб підпорядкувати собі обидві українські армії. Проте, навіть якщо таке припущення правильне, успішна реалізація цього наміру від самого початку була під питанням, оскільки 20 липня 1919 р. з метою «остаточного в'яснення прав і обов'язків Начальної Команди Галицької Армії» Диктатор 30 УНР Є. Петрушевич підписав постанову ч. 551 (оголошена Наказом Військам від 21 липня 1919 р. ч. 114). Відповідно до цієї постанови, Диктатору підлягала «вся уоружена сила, від Вождя аж

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 34.

² Наказ Головної Команди Військ Української Народньої Республіки липня 22 дня 1919 року Ч. 91 // Вістник Української Народньої Республіки. — 1919. — 24 липня.

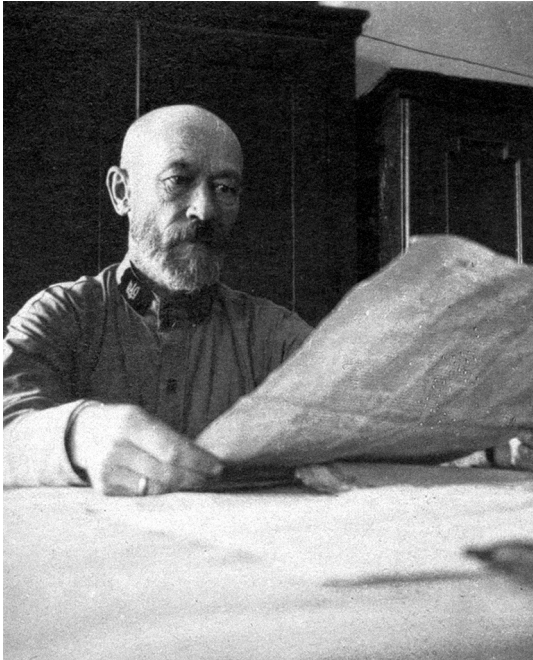

Уряд ЗУНР під проводом диктатора Є. Петрушевича.
Кам'янець-Подільський, осінь 1919 року

до останнього стрільця». НКГА визначалася як найвища військова команда, яка цілковито самостійно проводить військові операції, при цьому попередньо погоджуючи дії, що можуть вплинути на внутрішню чи зовнішню політику або змінити її, з Диктатором. Так само з Диктатором необхідно було погоджувати питання, пов'язані з формуванням нових тактичних одиниць. При цьому НКГА отримала право заміщувати командні посади та підвищувати військовослужбовців до ступеня хорунжого. За Диктатором залишалось право присвоювати всі старшинські ступені (тобто військові звання)¹. Той факт, що формально сам Диктатор Є. Петрушевич був одним із членів Директорії УНР (рішення Директорії від 12 березня 1919 р.)², а Галицька армія від проголошення Акту Злуки була лише частиною загальноукраїнського війська, владою ЗО УНР повністю ігнорувався. Відтак Галицька армія визначалася не більш як союзна Наддніпрянській. Така поведінка була можлива, насамперед, завдяки тому факту, що сили Армії УНР і Галицької армії були приблизно однаковими:

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 17.

² Там само. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 3.

Отаман М. Юнаків

тож при вирішенні військових питань галичани могли не тільки просити, а й вимагати.

Саме тому НКГА виступила з вимогою створення єдиного штабу, у якому б порівну були представлені наддніпрянці та галичани. 11 серпня 1919 р. було утворено Штаб Головного отамана (ШГО) на чолі з отаманом (тобто генералом) М. Юнаківом (Армія УНР), отаман-квартирмейстером (тобто відповідальним за планування операцій) якого став генерал-четар В. Курманович (Галицька армія). Про це було оголошено у Наказі Військам від 13 серпня 1919 р. ч. 123¹.

Оперативне управління військами було також побудовано за змішаним принципом. Згідно з наказом від 12 серпня 1919 р., об'єднані українські армії складались² із трьох імпровізованих армійських груп — Східної (Дієва армія УНР без групи Січових Стрільців та

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 3. — Спр. 29. — Арк. 19.

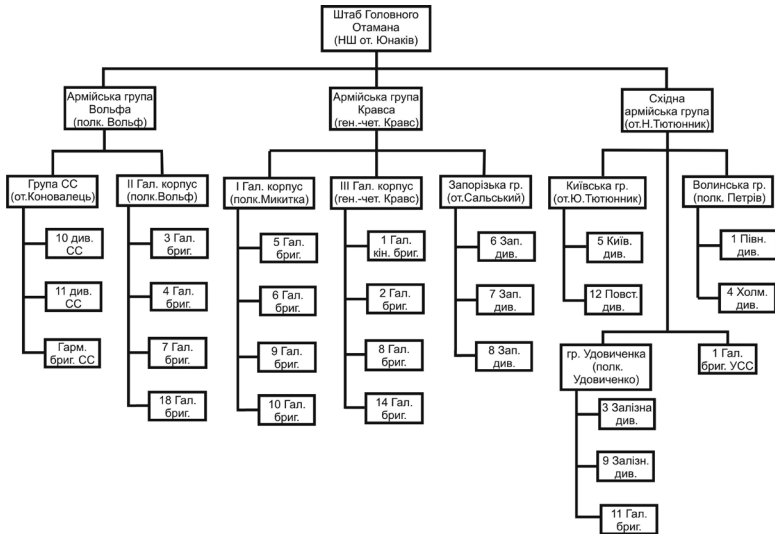
² Капустяньський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. // Україна. 1919 рік. — К.: Темпора, 2004. — С. 214—215.

Генерал-четар В. Курманович

Запорізької групи, підсилена 11-тою бригадою Галицької армії) під командуванням отамана В. Тютюнника (Армія УНР), Середньої (I і III корпуси Галицької армії, Запорізька група Армії УНР) під командуванням генерал-четаря А. Кравса (Галицька армія) та Західної (II корпус Галицької армії та група Січових Стрільців Армії УНР) під командуванням полковника А. Вольфа (Галицька армія). При цьому навіть у документах застосовувалися й альтернативні назви армійських груп: «Наддніпрянська армія» (для Східної армійської групи), «армійська група Кравса» (для Середньої армійської групи) та «армійська група Вольфа» (для Західної армійської групи). Крім того, 1-ша галицька бригада Українських Січових Стрільців перебувала в резерві Головного Отамана в районі Кам'янця-Подільського (згодом її було відправлено на допомогу Східній армійській групі).

Штаб Головного отамана здійснював виключно оперативне управління військами. Усі інші питання функціонування українських армій вирішувались керівництвом Армії УНР та Галицької армії, які

Бойовий розпис об'єднаних українських армій на 19 серпня 1919 року

в цей період офіційно також називались відповідно «Наддніпрянська армія» та «Надністрянська армія». Це призводило до ненормальної ситуації, коли, наприклад, командувач групи Січових Стрільців Є. Коновалець вирішував певні питання з командувачем Наддніпрянської армії В. Тютюнником, ігноруючи не тільки свого безпосереднього начальника А. Вольфа, а й головнокомандувача усіх українських армій М. Юнаківа. При цьому В. Тютюнник сам був підлеглим М. Юнакова, як командувач Східної армійської групи.

Іншою серйозною проблемою була організація тилового забезпечення галицьких частин. І тут ніби все було гарно — але тільки на папері. Після переходу за Збруч Галицька армія мала отримувати усе необхідне від Управління головного начальника постачання («Головного постачання») Армії УНР, а гроші — з міністерства фінансів УНР¹. Однак наддніпрянські тиллові служби були не в змозі нормально забезпечити навіть саму Армію УНР, не кажучи вже про Галицьку армію. Тож процес збирання і розподілення наявних невеликих запасів треба було якось узгоджувати.

¹ Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія. — Вінніпег, 1974. — С. 310.

Щоб координувати зусилля для допомоги Галичині, в Уряді УНР ще 4 липня 1919 р. було створене Міністерство справ Західної Облaсті УНР, у складі якого був департамент військового постачання¹. Однак Диктатор ЗО УНР Є. Петрушевич сприйняв створення цього міністерства як особисту образу, вважаючи це зазіханням на галицьку самостійність. Тож міністерство фактично не могло проводити серйозної роботи, і 29 вересня 1919 р. його ліквідували². Замість департаменту військового постачання 29 вересня 1919 р. було створено постійно діючу Колегію постачання обох армій, яка складалась із представників урядів УНР і ЗО УНР. Одночасно Головний начальник постачання Армії УНР, відомий діяч кооперативного руху М. Стасюк, став «Головним Начальником Постачання Дієвої Армії Наддніпрянської й Наддністрянської» і головою цієї колегії³. На жаль, і ця установа змогла зробити дуже мало, а сподівання на допомогу у справах постачання з боку кооперативного руху виявились марними.

Внаслідок цього процес постачання та поповнення Галицької армії здійснювався на підставі окремих домовленостей між наддніпрянським та наддністрянським політичним і військовим керівництвом у кожному конкретному випадку. Звичайно, це негативно впливало на планову організацію постачання.

Крім того, Армія УНР та Галицька армія мали по-різному організовану систему постачання, поповнення, фінансування частин тощо. Цієї проблеми намагалися позбутися, виділяючи Галицькій армії окремі райони для постачання і поповнення, однак «тилові» непорозуміння все одно не припинялись.

Існували відмінності в організації, тактиці, системі праці штабів армій, що також ускладнювало спільні дії.

Якщо додати до вищенаведених фактів те, що українські війська майже не мали допомоги з-за кордону і нормального тилу, то можна лише дивуватись, як система об'єднаних українських армій взагалі діяла в бойових умовах. Проблеми із забезпеченням військ стануть набагато зрозумілішими, якщо взяти до уваги, що на початок наступу українських армій на Київ і Одесу їх тил, як такий, існував лише близько двох тижнів — до того війська вели напівпартизанські дії, взагалі не маючи сталої тилової зони.

¹ Цікаво, що це міністерство з'явилося аж за півроку після об'єднання двох держав, коли сама ЗО УНР майже залишилась без території.

² Литвин М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — Львів, 1998. — С. 303—304.

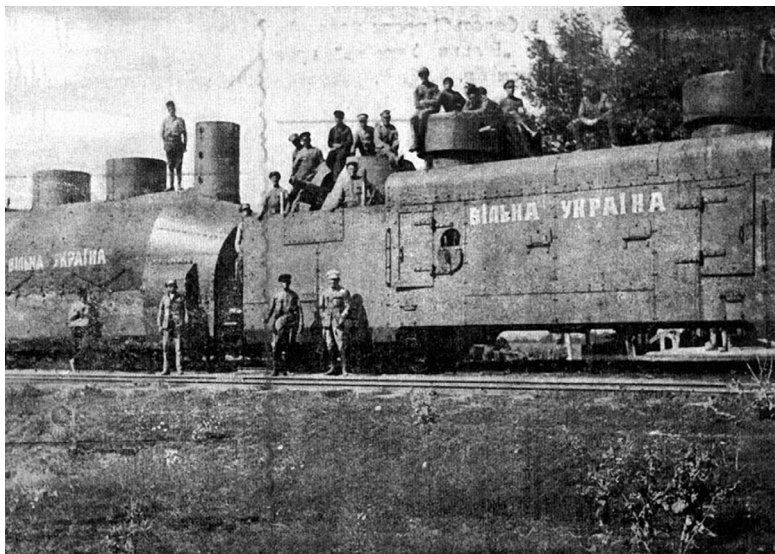
³ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 33 зв.

План операції з визволення Правобережної України, розроблений Штабом Дієвої Армії УНР (ШДА) і затверджений окремою директивою, являв собою результат компромісу між галицьким та наддніпрянським військовим керівництвом¹. Галичани, які не втрачали надії на активну підтримку від Антанти, були прихильниками наступу на Одесу, який, у разі успіху, надавав можливість скористатись цим містом і портом для безперешкодного отримання допомоги з-за кордону. Наддніпрянське керівництво (і сам С. Петлюра) теж прихильно ставилось до цієї ідеї, але було змушене змиритись із реальністю — за відсутності чіткої домовленості з Антантою концентрація головних зусиль українських військ на одеському напрямку була б авантюрою. Саме тому було ухвалено рішення зосередити більшість сил об'єднаних українських армій на напрямках Козятин—Київ і Шепетівка—Коростень, що дозволяло створити компактний масив території УНР, який спирався на відносно дружні Польщу та Румунію. Крім того, як політичне, так і військове керівництво УНР чудово розуміло важливість захоплення української столиці — Києва — для піднесення морального духу військ, які понад півроку вели важкі бої, втрачаючи місто за містом. До того ж причорноморські степи на північ від Одеси були великим джерелом пшениці, важливою для забезпечення військ, від якого було важко відмовитись.

Внаслідок такої позиції наступ українських військ, початок якого було призначено на 2 серпня 1919 р., мав провадитися фактично по трьох різних оперативних напрямках: Східна армійська група мала наступати на Одесу, Середня — на Київ, Західна — на Коростень. Це дозволяло захопити якомога більшу територію, але не дозволяло сконцентрувати зусилля. На жодному з напрямків українські війська не були достатньо сильними, щоб розгромити ворога. Проте умови для наступу були сприятливі — у тилу 12-тої та 14-тої радянських армій, що протистояли українським військам, успішно діяли повстанські загони Зеленого, Чучупаки, Ангела, Соколовського, а на сході та півдні України на червоних наступали частини Збройних Сил Півдня Росії, що змушувало радянське командування розпорозувати свої сили.

Однак виконати вимоги директиви ШДА у частині, що визначала початок наступу 2 серпня 1919 р., не вдалося, оскільки НКГА вимагала створення єдиного штабу, а частини Галицької армії не були

¹ Левченко О. Об'єднані українські армії у 1919 році: чи можливою була перемога? // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К., 1999. — С. 184—185.

Панцерний потяг «Вільна Україна», захоплений у радянських військ,
1919 рік

готові до наступу¹. Тому наприкінці липня початок операції було вирішено відкласти і розпочати наступ з обмеженими цілями на жмеринському, шепетівському та одеському напрямках, який тривав до 10 серпня 1919 року. Власне, 3-тя дивізія розпочала наступ на станцію Вапнярка (на одеському напрямку) ще 26 липня, але зіткнулася із сильними радянськими частинами, що намагались її оточити та знищити. Завдяки рішучим та вмілим діям українців радянські війська було розбито, а станцію Вапнярка — захоплено. Але тепер у наступ пішли майже усі сили Дієвої армії УНР, які з 4 серпня підтримували й корпуси Галицької армії. Попри запеклий опір військ противника та повільні темпи наступу Запорізької групи, виснаженої майже безперервними двомісячними боями, українські війська зайняли Жмеринку, Вінницю і Старокостянтинів, захопивши при цьому багаті трофеї. Просувались на північ (хоч і повільно) і війська Західної армійської групи. Однак радянський контрнаступ 10 серпня

¹ Капустянский М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. // Україна. 1919 рік. — К.: Темпора, 2004. — С. 197.

не тільки зупинив просування українських військ на шепетівському напрямку, а й змусив відійти деякі частини, причому Старокостянтинів було втрачено. А от на одеському напрямку спроби радянських військ захопити Вапнярку 9—10 серпня не вдалися¹.

Нарешті 13 серпня 1919 р. почався загальний наступ українських військ².

Після запеклих боїв 14 серпня війська II Галицького корпусу Західної армійської групи повернули Старокостянтинів, 16 серпня II Галицький корпус та група Січових стрільців з боями зайняли Шепетівку. Майже одночасно з українськими військами до міста ввійшов ескадрон польської кінноти. Мало не дійшло до стрілянини, але в останній момент непорозуміння владнали і польський підрозділ залишив Шепетівку. Ця історія виявила не тільки користь від українсько-польського перемир'я, яке чітко закріпило лінію розмежування між польськими та українськими військами, а й непевність командної структури об'єднаних українських армій. Так, при вирішенні справи з польським підрозділом у Шепетівці командувач групи Січових Стрільців полковник Є. Коновалець звертався не до командувача Західної армійської групи і не до ШГО, а до Штабу Дієвої армії УНР, якому його група формально не підпорядковувалась³. 21 серпня Січові стрільці визволили Звягель (нині — Новоград-Волинський), а II Галицький корпус — Житомир. Тільки під Коростенем радянським військам вдалося зупинити наступ українців.

А от Східна армійська група спочатку великих успіхів не мала, оскільки саме на неї тиснули війська радянської 12-тої армії (45-та, 47-ма та 58-ма стрілецькі дивізії), що намагались відступити з Причорномор'я на північ до Києва та Коростеня. Внаслідок цього наступ групи Удовиченка на Бірзулу було не тільки відбито — радянські війська, що перейшли в контрнаступ 16 серпня, мало самі не захопили Вапнярку. Лише за допомоги 11-тої бригади Вапнярку вдалось утримати — після низки запеклих боїв, що тривали до 26 серпня⁴. Тим часом 21 серпня 1919 р. Київську групу було перекинуто до Умані та Христинівки, звідки вона розпочала наступ на південь у напрямку Ольвіополя (нині м. Первомайськ Одеської області).

¹ Капустянский М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. // Україна. 1919 рік. — К.: Темпора, 2004. — С. 198—210.

² Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917—1920 років: організація та правові засади діяльності. — К., 2002. — С. 78.

³ Капустянский М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. // Україна. 1919 рік. — К.: Темпора, 2004. — С. 220.

⁴ Там само. — С. 225—226.

Вояки 3-го артилерійського полку Галицької армії.
Меджибіж (Поділля), серпень 1919 року

Це забезпечило східний фланг Волинської групи, головні сили якої згідно з директивою від 26 серпня 1919 р. мали атакувати східний фланг та тил радянських військ, що наступали на групу Удовиченка. З 29 серпня до 1 вересня група Удовиченка відбивала шалені атаки ворога, поступово відступаючи на північ. Але 1 вересня Волинська група, яка нарешті завершила обхідний маневр, нанесла удар та завдала важких втрат 45-й дивізії РСЧА. Переслідуючи ворога, українські частини захопили Бірзулу, в якій РСЧА залишила багато військового майна¹. Зрозумівши, що шлях на північ через Вапнярку закритий, радянське командування вирішило пробитись через район Христинівки. Тож на початку вересня червоні розпочали прорив через Умань — Сквиру — Білу Церкву до Житомира.

Наступ Центральної армійської групи на Київ розпочався успішно, і 18 серпня III Галицький корпус захопив важливий залізничний вузол Козятин, завдавши ворогу чималих втрат. Наступного дня

¹ Капустянский М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. // Україна. 1919 рік. — К.: Темпора, 2004. — С. 237—240.

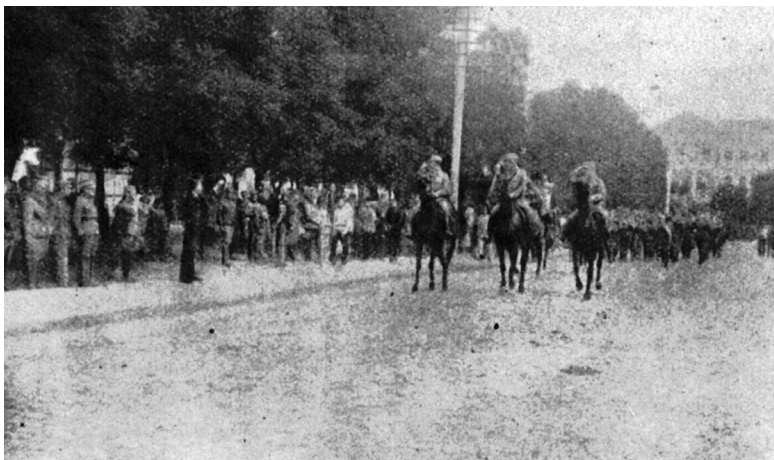
Командування 11-тої дивізії Січових Стрільців. Шепетівка, 1919 рік.
Третій ліворуч сидить командир дивізії Р. Сушко

І Галицький корпус здобув Бердичів. 24 серпня після гарячого бою III Галицький корпус вибив радянські війська з Фастова. Того самого дня Запорізька група захопила Умань, яку змогла утримати наступного дня, незважаючи на сильні контратаки РСЧА. Запорожцям допомагав обороняти Умань повстанчий загін отамана Зеленого, який за це отримав усі боеприпаси, захоплені у червоних¹. 26 серпня III Галицький корпус взяв Васильків, а 30 серпня близько 8-ї години вечора після важкого бою під селищем Білогородка українські війська ввійшли до Києва².

Тим часом на сході та півдні України радянські війська тиснули білі частини Добровольчої армії Збройних Сил Півдня Росії під командуванням генерал-лейтенанта А. Денікіна. 21 серпня 1919 р. українські та білі російські війська вперше зустрілись біля станції Шпола (приблизно посередині між Христинівкою та Черкасами), а вже 25 серпня Штаб Головного Отамана направив до білих делегацію

¹ Капустянский М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. // Україна. 1919 рік. — К.: Темпора, 2004. — С. 233.

² Там само. — С. 241.

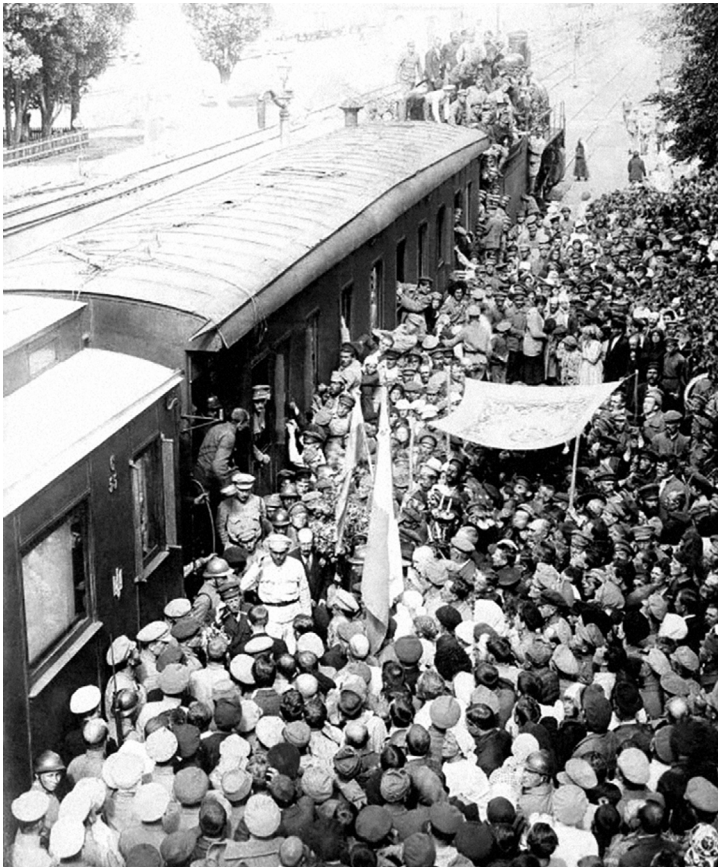
Парад частин УСС. Кам'янець-Подільський, 1919 рік

для перемовин про демаркаційну лінію¹. Враховуючи, що слабкі частини білих військ перед фронтом Дієвої армії УНР спочатку не виявляли ворожнечі та були схильні до компромісу у питаннях встановлення демаркаційної лінії, українське військово керівництво навіть сподівалось на організацію спільного з білими російськими військами антибільшовицького фронту. Однак ці сподівання виявились марними.

Українські частини, які увійшли до Києва 30 серпня 1919 р., збирались наступного дня влаштувати в місті парад. Одночасно до столиці вступили частини 7-ї піхотної дивізії Збройних Сил Півдня Росії, які почали роззброювати українські війська. До масштабних збройних сутичок не дійшло, оскільки українці одержали від командування наказ не вступати в бій. Тут росіяни виявились набагато менш схильними до компромісу. Результатом важких перемовин стало підписання генерал-четарем Галицької армії А. Кравсом і командувачем 7-ї піхотної дивізії Збройних Сил Півдня Росії генерал-лейтенантом М. Бредовим договору, що дуже скидався на «повну капітуляцію українців перед нахабними великодержавниками»².

¹ Капустянський М. Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 році. // Україна. 1919 рік. — К.: Темпора, 2004. — С. 232.

² Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — С. 800—802.

Зустріч С. Петлюри на залізничному вокзалі
після звільнення Фастова від більшовиків, 29 серпня 1919 року

За цим договором, підписаним А. Кравсом від імені Галицької армії (М. Бредов від перемовин з «армією Петлюри» категорично відмовився), протягом ночі проти 1 вересня всі українські частини мали залишити Київ, що й було зроблено¹. Вся військова здобич, захоплена українськими військами в столиці, залишалась росіянам.

¹ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. — К., 2006. — С. 99.

Подібний сценарій не був несподіваним для політичного та військового керівництва УНР і особисто для С. Петлюри — однак жодного рішення, що робити, коли білі росіяни відмовляться говорити з українцями на взаємовигідних умовах, ухвалено не було¹.

Відступ з Києва справив гнітюче враження на війська і різко збільшив кількість дезертирів.

Щоб піднести дух війська і народу, 14 жовтня 1919 р. у Кам'янці-Подільському було проведено урочисту церемонію присяги уряду й армії на вірність УНР. Проте державне керівництво ЗО УНР і Галицька армія присягу не склали, що не покращило відносин між ними та Директорією УНР.

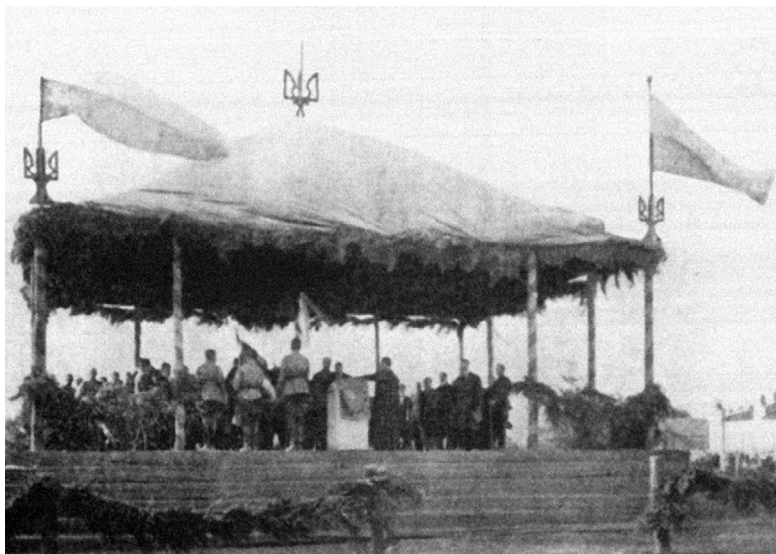
Не покращило відносин і небажання галичан (насамперед військових) воювати проти білих росіян, у яких наддністрянці бачили союзників у конфлікті проти Польщі. При цьому факт цілковитого неприйняття білими існування будь-якої української влади на Наддніпрянщині галичани вважали за краще ігнорувати... На той час Галицька армія становила приблизно половину українського війська (на середину вересня Армія УНР та Галицька армія мали кожна десь по 13 тисяч багнетів і шабель²), і небажання галицького командування битись проти білих до останнього стало серйозною проблемою в конфлікті зі Збройними Силами Півдня Росії, що швидко насувався.

Тим часом спроби Західної армійської групи здобути Коростень, який захищала 44-та дивізія РСЧА, виявились невдалими. Після запеклих боїв на початку вересня 1919 р., коли наступ українських військ на Коростень змінився контрнаступом червоних на Житомир, сторони уникали активних бойових дій на цьому напрямку. Але тут з-під Одеси прибула Південна група 12-тої радянської армії, що проривалась між фронтом українських та білих російських військ на Житомир.

Для оборони міста українці зосередили I та II Галицькі корпуси, однак після триденних боїв, 17 вересня, Південна група, підтримана наступом 44-тої дивізії з Коростеня, здобула Житомир. 20—22 вересня II Галицький корпус і група Січових Стрільців спробували відбити місто, але зазнали поразки та були змушені відступити на лінію Полонне—Шепетівка—Бердичів. На щастя для укра-

¹ Омельянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917—1920). — К., 2007. — С. 202.

² Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. — К., 2006. — С. 99.

Урочиста церемонія присяги уряду й армії на вірність УНР.
Кам'янець-Подільський, 14 жовтня 1919 року

їнських військ, РСЧА не стала розвивати успіх, зосередившись на наступі проти білих у районі Києва¹.

Оскільки політика Головнокомандувача Збройних Сил Півдня Росії генерал-лейтенанта А. Денікіна категорично виключала будь-які домовленості з УНР, збройний конфлікт між білими росіянами та українцями був лише справою часу. Керівництво УНР (як наддніпрянське, так і наддністрянське) відверто не бажало війни з А. Денікіним, сподіваючись на спільні дії проти більшовиків. До того ж Армія УНР організованістю, озброєнням та забезпеченням значно поступалася білим військам, яких іще й підтримували Англія і Франція.

Втім, Збройні Сили Півдня Росії не залишили УНР вибору. 17 вересня частини Військ Новоросійської області (сформовані на базі III армійського корпусу) розпочали наступ на українські війська

¹ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. — К., 2006. — С. 82, 93.

в Причорномор'ї, а 19 вересня у відволікальний наступ під Києвом пішли частини Військ Київської області (їх основою стали колишні війська генерал-лейтенанта М. Бредова)¹.

24 вересня 1919 р. білі захопили Умань попри завзятий опір 1-ї Галицької бригади УСС та 11-тої Стрийської бригади. Того самого дня Збройним Силам Півдня Росії від імені УНР було офіційно оголошено війну.

Війська А. Денікіна наступали двома угрупованнями: східне — по лінії Шпола—Христинівка—Вапнярка, південне — вздовж лінії Роздільне—Бірзула—Вапнярка. 25 вересня війська південного угруповання зайняли Бірзулу, а наступного дня війська східного угруповання — Христинівку. Перекинувши на південь війська Центральної армійської групи, українці 12 вересня перейшли у контр-наступ. Однак галицькі корпуси наступали нерішуче, що дозволило східному угрупованню білих перейти у наступ та протягом тижня захопити Гайсин, Брацлав, Тульчин (18 вересня) і майже дійти до Вапнярки.

Майже повністю оголивши протибільшовицький фронт, Штаб Головного Отамана вирішив оточити та розбити східне угруповання білих з півночі та півдня. Наступ українських військ (частини I та II Галицьких корпусів, 3-ї Залізної, 7-ї Запорізької та 9-ї Залізничної дивізій Дієвої армії УНР) розпочався 20 жовтня 1919 р., однак білі були наготові. Тим часом південне угруповання білих, котре українці вважали побитим, 19 вересня перейшло в наступ, який війська Дієвої армії УНР не могли стримати. Протягом 20—23 жовтня, попри всі зусилля, українські війська не тільки не розбили білих, а й самі були розбиті і втратили Вапнярку (залишена 22 жовтня)². Перекинута на південний фронт наприкінці жовтня група Січових стрільців змогла лише призупинити наступ білих.

Таким чином, на початку листопада 1919 р. перемога на всьому фронті була за російськими військами Збройних Сил Півдня Росії. Українські частини були змучені, частково деморалізовані, так і не було налагоджено постачання і мобілізаційний апарат, а обидва українські уряди не дуже дбали про потреби військових. В обох українських арміях лютував тиф (на кінець жовтня 1919 р. хворіло близько 22 % особового складу, у листопаді епідемія охопила

¹ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. — К., 2006. — С. 109—111.

² Там само. — С. 184—199.

Кіннота 6-тої бригади УГА. Вінниця, 21 листопада 1919 року

щонайменше 3/4 військовослужбовців)¹. За умов міжнародної ізоляції УНР чекати допомоги не було звідки.

Розвалу фронту сприяли і сепаратні перемовини командування Галицької армії з денікінцями, які розпочались іще наприкінці жовтня. Відповідно до угоди, підписаної 6 листопада 1919 р., Галицька армія переходила на бік Збройних Сил Півдня Росії. Головний Отаман С. Петлюра розпорядився скасувати цю угоду, а Начального Вождя (головнокомандувача) Галицької армії генерал-четара М. Тарнавського, який її підписав, — зняти з посади та віддати під суд. Однак військовий суд М. Тарнавського виправдав, посилаючись на безвихідне становище армії, а новий Начальний Вождь Галицької армії генерал-четар О. Микитка 19 листопада 1919 р. підписав нову угоду з білими, згідно з якою Галицька армія вже остаточно переходила на бік Збройних Сил Півдня Росії, у розпорядження їх Головнокомандувача (через командувача військами Новоросійської області). Проте вона не могла використовуватися для боротьби з Армією

¹ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — С. 808.

Є. Коновалець на одній з останніх нарад командування 11-ї дивізії Січових Стрільців, осінь 1919 року

УНР¹. Так політичне та військове керівництво галичан зрадило загальноукраїнські інтереси заради провінційних інтересів Галичини. Однак ігнорування «чужих» інтересів заради «своїх» не було одностороннім — на жаль, з обох боків вистачало невважених кроків, які налаштовували керівництво і військові українські державні утворення взаємно вороже².

Після переходу Галицької армії на бік А. Денікіна виснажена, хвора та деморалізована Армія УНР фізично не могла втримати фронт, який швидко розвалювався. З півдня наступали частини Збройних Сил Півдня Росії, на заході перебували ворожо налаштовані польські війська, на півночі — Червона армія. Становище війська було жахливим: у сотнях залишилося по 5—10 вояків, у пол-

¹ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. — К., 2006. — С. 250.

² Там само. — С. 244, 248.

ках — по 50—60¹. Загальна кількість боєздатних вояків у листопаді 1919 р. становила близько 5 тисяч осіб². 15—16 листопада 1919 р. поріділи групи було зведено у дивізії, а дивізії — у полки або загони³. Це зменшило кількість штабів, але не підвищило бойової сили Армії УНР.

16 листопада 1919 р. на прохання української влади до Кам'янець-Подільського вступили польські війська. 22 листопада частини денікінської армії захопили Проскурів, а 28 листопада вибили Армію УНР зі Старокостянтинова — таким чином, українцями було втрачено останні центри постачання. Під ударами білих військ українські частини відступили в район Любара. Тут, скориставшись із тяжкої ситуації, у якій перебували інші частини Армії УНР, у ніч проти 3 грудня 1919 р. командир останнього резерву української армії — Гайдамацької бригади — отаман О. Волох виступив проти УНР. Разом зі своєю бригадою він захопив державну скарбницю і втік з грошима до червоних⁴. Як писав голова українського уряду І. Мазепа, «події в Любарі показали, що ми, як регулярна армія, існувати не могли»⁵.

3—6 грудня 1919 р. на спільних нарадах представників уряду й армійського командування було вирішено ліквідувати регулярний фронт і розпочати партизанську боротьбу в тилу ворога. Уряд УНР на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою мав виїхати до Польщі.

РОЗВИТОК ФОРМИ ОДЯГУ ТА ЗНАКІВ РОЗРІЗНЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УНР ТА ЗО УНР ПІД ЧАС СПІЛЬНИХ БОЙОВИХ ДІЙ

(Липень — грудень 1919 року)

На момент об'єднання армія УНР і Галицька армія мали власний досвід у сфері військової символіки та однострою, а також терміно-

¹ Удовиченко О. Україна у війні за державність ... — С. 134-135.

² Ковальчук М. Чисельність Армії УНР в Кам'янецьку добу Директорії ... — С. 177.

³ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. — К., 2006. — С. 258.

⁴ Там само. — С. 270.

⁵ Мазепа І. Україна в вогні й бурі революції. — К., 2003. — С. 321.

логії. Зовнішній вигляд вояків обох армій оформився практично одночасно, у квітні-червні 1919 р., принаймні на рівні нормативно-правових актів. На однострій та знаки розрізнення вплинув досвід як збройних сил держав, у складі яких перебували українські землі (Російської імператорської армії для Армії УНР, Австро-Угорської імператорської і королівської армії для Галицької армії), так і українських військових формувань у їхньому складі (Легіон УСС), збройних сил українських державних утворень 1917—1918 рр. (Армія УНР часів Центральної Ради та Українська армія).

Символіка Армії УНР та Галицької армії ґрунтувалася на державній символіці. Зображення Державного герба УНР (Тризуба) на знаках розрізнення на головних уборах (кокарда в Армії УНР і «відзнака на шапку» в Галицькій армії) вказувало на державну належність військовиків. Крім того, Тризуб у вигляді нарукавного знака відображав належність до вищого органу військового управління Галицької армії — НКГА, був присутній у нарукавних знаках вищих посадових осіб Армії УНР. В обох випадках він був ознакою високого статусу.

Характерною особливістю символіки Галицької армії було порівняно широке використання зображення булави — у нарукавних знаках генеральної старшини та нарукавних знаках штабів корпусів. Натомість у символіці Армії УНР того часу зображення історичних козацьких клейнодів узагалі і булави зокрема не трапляється. Це можна пояснити тим, що атрибути, пов'язані з козацько-гетьманським періодом історії України (насамперед булава), могли викликати небажані асоціації з поваленим режимом П. Скоропадського.

На належність військовиків до того чи іншого роду зброї в Армії УНР вказував колір петлиць, чохлаів і околиців кашкетів (у старшин), у Галицькій армії — колір петлиць і випушок на нарукавних знаках і шапках. Крім того, для позначення родів зброї в Армії УНР було встановлено систему емблем.

Кольори основних родів зброї в цілому збігалися. Так, кольором піхоти Армії УНР був блакитний, Галицької армії — темно-синій, кінноти — в обох арміях жовтий, артилерії — червоний в Армії УНР і вишнево-червоний у Галицькій армії.

Ступені (ранги) розрізнялися в обох арміях за допомогою нарукавних знаків за системами, що відрізнялися одна від одної. Різними були і системи власне ступенів (рангів). Система рангів в Армії УНР ґрунтувалася на досвіді Російської імператорської армії, а номенклатура ступенів Галицької армії — на австрійському досвіді. Суттєві

розбіжності були і в термінах — якщо в Армії УНР звання отамана відповідало генерал-майору і генерал-лейтенанту, то в Галицькій армії — майору.

Безперечно, за таких обставин уніфікація знаків розрізнення вимагала узагальнення досвіду обох армій, що потребувало багато часу, а вище керівництво ЗО УНР однозначно було проти будь-яких змін, принаймні не санкціонованих ним. Крім того, у середовищі державного та військового керівництва ЗО УНР зневажливо ставилися до Армії УНР.

Перехід за р. Збруч став тяжким випробуванням для Галицької армії. Гіркоту поразки посилювало важке матеріальне становище. «Моя саперська сотня складалася з людей по більшій частині нездібних до повнення полевой служби ... Рівнож і однострій лишав багато до бажання, ба — було навіть кількох босих», — згадував Є. Бородієвич¹. Без особливого ентузіазму зустрічало галичан місцеве населення: «Селяне, при вході до села витали нас словами: “Австрійці йдуть”. ... Але впрочім нема чому дивуватися, бо много з нас носило тоді австрійські однострої і на голові такі-ж шапки»².

Документи свідчать, що вище державне та військове керівництво ЗО УНР приділяло у той час особливу увагу питанням збереження належного рівня дисципліни в армії, намагалося не допустити її розкладання.

Наказом Військам від 19 липня 1919 р. ч. 112 було оголошено наказ Диктатора, спрямований на підтримання дисципліни. У пункті 2 цього наказу констатувався той факт, що багато старшин та підстаршин і далі не носять знаки розрізнення. Відповідно до зазначеного НКГА наказала Команді Етапу Армії та «всім боєвим Начальствам» затримувати кожного старшину без знаків розрізнення та доповідати його прізвище і місце служби Начальній Команді³.

У Постанові Диктатора ЗО УНР від 20 липня 1919 р. ч. 550 (оголошена старшинам довірочним (таємним) наказом НКГА від 22 липня 1919 р. ч. 6) відверто висловлювалося побоювання, що «З причини побуту на території східної Области Української Народної Республіки ... армія може в стичности й товаришенні зі східно-укра-

¹ Бородієвич Е. В чотирокутнику смерті. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні. — Львів, 1921. — С. 8.

² Там само.

³ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 13—13 зв.

їнськими Військами здеморалізувати ся»¹. Відповідно, приписувалося вжити всіх заходів для збереження рівня дисципліни, заборонялося «під жадним зглядом нарушувати устави нашої Армії, як на примір: старшинські степені, рід відзнак і систем поборів»². Згідно з Постановою Диктатора від 20 липня 1919 р. ч. 551, за ним залишалося право вносити зміни до «дисципліни, однострою, виєквіповання та належностей»³.

Таким чином, подальший розвиток уніформи і знаків розрізнення Галицької армії мав відбуватися під контролем Диктатора. Але становище, у якому опинилися збройні сили ЗО УНР після переходу р. Збруч, зумовлювало необхідність отримання допомоги від Наддніпрянської армії. Так, за телефонограмою помічника Головного начальника постачання Армії УНР від 28 липня 1919 р. ч. 7409, Головному інтенданту належало відпустити для Галицької армії 700 кашкетів, 1000 сорочок та 500 підштаників⁴. Звісно, такі масштаби допомоги не могли задовольнити потреб. Про це йшлося у листі Начальної інтендантури Галицької армії при Команді етапу до Головного начальника постачання від 1 серпня 1919 р. У цьому листі також висловлювалося прохання забезпечити майстерні одностроїв сукном, полотном і нитками, оскільки запаси сукна, привезені з Галичини, вичерпалися⁵. Відповідно до накладної від 6 серпня 1919 р. ч. 248, речовим відділом Проскурівського інтендантського закладу за нарядами головного інтенданта ч. 2673 та 2655 і Управи закладу ч. 4081 було відпущено інтендантурі Галицької армії 1700 нових кашкетів і 1000 натільних сорочок⁶. Усього до 1 жовтня 1919 р., за даними Начальної інтендантури, Галицька армія отримала 900 гімнастерок, 2800 штанів, 600 пар білизни, 2300 кашкетів і 1500 аршинів (1 аршин — 72,12 см) сукна⁷.

В обох українських арміях постійно існувала проблема забезпечення виконання вимог нормативно-правових актів щодо однострою та знаків розрізнення. Це пояснюється безперервними бойовими діями та нестачею необхідних матеріалів. Останнє зумовило видання наказу Головної команди Війська УНР (ГКВ УНР) від 30 липня

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 2. — Спр. 53. — Арк. 8.

² Там само.

³ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 17.

⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 158.

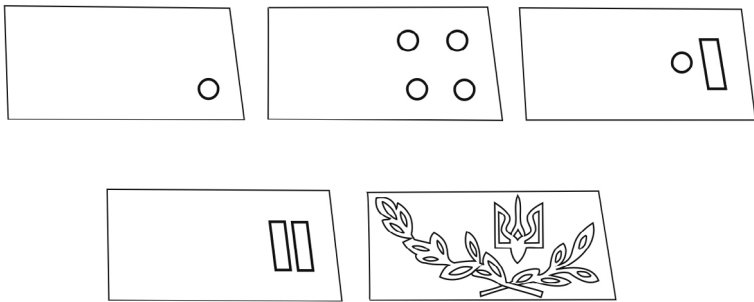
⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 233.

⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 159.

⁷ Там само. — Оп. 1. — Спр. 71. — Арк. 43.

1919 р. ч. 113 (оголошений у наказі ГУВ УНР від 5 вересня 1919 р. ч. 160), відповідно до якого форма одягу за наказами ГУВ УНР від 24 квітня 1919 р. ч. 276 та від 30 червня 1919 р. ч. 32 мала бути введена поступово. З огляду ж на те, що «війська мусять мати свої відзнаки для відрізнення від ворога», було наказано виготовити та розіслати «відзнаки головної кокарди а також відзнаки нарукавний по родам зброї та рангам до полковників включно». Таким чином, обов'язковими знаками розрізнення були визначені кокарда, нарукавний знак та знаки за родами зброї та рангами на комірі. Зазначалося також, що в разі знаходження стройових вояків без цих відзнак поблизу ворога вони «можуть бути прийняті за зрадника або дезертира з відповідальністю по надзвичайному суду» [документ № 5-2-1]¹.

Відповідно до опису, «головна кокарда» з жовтим зовнішнім та блакитним внутрішнім полями та жовтим Тризубом мала діаметр 28—29 мм. Відтак зразок кокарди відповідав наказу ГУВУНР від 30 червня 1919 р. ч. 32.

Знаки розрізнення степенів та посад
за наказом Головної команди Війська УНР від 30 липня 1919 р. ч. 113:
козак, чотовий, хорунжий, осаул, Головний Отаман

Нарукавний знак встановлювався у вигляді Тризуба з матерії кольору за родом зброї. Його належало носити із зовнішньої сторони лівого рукава посередині між плечовим швом та ліктем. Отже, Державний герб УНР як нарукавний знак вказував на державну належність військовика і на рід зброї. Водночас у Галицькій армії

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 94 зв — 95.

Командир кінного полку Чорних Запорозжців О. Дяченко в мундирі свого полку, 1919 рік. На комірі видно знаки розрізнення осаула згідно з наказом Головної команди Війська УНР від 30 липня 1919 р. ч. 113

нарукавний знак у вигляді Тризуба носила обмежена кількість військовиків.

Порядок розміщення «відзнак по рангам» (комбінації жовтих сукняних чи металевих «крапок» діаметром 7—8 мм та вертикальних смужок 7—8 мм завширшки і 24—25 мм завдовжки) не зовсім зрозумілий — у заголовку опису зазначено, що вони мають носитися на правій стороні коміра, у тексті опису — що на лівій.

Знаки за родами зброї (тобто емблеми) мали бути жовтого металу 34—35 мм заввишки і нашиватися нитками на комірі за заголовком опису — з лівого, за текстом опису — з правого боку.

На наш погляд, у тексті опису помилка, а в заголовку порядок носіння знаків розрізнення на комірі викладено правильно. Річ у тім, що наказом ГКВ УНР від 27 серпня 1919 р. ч. 136 (оголошений у наказі ГУВ УНР від 5 вересня 1919 р. ч. 160) військовим лікарям було дозволено «надіти відзнаки на зразок старшинських: з зазначенням на лівому боці коміра відзнаку фаху, на правому — рангу»¹. Оче-

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 94 зв — 95.

видно, кольорових петлиць, як і у випадку з відзнаками старшин, не передбачалося.

Отже, під тиском економічних негараздів вище військове керівництво УНР було змушене змінити систему знаків розрізнення. Спрощена знакова система однострою за наказом ГКВ УНР від 30 липня 1919 р. ч. 113 передбачала наявність двох знаків розрізнення державної належності (кокарда та нарукавний знак) і двох знаків розрізнення роду зброї (емблеми на комірі та нарукавний знак), причому нарукавний знак вказував як на державну належність, так і на рід зброї. Значно простішими, компактнішими і дешевшими стали знаки розрізнення рангів.

Під час успішного серпневого наступу українських військ з'являлися нормативні акти, за якими вдосконалювалася знакова система однострою як Армії УНР, так і Галицької армії.

Відповідно до LXXIV Розпоряду Диктатора від 18 серпня 1919 р. було частково змінено і доповнено XLVI Розпоряд ДСВС [документ № 5-2-3].

Скасовувалася шапка «Мазепинка», замість якої встановлювалася шапка «Київлянка» (кашкет) що, за словами мемуаристів, називалася також «петлюрівка»¹. Низка положень LXXIV Розпоряду була спрямована на більш чітке вирізнення генералів, старшин Генеральної Булави та старшин, «приділених до генеральної булави»². Так, для генералів запроваджувалися підкладки для петлиць і пружків на рукавах, дво-

Отаман О. Шаповал. На комірі видно знаки розрізнення отамана згідно з наказом Головної команди Війська УНР від 30 липня 1919 р. ч. 113

¹ Мигович П. При VII-ій Бригаді УГА // Літопис Червоної Калини. — 1937. — Ч. 7—8. — С. 6.

² Відповідно до Наказу Військам від 27 серпня 1919 р. ч. 128, до Генеральної Булави Галицької армії входили всі старшини, які в колишній австрійській або російській армії належали до Генерального штабу, а також усі старшини, «яких виразно іменовано старшинами Генеральної Булави Галицької Армії». Старшинами, «приділеними до Генеральної Булави», вважалися всі старшини, «які в австрійській армії укінчили курс аспірантів на Военну Академію» (ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 3. — Спр. 18. — Арк. 15).

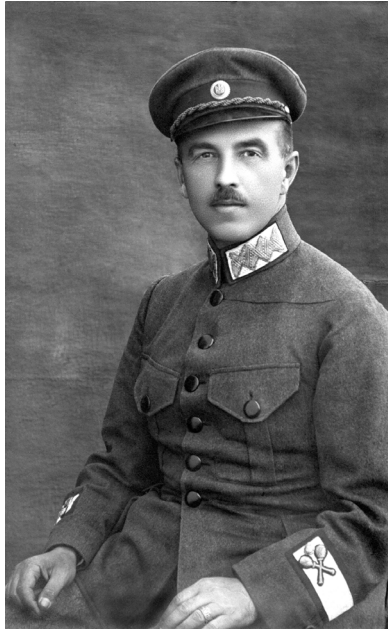
Головний Отаман С. Петлюра. Кам'янець-Подільський, 1919 рік.

На комірі видно знаки розрізнення Головного Отамана згідно з наказом Головної Команди Війська УНР від 30 липня 1919 р. ч. 113

рядні лампаси та нашивка на околиці кашкета зі шкарлатно-червоного сукна. Старшини Генеральної Булави отримали однорядні лампаси малиново-червоного сукна. Старшини, приділені до Генеральної Булави, мали носити петлиці, підкладки до пружків на рукавах та околиці із сукна кольору того роду зброї, до якого належали, але з додатковою «випусткою» з малинового сукна. Крім того, було встановлено власний колір для припільної (етапної) сторожі (жандармерії) — кармазиново-червоний і погони: для стрільців з нашивками із кармазиново-червоного сукна, для старшин — «з плетінки кармазиново-червоної». Нарешті, уточнювалися відтінки червоного сукна для розрізнення родів зброї¹. Запровадження для генералів Галицької армії знаків розрізнення шкарлатно-червоного кольору (*sharlachrot*) було прямим наслідуванням досвіду Австро-Угорської армії².

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 58.

² *Judex M. Uniformen, distinctions- und sonstige abzeichen der gesamten Osterr.-Ung. wehrmacht.* — Troppau, 1904. — S.4.

Генерал-четар А. Вольф у кашкеті
згідно з LXXIV Розпорядом Диктатора ЗО УНР від 18 серпня 1919 року

Таким чином, LXXIV Розпорядом Диктатора знакова система однострою Галицької армії була ще більше ускладнена. Зокрема, приналежність до категорії генеральної старшини відтоді відобразалася, крім особливого зразка петлиць та нарукавних знаків, підкладками нарукавних знаків і петлиць, лампасами та золотистим підборідним ременем. Додаткові знаки розрізнення (лампаси, канти, погони) дозволяли чітко виокремити із загальної маси старшин Генеральної Булави, старшин, приділених до Генеральної Булави, військовиків припільної (етапної) сторожі (жандармерії).

Якщо в Галицькій армії шапку «Мазепинку» скасували, то в Армії УНР наказом ГУВ УНР від 25 серпня 1919 р. ч. 142 її було встановлено як головний убір для частин Запорізької групи (крім Гайдамацького полку та 6-тої окремої Гайдамацької кінної сотні, військовики яких мали носити баранячу папаху). Як зазначалося у пишномовній преамбулі, це робилося «з дозволу Головного Отамана Українських Народніх Військ Батька Петлюри в пошану нашого

бувшого славетнього Запорізьсько-Гайдамацького війська, цих кращих синів України, наших прадідів і дідів, котрі ще в XVII віці билися за незалежність своєї батьківщини, в пошану не забуваємих традицій цих Гайдамаків і в пам'ятку дідів наших, які своєю кровю відзначили і показали нам свою щирю любовь до Неньки-України»¹. Опис і малюнок «Мазепинки» передбачалося оголосити додатково, проте зрозуміло, що вона мала бути хутряною, оскільки, згідно з наказом, у неї мав бути короткий шлик відповідного кольору: блакитного (16-й Запорізький імені Гетьмана Дорошенка та 22-й Запорізький імені полковника Богуна полки); малинового (18-й Запорізький імені гетьмана Богдана Хмельницького, 12-й Немировський, 19-й Запорізький Республіканський полки, штаби дивізій і груп (в останньому випадку шлик мав бути з білим кантом); червоного (17-й Гайдамацький полк, 6-та Запорізька Дніпровська гарматна бригада, 6-та окрема Гайдамацька кінна сотня (шлик з жовтим кантом), 7-ма Запорізька гарматна бригада, 23-й Запорізький імені Яна Кармелюка полк, 8-ма Запорізька гарматна бригада, Окремий Запорізький кінно-гарматний та Окремий важкий Запорізький гарматний дивізіони); чорного (6-й Запорізький технічний курінь, Кінний Запорізький Чорний полк, 7-й Запорізький технічний курінь, 8-й Запорізький технічний курінь); білого (20-й Запорізький гетьмана Мазепи полк); синього (21-й Запорізький імені Наливайка полк) чи жовтого (24-й Запорізький імені гетьмана Сагайдачного полк).

Як бачимо, кольори шликів, регламентовані наказом ГУВ УНР від 25 серпня 1919 р. ч. 142, в одних випадках вказували на рід зброї, до якого належала частина, в інших — уособлювали власне частину. Так, червоний колір шликів артилерійських частин (наприклад, 6-та Запорізька Дніпровська гарматна бригада) був кольором роду зброї. А ось для 17-го Гайдамацького полку, що вів свою історію від Гайдамацького коша Слобідської України, у якому був курінь червоних гайдамаків (за червоним кольором кошушків та шликів), червоний колір був полковим. Те саме стосується чорного кольору, що був кольором роду зброї для технічних частин і полковим — для Кінного Запорізького Чорного полку. Малиновий колір шликів з додаванням білого канта позначав штаби дивізій і груп, без канта — деякі піхотні полки. Водночас блакитний колір мав вказувати лише на рід зброї — піхоту, а білий, синій та жовтий кольори можна визнати суто полковими.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 71 зв.

У тому ж таки серпні 1919 р. було встановлено однострій для єдиного військового навчального закладу, що на той час існував в Армії УНР, — Житомирської пішої юнацької школи. Згідно з наказом ГУВ УНР від 14 серпня 1919 р. ч. 122, уніформа старшин та юнаків школи мала відповідати вимогам наказів ГУВ УНР від 24 квітня 1919 р. ч. 276 та 30 червня 1919 р. ч. 32 з деякими відмінностями. Приборним кольором (околиць старшинського кашкета, петлиці, чохла) встановлювався синій з білим кантом. Нарукавні шеврони за степенями: з білої «стьожки» (тасьми) або срібного металізованого шнура — для старшин, з білого канту — для юнаків. Штани мали бути синього кольору з білим кантом у старшин та білою тасьмою в юнаків. Ця форма встановлювалася єдиною для всіх відділів школи, лише на петлицях мали бути емблеми того роду зброї, старшин для якого готував відділ¹.

На кінець серпня 1919 р. єдиним знаком розрізнення, який можна визнати спільним для обох українських армій, була кокарда (шапковий знак) із зображенням Тризуба. Як зазначалося вище, значною перешкодою для створення знаків розрізнення єдиного зразка були різні системи степенів (рангів), встановлені в Армії УНР та Галицькій армії.

Проте вирішення цих та інших питань потребувало ґрунтовної роботи в умовах мирного або хоча б відносно спокійного часу, якого не було. Тим не менш відома спроба встановити єдиний розпізнавальний знак для обох українських армій, причому ініціатива належала галичанам. 20 серпня 1919 р. отаман-квартирмейстер генерал-четар В. Курманович підписав розпорядження оперативного відділу ШГО ч. 51 такого змісту:

«Тому, що підчас боїв незвичайно трудно, а часом і зовсім неможливо, відрізнити власні частини від большевицьких установляєсь як відрізняючий знак білу, полотняну перепаску довкола шапки.

Таку білу перепаску мають сейчас наложити всі бойові формації ПРИДНІПРЯНСЬКОЇ та ГАЛИЦЬКОЇ Армії.

Іде до обох команд Армій»².

Носіння білої пов'язки військовиками Галицької армії було встановлено Наказом Військам від 25 серпня 1919 р. ч. 127. Його текст практично нічим не відрізнявся від тексту розпорядження оперативного відділу ШГО ч. 51³. Водночас відсутні будь-які згадки про введення

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 189—190.

² Там само. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 172.

³ Там само. — Ф. 2188. — Оп. 3. — Спр. 32. — Арк. 9. Фотографію, що підтверджує носіння білих пов'язок, див.: Літопис Червоної Калини. — 1931. — Ч. 12. — С. 15.

такої пов'язки в Армії УНР. Причини не зовсім зрозумілі — чи то розпорядження оперативного відділу ШГО ч. 51 не було доведено до її командування, чи то його просто проігнорували.

Отже, для військовиків бойових частин Галицької армії вчергове було запроваджено як розпізнавальний знак білу пов'язку. Поза сумнівом, і цього разу її колір не мав символічного значення. Проте на теренах Наддніпрянщини він такого значення несподівано набув, що спричинило проблеми. У Наказі Військам від 12 вересня 1919 р. ч. 132 зазначалося, що носіння білих пов'язок справляє на місцевих селян «прикре вражіння, бо большевицькі провокатори кажуть, що це відзнака білогвардейців, які приїхали захищати буржуазію»¹. Командування констатувало, що на запитання селян стрільці часто не знають, як і що відповісти. З огляду на це наказом приписувалося роз'яснити військам, що біла пов'язка є суто військовою відзнакою, яка служить для відрізнення частин у бою, і що «білий цвіт не має ніякого політичного значіння та вибраний лиш з огляду на легке заосмотрення (забезпечення — *Авт.*) наших частин в біле полотно»².

У вересні 1919 р. вищим військовим керівництвом УНР було вжито також заходів з подальшого розвитку знакової системи однострою збройних сил республіки. Йдеться про доповнення форми одягу старшин, які скінчили військові академії. Військовики з вищою військовою освітою цінуються у будь-якій армії. Не стала винятком і Армія УНР. Повага до знань, здобутих старшинами в академіях, насамперед в академії Генерального штабу, виявлялася у встановленні для них спеціальних відзнак на формі одягу. Як пам'ятаємо, уперше такі відзнаки були встановлені ще за Центральної Ради наказом ВМ УНР від 1 квітня 1918 р. ч. 142 (білий кант і золоті або срібні вишиті гілочки на зовнішніх краях петлиць)³. За часів Директорії цю практику відновив наказ ГУВ УНР від 15 вересня 1919 р. ч. 198, яким оголошувалося доповнення опису уніформи для старшин, котрі закінчили військові академії. Околиць кашкета і «нарукавні відзнаки» у таких старшин відтепер мали бути з чорного оксамиту з кантами кольору роду зброї — 1 на нарукавному знаку і 3 на кашкеті. Підбородний ремінь на кашкет встановлювався позументовий⁴.

Надалі змін до одностроїв та знаків розрізнення як Армії УНР, так і Галицької армії не вносили — принаймні, жодних норматив-

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 237.

² Там само. — Арк. 237 зв.

³ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 104—105.

⁴ Там само. — Ф. 1078. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 156.

но-правових актів про це нами не виявлено. Натомість існувала необхідність забезпечити неухильне виконання виданих наказів. Так, наказом ГУВ УНР від 26 вересня 1919 р. ч. 211 для «підняття в військах на должну ступінь дисципліни» начальникам усіх рівнів приписувалося вжити негайних заходів для того, щоб старшини, урядовці та козаки були одягнуті в уніформу за наказом ГУВ УНР від 24 квітня 1919 р. ч. 276 або від 5 вересня 1919 р. ч. 160. У разі нестачі матеріалу для пошиття всієї форми належало вимагати носіння на тому одязі, що є, знаків розрізнення на комірі і рукаві, а також форменого кашкета з кокардою за наказом ГУВ УНР від 5 вересня 1919 р. ч. 160¹. Проблема забезпечення одноманітності в одностроях та знаках розрізнення стояла і перед командуванням Галицької армії. Так, у §7 Наказу Військам від 17 серпня 1919 р. ч. 124 вказувалося на збільшення випадків, коли старшини не носять знаків розрізнення. Зазначалося, що відтепер за це каратимуть не тільки самих старшин, а й їх безпосередніх начальників². Як впливає з наказу НКГА від 10 вересня 1919 р. оп. ч. 5610, сподівання Начальної команди на те, що за умов близькості до великих міст дотримуватися приписів щодо однострою зможуть хоча б старшини, не справдилися — саме старшини виявляли в цих питаннях «найбільшу ріжноманітність і фантазію»³. Зокрема, багато старшин носили на шапках «Київлянках» золоті паски, що належали лише генералам, тоді як на гімнастерках ніхто не носив нашивок на комірі (очевидно, малися на увазі петлиці). Не всі старшини носили і нарукавні знаки. Крім того, було зафіксовано випадки носіння старшинами плащів, пошитих на замовлення, що мали «фантастичні форми». Відповідно, командири мали вжити заходів, «щоби старшини ділали хоч подумці обов'язуючих приписів а не пускали волю окремим модам і приподобанням»⁴. У Наказі Військам від 10 жовтня 1919 р. ч. 137 зазначалося, що багато підстаршин та старшин, попри вимоги наказів, не носять знаки розрізнення взагалі або носять такі, що не відповідають приписам. Задля усунення цього явища були розіслані «Взори відзнак для старшин і підстаршин», причому в усіх командах один їх примірник належало вивісити на стіні. Старшини та підстаршини, що і після цього не нашіють відзнак, мали бути притягнуті до суворой відповідальності⁵.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 163.

² Там само. — Ф. 2192. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 216 зв.

³ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 12.

⁴ Там само.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 55.

РОЗДІЛ 6

ЗБРОЙНІ СИЛИ УНР НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

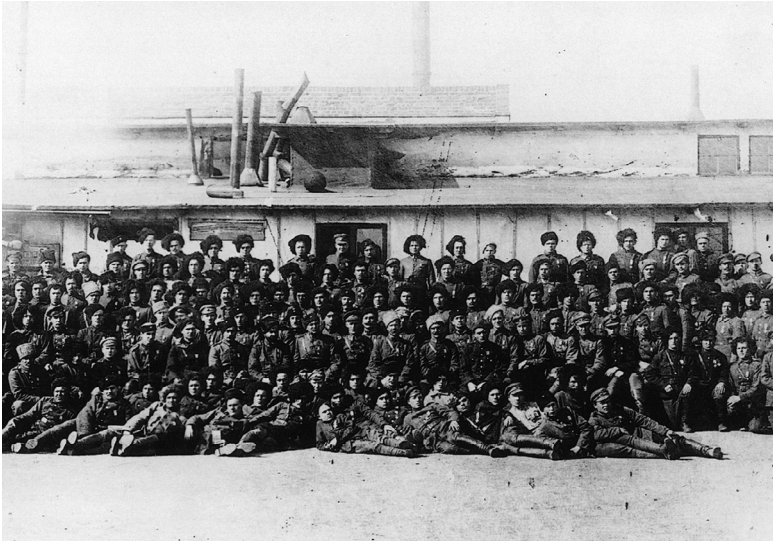
(Грудень 1919 — листопад 1921 року)

Поразки у війні зі Збройними Силами Півдня Росії, зрада Галицької армії та епідемія тифу призвели до того, що Армія УНР опинилася у надзвичайно тяжкому становищі. Однак ані політичне, ані військово-керівництво не збирались припиняти боротьбу за незалежну Україну.

Група старшин — керівників Зимового походу.
Командуючий походом М. Омелянович-Павленко сидить у центрі

Після ухвалення 3—6 грудня 1919 р. рішення про ліквідацію регулярного фронту Січові Стрільці вирішили саморозпуститися¹, а інші з'єднання Армії УНР (близько 10 тисяч осіб, з них 2 тисячі багнетів і шабель²) вирушили у похід по тилах білих, а згодом і червоних військ, який тривав шість місяців.

Група учасників Зимового походу
після нагородження відзнакою Залізного Хреста, 1921 рік

Попри надзвичайно важкі умови та повну відсутність зовнішньої підтримки армію вдалося зберегти, що було важливим фактором під час перемовин С. Петлюри з польською владою з метою дістати допомогу в боротьбі за незалежність. Досягненню остаточного порозуміння з польською стороною сприяла зустріч С. Петлюри з керівником Польської держави Ю. Пілсудським 9 грудня 1919 р., під час якої глави держав домовилися про співпрацю. Результатом тривалих перемовин між урядами УНР та Польщі стало підписання 21 квітня 1920 р. так званої Варшавської угоди, згідно з якою поляки в обмін на великі територіальні та економічні поступки визнавали

¹ Частина з них (у тому числі начальник штабу Групи СС генерал-хорунжий М. Безручко) згодом увійшли до складу 1-ї (згодом 6-ї) дивізії Армії УНР.

² Доценко О. Зимовий похід ... — С. 17.

право України на незалежне існування і Директорію на чолі з С. Петлюрою — як її верховну владу¹. Хоча і дорогою ціною, УНР нарешті отримала сильного союзника, який, своєю чергою, мав підтримку Франції — на той час однієї з найвпливовіших країн.

Домовленість із Польщею дозволила розпочати формування українських частин на території Речі Посполитої. Частина старшин та козаків Армії УНР (близько 8 тисяч, багато з яких були хворі на тиф) не пішла у Зимовий похід і була інтернована у польські табори. У січні 1920 р. ці військовики набули статусу «добровольців, які є громадянами чужої держави», для роботи з якими на початку лютого у міністерстві військових справ Польської Республіки було створено окремий підрозділ, завданням якого були організація, озброєння та вишкіл українських частин на території Польщі. З українського боку цими питаннями опікувалася Військова секція при Українській дипломатичній місії в Речі Посполитій на чолі з генералом В. Зелінським.

У лютому-березні 1920 р. з інтернованих українських вояків було сформовано 1-шу стрілецьку дивізію (21 березня 1920 р. перейменована на 6-ту стрілецьку). Водночас на Поділлі за сприяння поляків створювалася 2-га стрілецька дивізія². Характерною особливістю організації було те, що ці дивізії склалися не з полків, а з бригад, у які об'єднувались окремі піші курені. Вважалося, що така організація має полегшувати подальше розгортання дивізій у корпуси.

Для надання справі формування частин та з'єднань Армії УНР системного, впорядкованого характеру, 25 лютого 1920 р. Головний Отаман С. Петлюра затвердив таємну «Інструкцію для військових формувань в Румунії та Польщі», яка містила чіткі вказівки їх організаторам, спрямовані на досягнення одноманітності устрою армії. На жаль, плани формування українських частин у Румунії так і залишились на папері.

25 квітня 1920 р. силами двох армій (3-ї та 6-ї) польські війська почали наступ на київському напрямку, успіху якого сприяв, серед інших факторів, і виступ частини Червоної Української Галицької армії проти радянської влади.

Після переходу на бік денікінських військ у листопаді 1919 р. Українська Галицька армія³ зосередилась на Поділлі, де мала відпо-

¹ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — С. 840—841.

² Карпус З., Срібняк І. Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. // Український історичний журнал. — 2000. — № 1. — С. 83—86.

³ Таку назву отримала Галицька армія після переходу на бік Збройних Сил Півдня Росії.

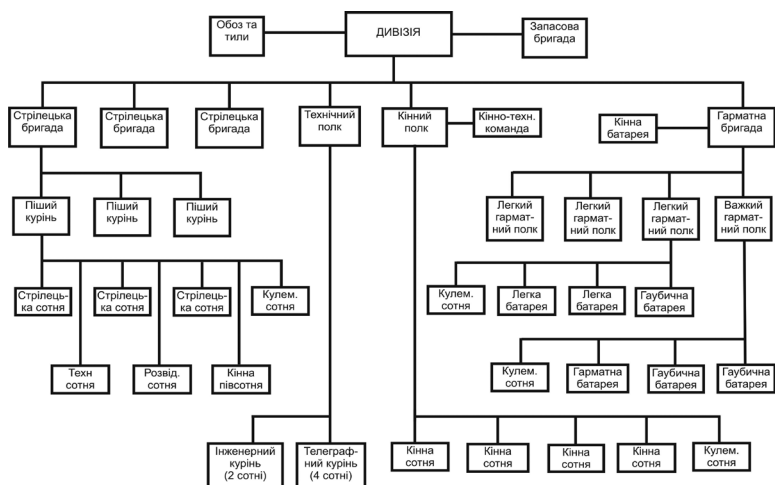

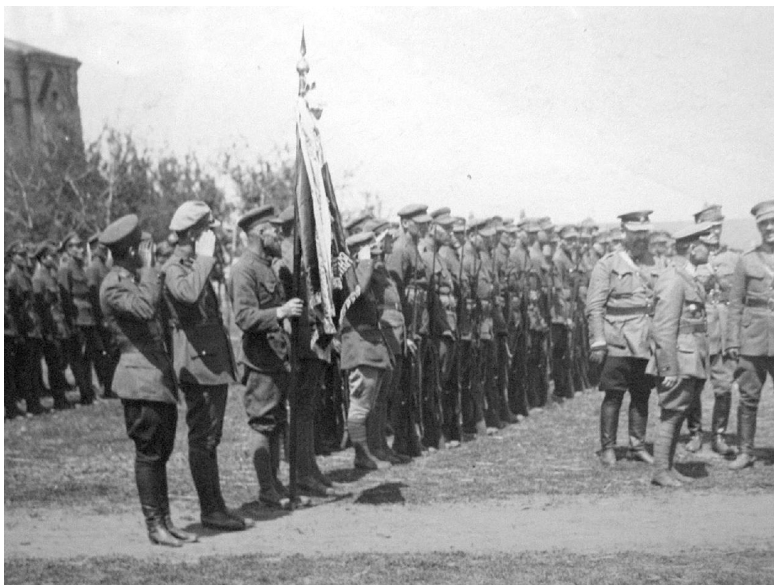
Схема штатної організації дивізії Армії УНР, лютий 1920 року. Штат стрілецької дивізії передбачав її швидке розгортання в корпус і тому — цілу низку «корпусних» частин (залізничний курінь, автопанцерний дивізіон, авіазагін, автоколону), які фактично ніколи не формувались.

Ці частини на схемі не показані

чити і пройти реорганізацію (замість корпусів та бригад мали формуватись дивізії та полки). Однак швидка поразка білих військ призвела до того, що галичани опинились фактично сам на сам із червоними військами, які наступали на Одесу. Цим скористались більшовицькі елементи в лавах УГА, що створили так званий «Галицький ревком», який на початку 1920 р. без жодного спротиву з боку командування захопив владу в армії.

Згідно з угодою між ревкомом та командуванням РСЧА, галицькі війська мусили становити Червону Українську Галицьку армію (ЧУГА), яка мала складатись із трьох бригад, сформованих на основі колишніх корпусів згідно зі штатами РСЧА (1-ша Галицька червона бригада УСС — із II корпусу, 2-га Галицька червона бригада — з I корпусу, 3-тя Галицька червона бригада — з III корпусу).

Галичани сподівалися, що радянська влада не буде втручатись у внутрішні справи ЧУГА та допоможе їм визволити Галичину з-під влади Польщі. Саме тому під час Зимового походу лише декілька галицьких частин приєднались до Армії УНР, яка діяла в районі

Парад 6-тої дивізії Армії УНР. Бердичів, травень 1920 року

розташування ЧУГА. Однак сподівання виявилися марними: радянська влада не мала великого бажання поважати національні прагнення галичан та робила все, щоб «розчинити» ЧУГА серед інших з'єднань. Замість НКГА було створено польовий штаб ЧУГА, який перебував під повним контролем радянської влади, у частини було направлено політичних комісарів¹. У березні 1920 р. реорганізацію було закінчено, окремі бригади ЧУГА було придано стрілецьким дивізіям Червоної армії: 1-ша бригада — 44-й дивізії, 2-га бригада — 45-й дивізії, 3-тя бригада залишалася у розпорядженні командування 14-тої армії. Тож не дивно, що, коли почався польський наступ, 2-га та 3-тя бригади ЧУГА, розчаровані співпрацею з радянською владою, здалися полякам. Тільки частина 1-шої бригади разом із частинами 44-тої дивізії певний час чинила опір польським військам, але була швидко оточена і змушена скласти зброю. Частина галичан змогла перейти до Армії УНР, причому більшість із них служила

¹ Krotofil M. *Ukrainska Armia Halicka 1918—1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartosc bojowa sil zbrojnych Zachodnio-Ukrainskiej Republiki Ludowej*. — Torun, 2002. — S. 133—134.

в 5-тій Херсонській дивізії. Ця дивізія була такою собі «Галицькою армією в мініатюрі» — навіть накази в ній нумерувалися згідно з галицькими, а не з наддніпрянськими правилами. Але 26 серпня 1920 р. майже усі галицькі старшини дезертирували з лав Армії УНР і під керівництвом генерал-четаря А. Кравса втекли до Чехословаччини.

Наступ польських військ розвивався дуже швидко (вже 7 травня було зайнято Київ), проте стратегічної мети — знищення радянських військ на Правобережній Україні — досягнути не вдалося. 12-та і 14-та армії Південно-Західного фронту РСЧА зазнали важких втрат, але уникнули розгрому і відступили відповідно на схід та на південь. В результаті лінію фронту було вигнуто своєрідною дугою, що полегшило червоним військам перехід у контрнаступ.

6 травня 1920 р. назустріч польським військам через фронт Червоної армії прорвалися — і зосередилися в районі Ямполья — частини Армії УНР, які у грудні 1919 р. вирушили у Зимовий похід. Нарешті війська змогли перепочити, хоча б частково поповнити нестачу в особовому складі та озброєнні, а також провести реорганізацію.

Після реорганізації впродовж травня-червня 1920 р. Армія УНР складалася з 6 стрілецьких (1-ша Запорозька, 2-га Волинська, 3-тя Залізна¹, 4-та Київська, 5-та Херсонська, 6-та стрілецька²) та Окремої Кінної дивізії. Усього в реорганізованій Армії УНР нараховувалося до 20 тисяч старшин і козаків при 37 гарматах. Оперативно вона підлягала командувачу польської 6-тої армії³, а територіально — творила правий (південний) фланг союзного фронту.

Керівництво УНР витратило багато зусиль для формування повноцінних збройних сил. Формувалися запасні бригади, які мали забезпечувати бойові частини поповненням [документ № 6-1-2], Дніпровська річкова флотилія і 1-й Флотський півекіпаж, допоміжні частини та установи. На жаль, наступ радянських військ унеможливив реалізацію цих планів у повному обсязі.

Радянські війська постійно підсилювались резервами, серед яких була і знаменита 1-ша Кінна армія. В останній тиждень травня радянські війська перейшли в наступ і досить швидко прорвали

¹ Колишня 2-га дивізія, що формувалась у Кам'янці-Подільському. До її складу увійшли кадри розбитої 25 грудня 1919 р. 3-ї Залізної дивізії, тож наказом ГУВ УНР від 29 травня 1920 р. ч. 35 це з'єднання отримало назву «3 Залізна стрілецька дивізія». До початку липня 1920 р. входила до складу польської 3-ї армії.

² Колишня 1-ша дивізія, що формувалась у Брест-Литовському. До вересня 1920 р. діяла у складі польської 3-ї армії. Всупереч популярному міфу у 1920 р. ця дивізія не називалася «Січова».

³ Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917—1921. — К.: Україна, 1995. — С. 164.

Командний склад 3-ї Залізної стрілецької дивізії на позиціях на р. Дністер, 1920 рік. Перший ліворуч — командир артилерійської бригади Г. Чижевський, третій ліворуч — командир дивізії О. Удовиченко, четвертий ліворуч — заступник командира дивізії В. Ольшевський

фронт. Попри спроби польського командування наступ РСЧА зупинити не вдалося, і союзні війська були змушені відступити. У ніч проти 12 червня 1920 р. радянські війська вступили до Києва¹.

Відступ Армії УНР зупинився наприкінці серпня 1920 р. за лінією р. Дністер, яку українські частини боронили протягом майже місяця, перешкоджаючи спробам частин РСЧА форсувати її. Для підсилення оборони на початку вересня із залишків запасних бригад було сформовано 1-шу Кулеметну дивізію. Тим часом 6-та дивізія Армії УНР діяла в складі 3-ї польської армії й уславилась при обороні міста Замостя від частин 1-шої Кінної армії.

У середині серпня 1920 р. польському командуванню вдалося сконцентрувати резерви і розпочати контрнаступ по всьому фронті. Протягом другої половини вересня — початку жовтня 1920 р.

¹ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — С. 853—854.

польські та українські війська відтіснили частини Червоної армії на 120—200 км на схід. Армія УНР, основна частина якої до середини вересня 1920 р. займала позиції по р. Дністер, почала наступ на Бучач і Чортків. Пройшовши з боями 110 км, 21 вересня 1920 р. українські дивізії перейшли на східний берег р. Збруч, опинившись на території, визнаній Варшавською угодою за УНР. Поспіхом провівши мобілізацію, 12 жовтня Армія УНР перейшла у новий наступ на схід з метою заволодіти важливими залізничними вузлами Жмеринка і Вапнярка. Проте запеклий опір Червоної армії не дозволив захопити ці міста до початку перемир'я на всьому польсько-радянському фронті¹.

Тим часом виснаження як Польщі, так і РСФРР призвело до укладення між ними 12 жовтня 1920 р. у Ризі договору про перемир'я, яке набувало чинності з 18 жовтня, та про попередні умови миру між РСФРР і УСРР з одного боку і Польщею з другого². Характерно, що представників уряду УНР на перемовини у Ризі не допустили. Фактично український уряд і збройні сили були кинуті напризволяще. Усе це вказувало на неминучість провадження подальшої боротьби лише власними силами. В українського командування виникла думка про необхідність превентивного удару — до закінчення перемир'я. Проте, з огляду на політичні обставини, наступ, запланований на 1 листопада, було відкладено, і РСЧА отримала змогу вдарити першою.

На 10 листопада 1920 р. Армія УНР нараховувала близько 40 тисяч вояків, з них у бойовому складі — 2100 старшин, 9313 багнетів, 2560 шабель при 74 гарматах, 2 панцерниках, 3 бронепотягах і 3 літаках³. Разом з українськими військами до бою стали 3-тя Російська армія⁴ генерал-лейтенанта Б. Пермікіна (близько 2700 багнетів, 400 шабель, 52 кулемети і 12 гармат) та Збірна козацька дивізія есаула В. Яковлева⁵ (772 шаблі, 38 кулеметів, 4 гармати)⁶. Матеріальна частина військ була у жахливому стані — катастрофічно не вистачало зброї, боеприпасів і теплого одягу.

¹ Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917—1921. — К.: Україна, 1995. — С. 172—176.

² Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. Монографія. — К.: Либідь, 1999. — С. 854.

³ Українсько-Московська війна 1920 року в документах. Ч. 1. — Варшава, 1933. — С. 330.

⁴ Входила до складу військ генерала П. Врангеля, але оперативно підпорядковувалась Дієвій армії УНР. Складалась із 1-шої та 2-гої (формувався) стрілецьких дивізій, а також Збірної кінної дивізії і декількох дрібних частин.

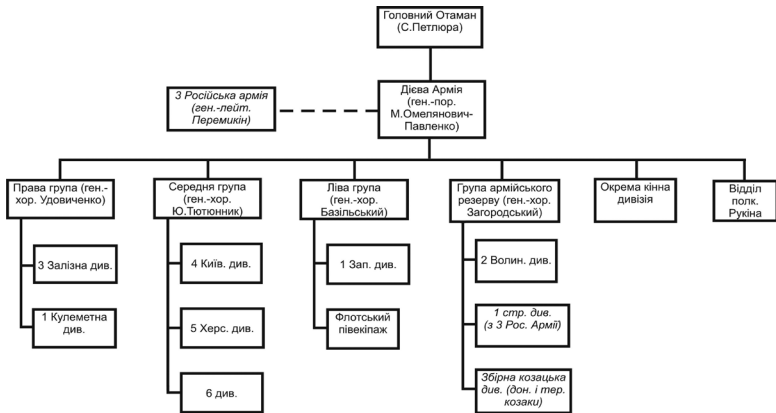
⁵ Складалась із козаків-добровольців з колишніх Збройних Сил Півдня Росії (переважно з донських і терських козаків), які опинились на території Польщі.

⁶ Українсько-Московська війна 1920 року в документах. Ч. 1. — Варшава, 1933. — С. 329.

Головний Отаман Військ УНР С. Петлюра в оточенні політиків та військових 7 листопада 1920 року. Перший ряд зліва направо: генерал-хорунжий І. Омелянович-Павленко, голова уряду А. Ливицький, Головний Отаман С. Петлюра, міністр О. Саліковський, командуючий Дієвою армією УНР генерал-поручник М. Омелянович-Павленко, генерал-хорунжий Г. Базильський. Другий ряд: четвертий ліворуч (у кошуку та папасі) — Військовий міністр генерал-поручник О. Галкін, четвертий праворуч — полковник А. Долуд, третій праворуч — начальник штабу Дієвої армії УНР генерал-хорунжий П. Ліпко, другий праворуч — генерал-хорунжий А. Гулій-Гуленко

10 листопада 1920 р. розпочався наступ 14-тої радянської армії, сили якої доходили до 25 тисяч багнетів, 5000 шабель при 100—120 гарматах. 11—12 листопада 1920 р. Армія УНР теж перейшла в наступ, маючи на меті зупинити контратаками червоні війська, а потім відкинути їх за р. Південний Буг. Проте ініціатива вже була в руках червоних, які, до того ж, мали беззаперечну перевагу в живій силі й озброєнні. Українські частини разом із союзниками були змушені відступити. 20 листопада Армія УНР з боєм відійшла в район Волочиська з метою забезпечення плацдарму для відступу на територію Польщі. 21 листопада 1920 р., відбиваючи шалені атаки Червоної армії, рештки українських військ забезпечували переправу через р. Збруч обозів, майна та установ. О 18-тій годині 21 листопада

Бойовий розпис Дієвої армії УНР та союзних російських частин, що діяли в її складі, на 13 листопада 1920 року

да 1920 р. останні частини Армії УНР перейшли на територію Польщі, де їх було роззброєно та інтерновано¹.

Залишки українського війська опинились у таборах інтернованих на території Польщі, але керівництво УНР не мало наміру припиняти боротьбу. За допомогою поляків українські вояки намагалися організувати масовий повстанський рух на території радянської України — однак без істотних успіхів. Це не дивно, адже на початку 1920-х років на території УСРР перебувало близько 1 млн вояків РСЧА і 200 тисяч чекістів та міліціонерів, а в повстанському центрі УНР існувало щонайменше три впливові групи (С. Петлюри — М. Чеботаріва, Ю. Тютюнника та Є. Коновальця — Ю. Отмарштайна), які по-різному розуміли перспективи визвольної боротьби, а іноді навіть заважали одна одній².

Останньою серйозною спробою підняти велике повстання, яке призвело б до повалення більшовицької влади в Україні, був організований під керівництвом Партизансько-Повстанського штабу військ УНР (начальник — генерал-хорунжий Ю. Тютюнник) так званий «Листопадовий рейд», або «Другий зимовий похід». Повстанська армія

¹ Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917—1921. — К.: Україна, 1995. — С. 183—186.

² Стогній П. А. Селянські повстання в Правобережній Україні у 1921—1923 рр. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2000. — С. 14.

(інша назва — Українська повстанська армія) під командуванням генерал-хорунжого Ю. Тютюнника силами трьох груп (Бессарабської, Подільської та Волинської), які разом нараховували близько 1500 бійців, спробувала перейти з території Польщі на Правобережну Україну та з'єднатись із місцевими повстанцями, однак успіху не досягла. Бессарабська та Подільська групи досить швидко були змушені відступити з території УСРР, а Волинська група 17 листопада 1921 р. була розбита біля с. Малі Міньки на Житомирщині. Частина її учасників потрапила у полон, і після відмови перейти на службу до Червоної армії 359 бійців Повстанської армії 21 листопада 1921 р. були розстріляні біля с. Базар. Тільки невеликий загін із 150 бійців Волинської групи зумів прорвати оточення і перейти польський кордон.

Після провалу Листопадового рейду повстанські загони на території України чинили активний опір радянській владі ще декілька років, але розкол еміграції, деморалізація війська, погіршення відносин з урядами Польщі, Румунії та Франції не дозволили організувати військову допомогу ззовні і, врешті-решт, повстання на території України були придушені радянською владою. Цьому сприяв і голод у південних районах УСРР.

У середині 1924 р. було ліквідовано табори інтернованих вояків Армії УНР у Польщі, а наприкінці 1925 р. — табір інтернованих вояків-галичан у Йозефові (Чехословаччина)¹. Так припинили своє існування останні осередки українського війська періоду Перших визвольних змагань.

ФОРМА ОДЯГУ ТА ЗНАКИ РОЗРІЗНЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УНР НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

(Грудень 1919 — листопад 1921 року)

Важливим аспектом військового будівництва у 1920 р. стало встановлення нових назв рангів [документ № 6-2-1] і похідної уніформи

¹ Павленко М. І. Перебування угруповань Української галицької армії на території Чехословаччини (1919—1923 рр.) // Український історичний журнал. — 1999. — № 2. — С. 123.

старшин, козаків та урядовців. Її опис було оголошено наказом ГУВ УНР від 30 березня 1920 р. ч. 16 [документ № 6-2-2]¹. 16 квітня 1920 р. нову уніформу затвердив Головний Отаман, усім військовикам було наказано надягнути нові відзнаки до 1 травня (наказ ГУВ УНР від 20 квітня 1920 р. ч. 24)².

Нову уніформу було розроблено на основі уніформи за наказом ГУВ УНР від 24 квітня 1919 р. ч. 276, доповненого наказом ГУВ УНР від 30 червня 1919 р. ч. 32.

Предмети форми одягу козаків та старшин (кашкет, похідний мундир (френч), штани й шинель) залишилися єдиними для всіх родів зброї, основним кольором було визначено, «по можливості», захисний.

Кашкет передбачався англійського зразка з околицем кольору роду війська та козирком такого самого кольору, що й кашкет. До околиця за допомогою гудзиків (шкіряних, кістяних чи металевих із Державним гербом) мав кріпитися сукняний або шкіряний підборідний ремінь, у старшин він міг бути з «крученого брузументу» — золотого або срібного відповідно до відзнак на петлицях і погонах.

Похідний мундир (френч) — однобортний, із застібкою на 5 гудзиків, зі стоячо-відкладним коміром та 4 кишенями з контрскладками — 2 на грудях та 2 бокові. Погони вузькі, з такого самого сукна, як і мундир. Нижній кінець погона мав пришиватися, верхній — застібатися на гудзик захисного кольору. На комірі — сукняні петлиці кольору роду війська 3,5 см завширшки і 5 см завдовжки, з фігурним вирізом у задній частині. Можливо, тут виявився вплив досвіду Польської армії, у якій з осені 1919 р. було запроваджено кольорові петлиці з вирізом у задній частині³.

Штани встановлювалися крою бридж, старшинам поза службою дозволялося носити штани навипуск до черевиків.

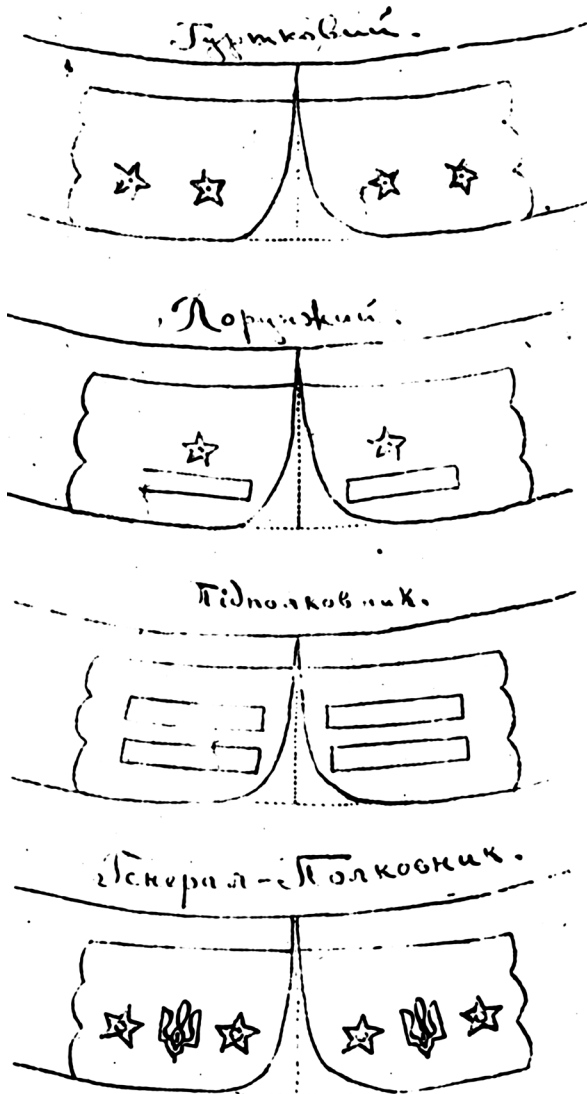
Шинель мала бути «по можливості» сірого сукна із застібкою на гудзики чи гаплики і з такими самими петлицями та погонами, як на мундирі.

Державну належність відображали кокарда за наказом Війську УНР від 26 січня 1919 р. ч. 31 та нарукавний знак у вигляді Державного герба на лівому рукаві френча і шинелі. Він міг бути сукняний або нанесений фарбою, 2 верхки завдовжки і 1 ½ верхки завширшки,

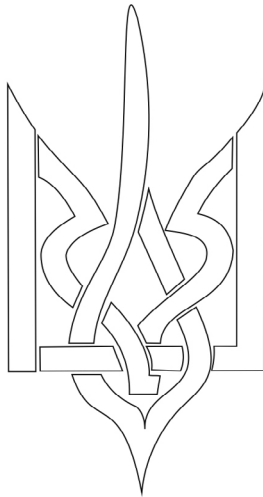
¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 62. — Арк. 20.

² Там само. — Спр. 64. — Арк. 40.

³ Дерябин А. И. Гражданская война в России 1917—1922. Войска интервентов. — Москва, 1999. — С. 41, 36.

Петлиці гурткового, хорунжого, підполковника та генерал-полковника.
 З малюнка-додатка до наказу Головної Управи Війська УНР
 від 30 березня 1920 р. ч. 16

Герб на рукав. З малюнка-додатка до наказу Головної Управи Війська УНР від 30 березня 1920 р. ч. 16

кольору роду зброї¹. Цей нарукавний знак, відповідно до наказу, повинні були носити всі військовики. На практиці використовувалися кокарди круглої форми.

На рід війська вказував колір околиця кашкета, петлиць, герба на рукаві, а також «відзнаки по роду війська» (емблеми) на погонах — сукняні або нанесені фарбою, золоті або срібні (так у тексті), відповідно до відзнак на петлицях. Кольори родів зброї, порівняно з наказом ГУВ УНР від 24 квітня 1919 р. ч. 276, не змінилися. До переліку лише ввійшов колір для юнацьких шкіл (блакитний з білим кантом). Крім того, колір, присвоєний штабам та управлінням (малиновий з білим кантом), було поширено також на Військове міністерство². Кольором юнацьких шкіл став колір, встановлений для Житомирської пішої юнацької школи наказом ГУВ УНР від 14 серпня 1919 р. ч. 122.

Ранги військовиків відображалися на петлицях п'ятипроменевими зірками, смужками і Державними гербами — у старшин Генерального штабу та вищих штабів до штабу бригади включно, військовиків інтендантства, технічних військ, лікарів та ветеринарів —

¹ Малюнок див.: ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 18 зв.

² ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 62. — Арк. 20 зв.

срібними, у решти — золотими¹. Як пам'ятаємо, принцип використання двох металів для розрізнення муштрових та немустрових і військово-адміністративних старшин було застосовано в уніформі Армії УНР відповідно до наказу ГУВ УНР від 30 червня 1919 р. ч. 32.

Козак, гуртковий, ройовий, чотовий та бунчужний мали на петлицях 1—5 зірок, підхорунжий — горизонтальну смужку. У хорунжого, поручника й сотника над смужкою розміщувалися зірки — 1, 2 і 3 відповідно. Підполковник та полковник носили 2 і 3 смужки. Петлиці генерал-хорунжого прикрашав Державний герб, у генерал-поручника і генерал-полковника герб супроводжували 1 і 2 зірки. Таким чином, Державний герб у системі знаків розрізнення рангів старшин Армії УНР вказував одночасно на категорію військовика (генеральна старшина) та перший ранг (генерал-хорунжий). Робочі матеріали, зокрема чорнові малюнки, свідчать, що була пропозиція позначати генеральські ранги гербом і 1—3 зірками, тобто Державний герб у такому разі вказував би лише на категорію². Але ця пропозиція чомусь не була схвалена.

Немуштровим козакам та підстаршинам, відповідно до малюнків — додатків до наказу ГУВ УНР від 30 березня 1920 р. ч. 16, були присвоєні петлиці без характерного вирізу в задній частині та з іншим порядком розташування зірок (наприклад, якщо у муштрового козака зірочка розміщувалася по центру петлиці, то у немустрового — у нижньому передньому куті)³.

В цілому, нова система була покращеним варіантом знаків розрізнення за наказом ГКВ УНР ч. 113 — «крапки» замінили на зірочки, а смужки стали розміщуватися горизонтально.

Наказ ГУВ УНР від 30 березня 1920 р. ч. 16 передбачав також розміщення на погонах номерів окремих військових частин (піші курені, гарматні та кінні полки) арабськими цифрами та абрєвіатур інституцій. У службовців штабів на погонах мали бути номери з'єднань римськими цифрами та абрєвіатури «Ш.Д.» (штаб дивізії), «Ш.Б.» (штаб бригади) чи «Ш.З.Б.» (штаб запасної бригади). Колір цифр і літер — відповідно до кольору знаків розрізнення на петлицях.

Нарешті, для старшин Генерального штабу та ад'ютантів встановлювалося носіння їх традиційного аксесуара — аксельбанта.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 62. — Арк. 20.

² Там само. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 14 зв.

³ Там само. — Арк. 18 зв.

Головний Отаман С. Петлюра розмовляє з польським генералом А. Лістовським. Поруч стоять військовий міністр УНР полковник В. Сальський та начальник 6-тої стрілецької дивізії полковник М. Безручко в уніформі за наказом Головної управи Війська УНР від 30 березня 1920 р. ч. 16

Однострій військових урядовців був наближений за зовнішнім виглядом до старшинського, але мав виготовлятися, за можливості, з чорного сукна. Крім того, мундир і шинель урядовців були без погонів. Відтак ранг і належність до органу військового управління чи окремої частини відображались на петлицях, що не мали вирізу в задній частині. Не належали урядовцям і аксельбанти. Для позначення рангів використовувалися такі самі знаки розрізнення, що й у старшин, але смужки розміщувалися вертикально, а герби — під кутом. Кандидат на ранг відповідав підхорунжому і мав на петлиці 1 смужку. Ранговий, адміністратор та дорадчий прирівнювалися відповідно до хорунжого, поручника й сотника і мали, окрім смужки, від 1 до 3 зірок, що розміщувалися «трикутником». Ранги булавного адміністратора і булавного дорадчого відповідали підполковнику та полковнику й позначалися 2 і 3 смужками. Генеральний ранговий, генеральний адміністратор і генеральний дорадчий мали носити на петлицях зображення Державного герба (генеральний ранговий)

Сотник в уніформі за наказом Головної управи Війська УНР від 30 березня 1920 р. ч. 16. Всупереч наказу зірки на петлицях розміщено у зворотному порядку (дві над однією). З колекції В. Подгорного

та 1—2 зірки обабіч нього¹. Вони відповідали генерал-хорунжому, генерал-поручнику і генерал-полковнику.

3 травня 1920 р. наказом ГУВ УНР ч. 57 було оголошено опис зразка обмундирування і знаків розрізнення для жандармерії УНР². Згідно з описом, уніформа відповідала загальновійськовому зразку, але мала цілу низку відмінностей, метою яких було чітке виокремлення військовиків жандармерії із загальної маси.

Так, петлиці встановлювалися «кольору білого і по діагоналі національного прапора стежка» (тобто смужка). Водночас Державний герб на рукаві мав бути захисного кольору. На погонах — номер куреня і літери «П.Ж.». Кашкет — із синім околишем і білим верхом,

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 62. — Арк. 21.

² Там само. — Арк. 57.

на козирку білий джгут. Кокарда загальновійськова. Френч і шаровари загальновійськового зразка, але шаровари — синього кольору¹. Крім того, як аксесуар наказом ГУВ УНР від 3 травня 1920 р. ч. 57 встановлювався аксельбант світло-блакитного кольору для носіння на лівому боці всіма військовиками жандармерії — для старшин повний аксельбант, для козаків скорочений. Згодом на прохання командира 1-го Жандармського куреня² підполковника М. Панкеева (рапорт від 4 липня 1920 р. ч. 1046)³ наказом ГУВ УНР від 22 липня 1920 р. ч. 182 колір Державного герба на рукаві військовиків жандармерії було замінено на білий, відповідно до кольору петлиць⁴.

Полковник А. Гулий-Гуленко.
Фото 1921 року

Червнем 1920 р. (точне число не вказано) датується доповідь на ім'я Головного Отамана ч. 142, підписана Військовим міністром Генерального штабу полковником В. Сальським та тимчасовим виконувачем обов'язків начальника Генерального штабу генерал-хорунжим В. Сінклером. У доповіді йшлося про необхідність внесення доповнень до опису уніформи, зокрема встановлення форми одягу для військ комунікацій, формування яких провадилося на той час, та внесення змін до знаків розрізнення генеральських рангів. Зазначалося, зокрема, що «відзнак, встановлених для рангу генералів і складаючийся з одного Державного герба, не має такого вигляду, який би був бажаним. Буде значно кращим, коли помістити герб в лавровий вінок»⁵. Більшість генеральних старшин Армії УНР мала ранг генерал-хорунжого, і лише одиниці — ранг генерал-поручника. Отже, малося на меті надати генеральським відзнакам естетично привабливішого вигляду, тим більше що генерали практично нічим не відрізнялися від решти старшин.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 57.

² 1 Жандармський курінь було виокремлено з УКПЖ після завершення вишколу.

³ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 79.

⁴ Там само. — Арк. 80.

⁵ Там само. — Арк. 77.

Начальник військово-історичного відділу Військово-історичної управи Військового міністерства УНР дорадчий М. Обідний. Вертикальне розташування галунних смужок на петлицях було характерною особливістю знаків розрізнення військових урядовців. Всупереч наказу Головної управи Війська УНР від 30 березня 1920 р. ч. 16 на плечах мундира є погони, зірки шестипроменеві, австрійського зразка, а петлиці мають виріз іззаду, який на петлицях урядовців не передбачався

Наказом ГУВ УНР від 16 червня 1920 р. ч. 140 було оголошено затверджений Головним Отаманом 15 червня 1920 р. додаток до опису уніформи за наказом ГУВ УНР від 30 березня 1920 р. ч. 16 [документ № 6-2-3].

Відтепер Державний герб на петлицях генералів мав уміщуватися у лавровий вінок, а ранги — позначатися 1—3 зірками. Ці зміни стосувалися й урядовців у рангах генерального рангового, генерального адміністратора і генерального дорадчого¹.

Встановлювалися також знаки розрізнення для службовців військ комунікацій, спеціальні знаки розрізнення отримали коменданти станцій.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 61. — Арк. 110 зв. Копія з копії.

Сотник військової жандармерії

Генерал-хорунжий. Зверніть увагу на Тризуб у вінку на петлицях та неприписову шестипроменеву зірку австрійського зразка

Документи свідчать, що забезпечення армії одноманітним одягом з приписаних матеріалів було проблемним питанням, як і точне виконання наказу ГУВ УНР від 30 березня 1920 р. ч. 16. Замість п'ятипроменевих зірок на петлицях могли носитися шестипроменеві австрійські. Форма петлиць також не завжди відповідала затвердженим зразкам. Так, на мундирах військових урядовців траплялися петлиці зі «старшинським» вирізом, а на петлицях кіннотників міг бути один глибокий трикутний виріз — мабуть, за зразком прапорців на комірах польських колег. Деякі старшини, переважно в 3-й Залізній дивізії, носили на рукаві не приписаний великий Тризуб, а горизонтальну вузьку стрічку національних кольорів із Тризубом малого розміру¹. Очевидно, були непоодинокими випадки відсутності на уніформі приписаних знаків розрізнення, зокрема кокард. Відтак військовикам наказувалося пришивати на околиці

¹ Руккас А. О. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). — Ніжин, 2013. — С. 426.

С. Федак, одягнений в іноземний гусарський мундир з нашитими петлицями поручника Армії УНР

козацького зразка, пристосування його до старшинського зразка мало здійснюватися за власний рахунок³.

Доводилося також використовувати предмети форми одягу іноземних армій. Наприклад, як головні убори могли носитися американські й сербські пілотки, італійські кепі. Сербські пілотки «шайкачі» стали «візитівкою» 1-ї Кулеметної дивізії, створеної на початку осені 1920 року. Дослідники дають відомості про носіння військовиками 1-ї Запорозької дивізії американських та польських одностроїв, 2-ї Волинської — польських, італійських та німецьких, 3-ї Залізної — польських, 4-ї Київської — австрійських та польських, 6-ї Січової та 1-ї Кулеметної — англійських, Окремої кінної — польських⁴. Згідно з наказом військам Дієвої Армії УНР (ВДА УНР) від 21 липня

мундирні гудзики з Тризубом¹. Згідно з наказом ВДА УНР від 7 вересня 1920 р. ч. 99, усі командири частин та установ мали розпорядитися, «щоб негайно були нашиті відзнаки і надіті кокарди як старшинам так і козакам по формі відповідально роду зброї, а також пришиті гудзики з Українським гербом»². Гудзики польського та інших іноземних зразків належало обов'язково здати начальнику постачання Дієвої армії [документ № 6-2-5].

Наказом ГУВ УНР від 8 травня 1920 р. ч. 70 військовим частинам рішучо заборонялося заготовляти на літній період одяг із сукняних матеріалів. Для цього мали використовуватися виключно «літні матер'яли». Старшинський склад належало забезпечувати одягом

¹ Руккас А. О. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). — Ніжин, 2013. — С. 427.

² ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 35.

³ Там само. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 61. — Арк. 82. Копія з копії.

⁴ Руккас А. О. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). — Ніжин, 2013. — С. 427—428.

Командний склад 3-ї Залізної стрілецької дивізії, 1920 рік.
Сидять: третій ліворуч — командир дивізії О. Удовиченко,
другий ліворуч — командир 7-ї бригади цієї дивізії П. Шандрук

1920 р. ч. 67, у частинах, управліннях та установах, які одержували одяг від польського уряду, належало створити комісії за участі польового контролю для оцінки якості одягу та придатності його для носіння¹. Головний Отаман за результатами огляду частин армії 15 серпня 1920 р. зауважив, що військовики Окремої кінної дивізії одягнуті «хоча й різноманітно, алеж добре», тоді як у 2-й Запорізькій стрілецькій бригаді близько 30 % вояків були без чобіт, а близько 50 % — без шинелей².

Як і раніше, із загальної маси військовиків всіляко намагалися виокремитися кіннотники. Наприклад, у 2-му Кінно-Запорізькому полку носили невисокі шапки-кубанки з червоним верхом та нашітою на нього навхрест золотою тасьмою. Деякі військовики полку Чорних Запорожців мали папахи з чорним шликом. У 2-му кінному гетьмана Івана Мазепи полку використовувалися шапки з жовтим верхом. Для військовиків Окремої кінної дивізії наказом по дивізії від 27 серпня 1920 р. ч. 27 взагалі передбачався окремий однострій.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 15.

² Там само. — Арк. 29.

Охоронна сотня командувача Дієвої армії УНР. Осінь 1920 року

Так, усі старшини з'єднання мали носити темно-вишневий жупан, червоні штани, ліловий пояс, чорну шапку із жовтим верхом і червоний башлик; набірний метал — золотий. Натомість одяг козаків різнився залежно від частини.

Таблиця 3

Назва частини	Жупан	Штани	Пояс	Шапка	Башлик
Полк Чорних Запорозжців	Чорний	Чорні	Чорний	Чорна	Чорний
Полк імені Максима Залізняка	Темно-синій	Червоні	Червоний	Чорна із жовтим верхом	Червоний
3-й кінний полк	Сірий	Червоні	Темно-синій	Чорна із жовтим верхом	Червоний
Окремий кінний курінь	Коричневий	Червоні	Червоний	Чорна із жовтим верхом	Червоний
Штаб дивізії	Темно-синій	Червоні	Червоний	Чорна із жовтим верхом	Білий
Сурмачі	Червоний	Сині	Синій	Чорна з коротким жовтим шликом	Білий

Швидше за все, цей наказ так і залишився на папері. Зате вдалося виконати наказ начальника дивізії від 16 жовтня 1920 р., за яким усім військовикам з'єднання належало нашити жовті лампаси — для старшин шириною 2 дюйми (5,08 см), для козаків — 1,5 дюйми (3,81 см)¹.

Отже, однострій та знаки розрізнення військовиків Армії УНР у 1920 р. увібрали в себе досвід, накопичений протягом попереднього періоду визвольної боротьби. Без змін були успадковані кольори родів зброї. Система рангових знаків розрізнення була, по суті, доопрацьованим варіантом системи за наказом ГКВ УНР від 30 липня 1919 р. ч. 113. Усталилося два значення зображення Державного герба (Тризуба) — як ознаки державної приналежності (кокарда, нарукавний знак) та як ознаки високого статусу вищого командного та адміністративного складу (на петлицях). Нарукавний знак у вигляді Державного герба відображав також рід військ. Знакова система похідної форми Армії УНР зразка 1920 р. зберегла демократичність — генерали відрізнялися від решти старшин лише Тризубами на петлицях, інших спеціальних знаків розрізнення на кшталт лампасів встановлено для них не було. Інша річ, що домогтися безумовного виконання наказів щодо форми одягу та знаків розрізнення було вкрай складно з огляду на умови воєнного часу.

ВИСНОВКИ — РЕЗУЛЬТАТИ ПЕРШИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

Попри всі зусилля та жертви Перші визвольні змагання 1917—1921 рр. українського народу завершилися невдачею. Українцям не вдалося збудувати власну державу, вони опинились розділеними між СРСР, Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

На це було багато причин. Детальне їх висвітлення — тема окремого дослідження, тож тут ці питання будуть висвітлені лише в загальному вигляді.

¹ Руккас А. О. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). — Ніжин, 2013. — С. 427, 431.

По-перше, після закінчення Першої світової війни жодна з великих держав-переможниць не бачила доцільності в існуванні незалежної української держави. Тому і військова допомога, і політична підтримка діставалася сусідам України, які на загал не були зацікавлені в її існуванні.

По-друге, ідея незалежності була зовсім не поширеною серед населення України. Основа населення — селяни — були за переконаннями швидше анархістами, ніж націоналістами, а міська інтелігенція — значною мірою зросійщеною чи зполонізованою.

По-третє, Україна з її промисловістю, хлібом та вугіллям була аж надто ласим шматком, щоб дати їй спокій. Радянська влада могла погодитись із незалежністю Фінляндії чи не турбуватись про швидке встановлення контролю над Далеким Сходом, але за Україну готова була битись до останнього червоноармійця.

Звичайно, поразці визвольних змагань сприяли не тільки об'єктивні фактори.

Визвольні змагання наочно підтвердили правоту приказки: «Де два українці — там три гетьмани». Відкрита боротьба і закулісні інтриги серед українських політиків та військових дуже зашкодили українській справі.

Не сприяли боротьбі за незалежність України й численні прорахунки політичних і військових керівників. Неправильна оцінка ситуації, нереалістичні підходи до вирішення проблем, відірваність від життя окремих діячів і установ — це сприяло нашому програшу не меншою мірою, ніж ворожість сусідів. Звичайно, не помиляється той, хто нічого не робить, але деякі помилки просто не можуть бути пояснені лише цим. Яскравим прикладом є спроба розформувати регулярну армію перед лицем більшовицької навали на початку 1918 р., керуючись виключно абстрактними іноземними ідеями про те, що демократичній країні регулярна армія не потрібна.

Однак Перші визвольні змагання збагатили українців не тільки негативними прикладами.

Першим і головним здобутком був той факт, що незалежна Україна — можлива. Ще в 1914 р. ця ідея здавалась фантастикою, а вже за чотири роки стала фактом. Фактом, який уже не можна було ігнорувати. Більшовики були змушені відмовитися від погляду на Україну як на південно-західні губернії Росії і створити формально самостійну Українську Соціалістичну Радянську Республіку.

У боях за незалежність гартувалися люди, які продовжили боротьбу за Україну і після 1921 року.

Перші визвольні змагання стали джерелом прикладів, які надихали майбутніх борців. «Українські Фермопіли» під Крутами і розстріляні під Базаром, Січові Стрільці і Гайдамаки, Петлюра, Коновалець і Тютюнник... Пам'ять про повстанців була такою, що назву «Українська Повстанська Армія» ще й за 20 років по тому використовували три різні політичні сили.

Але щоб не повторити старих помилок, не можна лише пишатись героями минулого. Історія Перших визвольних змагань заслуговує на об'єктивні і детальні дослідження з різних тем, які допоможуть винести з минулого уроки на майбутнє. І якщо це видання спонукає когось узятись до такої праці чи допоможе в процесі досліджень, автори будуть дуже раді.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1. ДОКУМЕНТИ ДО РОЗДІЛУ 1

До 1 березня 1918 р. Наддніпрянська Україна користувалася так званим «юліанським» календарем, який відрізнявся від «григоріанського», що використовувався у більшості країн світу, тим, що був на 13 днів «позаду» астрономічної дати. Щоб виправити це, в УНР було введено григоріанський календар з 16 лютого 1918 р. — цей день став вважатися 1 березня 1918 року. Тому усі дати до 1 березня 1918 р. наводяться за юліанським календарем (за старим стилем).

ДОКУМЕНТИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ВІЙСЬКА

ДОКУМЕНТ № 1-1-1

Цей документ наочно показує позицію Центральної Ради щодо формування українських частин. Хоча офіційно Центральна Рада підтримала вояків самоствореного полку ім. Б. Хмельницького, дуже обережний тон і намагання відхреститись від факту створення полку унаочнює ставлення керівників ЦР до таких подій. Цікаво, що «ретельне розслідування» Центральної Ради так і не змогло виявити відкритої допомоги у створенні полку з боку Київського товариства Українського військового клубу ім. гетьмана Полуботка...

ВІД УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ¹

В військовій справі.

¹ Вилучено перелік і тексти привітань Українському З'їзду від гуртків, організацій окремих осіб.

Заява з дня 18 квітня.

З огляду на те, що по Києву ходять уперті чутки, ніби-то Українська Центральна Рада, а також українські організації брали активну участь в агітації за сформування українського полка із 3000 солдатів, що випадково зібрались у Києві, Комітет Української Центральної Ради категорично спростовує ці чутки і з свого боку заявляє:

1) Рух виник цілком стихійно, без якої небудь участі організованої частини українського громадянства. Комітет Центральної Ради ретельно розслідував цю справу і може цілком упевнено сказати, що жадна київська або провінціальна організація ніякої агітації ні поміж цих «трьох тисяч», ні взагалі поміж військових частей не вела.

2) Як вдалося вияснити, такий рух почався поміж солдатами з огляду на відомий усім факт формування на Україні і в Росії із поляків — солдатів національних частей. Цей факт, очевидно, й кинув в розбужені революцією до активного національного самовизнання демократичні маси гасло аналогічного формування національних частей. Цьому же допомагало, як кажуть представники цих «3000», і те, що військове начальство, не гаразд знаючи про події, одправляло із провінції до Києва солдатів, які заявляли цьому-ж начальству про бажання вступити в українські часті. Очевидно місцеві коменданти, прочувши про чутки про сформування українських легіонів з добровольців, рішило, що це вже — факт і що у Києві формуються українські часті з призваних уже солдатів.

3) Рахуючись з фактом, що стався мимо відома, участі і волі Комітета Центральної Української Ради, остання в інтересах заспокоіння країни, в інтересах оборони на фронті і зміцнення придбань революції, вважає за необхідне оголосити оригінал текста резолюції Комітета Центральної Ради, що була ухвалена на засіданні 15 квітня:

Що до 3000 солдатів, які припадком без усякої агітації збоку українських організацій, через недбальство воєнних властей, зібралися в Києві і, за прикладом польських легіонів, домагаються формувати їх в український полк, Центральна Рада не бачить иньшого виходу, як сформувати з них український полк і задовольнити їх бажання — вийти негайно на фронт в виді української військової одиниці.

Інакше цей стихійний рух не направлений в відповідному напрямі, може викликати заколот в тилу і на фронті і тим пошкодити справі оборони і укріпленню нового ладу.

Формування дальших українських частей має робитися тільки з запасних тилових, а не з фронтових частей. Приналежні до фронтових частей солдати, які-б опинилися надалі в Києві, не них окремих українських частей.

Вилучення в особні українські части українських військових сил на фронті вважається бажаним, але в даний момент полишається вищим воєнним властям.¹

ДОКУМЕНТ № 1-1-2

Звернення Генерального Секретаріату УНР про створення Українського фронту відображає той дивний стан «не зовсім незалежної» УНР, військо якої формально залишалось частиною загальноросійської армії. Саме цим викликана спроба створити новий фронт, який би підпорядковувався Генеральному Секретаріату. На жаль, реорганізацію так і не встигли провести.

Генеральний Секретаріат на основі ухвал Української Центральної Ради постановляє: події що відбулися в Ставці ГЛАВКО-ВЕРХ порушили оперативну зв'язь фронтів що грожує Українськи території небезпекою з огляду на нові можливості аж до підписання умов миру.

Початкі переговорів про перемир'є вимагають об'єднання і координування цієї справи на всім Українським фронті і цілности його для додержання умов перемир'я обома воюючими сторонами.²

Тоді уся територія Українській Народній Республіки може бути дійсно захищена.

Тому то³ Генеральний Секретаріат оголошує fronti Західно-Південний і Руминській єдиним фронтом Українським входячи щодо Руминського фронту порозумінне з Руминським правительством і автономною Молдавією, і ставить той єдиний фронт в усім об'ємі роботи і завдань під загальний свій кірунок і повідомляє про це Ставку ГЛАВКОВЕРХ для кордінування роботи Українського фронту з іншими фронтами Російської Республіки.

¹ Український історик. — 1979. — № 1—4. С. 134—140, 143—144. Друкується за: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/doc1900.html>

² Спочатку було надруковано «боку обох воюючих сторін».

³ Слово «то» дописано олівцем.

Зоставляючи поки поділ Українського фронту на дві частини як вони були досі Генеральний Секретаріат приступає одночасно до вироблення форм найтіснішого контакту між Штабами Південно-Західного і Руминського фронтів.

В зв'язку з тим Генеральний Секретаріат вважає необхідним існування спеціальних комісаріатів при тих штабах із представників військових організацій, рад і комітетів.

Одночасно виконуючи давні бажання Українського Народу всіма своїми силами захищати¹ свій фронт, Генеральний Секретаріат сповіщає всі Українські військові частини на всіх фронтах що ним приймаються всі міри для переведення Українських частин інших фронтів на фронт Український, рахуючись з загальном становищем фронтів.

Всі частини не українськи на Українським фронті повинні знати, що оборона українського фронту обороняє також і єдність усього фронту всієї Росії і дає можливість перенести мир на користь всіх народів Росії.

Тому не українськи військові частини повинні виконувати совістно і чесно свої обов'язки по охороні українського фронту, бо спільна охорона цього фронту захищає спільні інтереси народів всієї Росії.

В сій спільній роботі по охороні всього фронту братиме участь дружня і братня Руминська армія і частини Молдавських військ.

Проголошуючи перемиріє на Українським фронті іменем Української Народної Республіки Генеральний Секретаріат находить необхідним дальшу роботу по негайному переведенню миру вести по порозумінню з союзними державами.

Голова Генерального Секретаріату

Генеральний Секретар в справах військових²
(підпис)

С к р і п и в: Генеральний Писар

23 листопаду 1917 року
м. Київ³

¹ Спочатку було надруковано «захищати», але потім виправлено олівцем зверху.

² Спочатку було надруковано «судових», але потім закреслено чорнилом і виправлено на «військових».

³ ЦДАВО України. — Ф. 2592. — Оп. 4. — Спр. 2. — Арк. 21—21 зв. Машинопис. Чернетка.

ДОКУМЕНТ № 1-1-3

Перший статут збройних сил УНР, затверджений 17 грудня 1917 року С. Петлюрою. Незважаючи на нечувану, порівняно зі статутами Російської армії, демократизацію відносин у війську, лівій більшості Центральної Ради та Генерального Секретаріату цей статут здався недостатньо демократичним, оскільки не передбачав виборності офіцерів.

Статут української народної армії,
затверджений 17 грудня військовим
генеральним секретарем С. Петлюрою

Постійне військо до цього часу було засобом панування буржуазних класів, відбираючи у трудового люду величезну кількість сил і засобів. Українська Народня Республіка мусить прямувати до скасування всякого насильства, а значить і одного з найбільших засобів насильства — армії. Але поки інші сусідні народи, що оточують Україну, не скасують своїх армій і можуть загрожувати незалежності України, доти Україна мусить мати армію сильну настільки, щоб отбити можливі напади на республіку і охороняти свою свободу. Але ця армія мусить бути переформована в народню міліцію, як тільки запанує мир зовнішній і внутрішній, і міжнародні стосунки дозволять перейти до подібної демократизації армії.

Розділ I. Загальні права і обов'язки

1. Кожен громадянин Української Народньої Республіки повинен захищати свій рідний край, життя і добробут його мешканців від нападу ворогів.

2. Кожен громадянин, що стоїть в лавах армії Української Народньої Республіки, носить назву «козак».

3. Козаки всіх родів зброї українського війська рівні в своїх громадських правах і однаково відповідальні за свої вчинки перед законом Української Народньої Республіки.

4. Не може бути ніяких привілегованих частин і ніякі окремі часті і роди зброї не користуються особливими правами і привілежними перед іншими.

5. Всі вояки Української Народньої армії поза службою користуються в повній мірі і необмежено всіма громадськими правами,

здобутими революцією, звичайно виконуючи всі обов'язки вільного громадянина Української Народньої Республіки.

6. На службі, муштри, в бою кожен козак користується правами і несе обов'язки в зазначених в цьому та інших (як то муштровому, польовому і др.) статутах відповідно своєму службовому становищу.

7. Звання офіцера в Українській Народній армії касується, а службове становище визначається дорученими йому обов'язками.

8. Поступ в службовім становищу кожного козака залежить тільки від його службової здібности, гідности військової, порядности, освіти і знання військової справи; а тому кожен козак може посуватись з одного ступеня служби на другий згідно з зазначеними умовами.

9. Назви козаків по посадах: а) козак, б) ройовий, в) чотар, г) бунчужний, д) півсотенний, є) сотник, є) курінний, ж) осаул, з) полковник, і) отаман бригади, и) отаман дівізії, к) отаман корпусу і так далі.

10. В Українській Народній армії в межах полку і всякої иньшої окремої частини на всі посади, крім осаула, козацька старшина призначається отаманом частини.

11. На всі посади, починаючи з осаула і вище, козаки призначаються наказами по військовому Генеральному секретарству.

12. Військові ради мають право мотивованого отводу особ командного складу в порядку, зазначенім в статуті військових організацій.

13. При призначенню на посаду, а також при переводі з одної посади на другу відповідні ради дають атестацію про службу і діяльність козака.

14. Вся старшина, що призначена до введення цього статуту, вважається затвердженою на своїх посадах і може бути усунена тільки в порядку, зазначенім в цьому статуті.

Розділ II. Відносини між козаками і старшиною

15. Найголовніша сила кожної армії є порядок, організація і дисципліна, що може бути тільки тоді, коли всі козаки, крім загальної чесноти, будуть чесні і щирі в виконанню своїх службових обов'язків.

17. Службові обов'язки на козака-українця накладає не старшина, а рідний край, і через те зрада їх є зрадою рідного краю.

17(а). Кожен козак повинен виконувати обов'язки тільки в межах своєї посади (наприклад: полковник не може бути телефоністом, а звичайний козак не може командувати полком).

18. Кожен козак повинен виконувати накази своєї старшини негайно і безодмовно, крім тих, що явно суперечать законам Республіки і можуть принести їй шкоду.

19. Відповідальність за наслідки наказу несе той старшина, що віддав наказ.

20. Кожен козак повинен вислухати наказ старшини мовчки і якщо з'являється сумнів щодо законності розпорядження, — перепитати; після пояснення і ствердження наказу виконувати його безодмовно, коли пояснення з'ясує законність розпорядження; в протилежному разі негайно докласти вищому старшині.

21. Кожен козак відповідає як в дисциплінарнім порядку, так в відповідних випадках по суду за невиконання законного наказу, пам'ятаючи, що невиконання військового наказу часом може привести до загибелі багатьох людей і руйни військової справи.

22. Кожен козак, звертаючись до старшого, як то було в нашій запорожській і лейстровній війську, повинен казати «пане» і називати його посаду («пане ройовий», «пане полковнику» і таке інше).

23. Кожен козак, коли він займає посаду старшини, повинен обходитись в приватнім житті з підлеглими йому козаками, як рівний з рівними, а на службі сердешно, але рівночасно, непопускаючи непорядку і вимагаючи ретельного і безодмовного виконання своїх наказів.

24. Старшина, котрий не зверне уваги на порушення порядку йому підлеглими козаками, відповідає за це по закону, бо тим самим він пускає нищити силу Української Народньої армії, а з нею і всього рідного краю.

25. Злочинства, що порушують порядок армії, крім звичайних вчинків, є: відмова від виконання наказів, лінивість, піяцтво, азартна грошова гра, спізнення на службу і друге порушення військового порядку.

26. Вся старшина відповідальна за муштрову і бойову підготовку своєї частини, за військову освіту, гідність і бойову здібність підлеглих козаків. Вся старшина повинна вжити весь свій вплив, щоб привести козаків до доброго товаришування поміж собою, до їх тісного з'єднання.

27. Військові ради повинні допомагати старшині в виконанню її великої і важкої праці.

28. Дисциплінарна влада відносно козаків належить відповідним радам.

29. Коли рада в цілому, чи окремі її члени не вживуть всіх заходів, не використають своєї дисциплінарної влади для встановлення порядку, вони відповідають по закону як за бездіяльність влади.

Увага: компетенція рад в наложенню дисциплінарної кари визначається в статуті рад.

30. В становищу бою, перед лицем ворога, отаман має право силою примусити кожного до виконання своїх бойових розпоряджень.

Ради і суди

31. Великою силою в підтримуванні в Народній Українській армії міцного порядку повинні бути виборні військові ради і суди, котрі існують по окремих статутах.

Форма одержі

32. Всі козаки на службі носять устанавлену для всієї Української армії особливу форму.

Увага: Зразки форми затверджуються військовим генеральним секретарем.

З огляду на переходовий революційний час, зараз не може бути вироблено постійного і повного статуту, тому ці короткі правила треба вважати тимчасовими. І до них може бути зроблено відповідні додатки і зміни, яких буде вимагати життя і потреби часу. Ініціатива додатків і змін належить раді військових депутатів і генеральному секретарству. Затвердження ж їх одбувається в звичайнім законодавчім порядку.

Народна воля. — 1917. — 20 грудня¹

ДОКУМЕНТ № 1-1-4

Після падіння Києва українська «воєнна машина» була позбавлена голови: і Військове Міністерство, і Генеральний Штаб не встигли евакуювати як належить. Новому Військовому міністру О. Жуковському довелося починати працю мало не з нуля.

¹ Друкується за: Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Том IV. Упор. В. Сергійчук. — К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. — С. 191—195.

НАКАЗИ
Військовому Міністерству Української Народньої Республіки

Ч. 1
29-го СІЧНЯ 1918 р.

З огляду на те, що Народне Військове Міністерство виїхало з Київа, де залишився Військовий Міністр **Немоловський**, я, згідно з постановою Ради Народніх Міністрів, вступив до виконання обов'язків Народнього Військового Міністра.

Ч. 2
30-го СІЧНЯ 1918 р.

З огляду на те, що Військове Міністерство виїхало з Київа, причому багатько співробітників або залишилось в Київі або відмовилось від виконання своїх обов'язків, я призначаю отамана **Осецького** Начальником Генерального Штабу, замість отамана Бобровського. Наказую отаманові Осецькому сформувати польовий походний Штаб в складі слідуючих відділів: 1) Оперативного, 2) Мобілізаційного, 3) Демобілізаційного, 4) Пересування військ і 5) Інспекторського.

П і д п и с а в:

В.О. Військового Міністра **Жуковський**.

З оригіналом згідно:

Начальник канцелярії Військового Міністерства **Ковалевський**¹

ДОКУМЕНТИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ
ФОРМИ ОДЯГУ ТА ЗНАКІВ РОЗРІЗНЕННЯ

ДОКУМЕНТ № 1-2-1

Перший наказ нової української військової влади, який стосується військових відзнак.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 3. — Спр. 22. — Арк. 22—24 зв.

Цікаво, що у версії цього наказу українською мовою стрічка вказана як «жовто-блакитна».

3 дюйми = 76,2 мм.

Офіціальні відомості.

26 ноября, № 32

Приказываю всѣм офіцерам, солдатам и матросам украинцам носить на головном уборе под кокардой продольную синежелтую украинскую ленту длиною три дюйма. Всѣм начальникам украинских частей озаботиться немедленным исполнением настоящего приказа.

Генеральный войсковой
секретарь **Петлюра**.¹

ДОКУМЕНТ № 1-2-2

Наказ про тимчасову форму української армії від 17 грудня 1917 р. № 74. Разом із демократизацією армії було вирішено максимально демократизувати й уніформу, яка відтепер мала бути однаковою для всіх вояків і відрізнитись лише відзнаками по посадах.

Главноком. Укр Фронтом
Рум Фронт Украинкомиссару Карасеву
ЮЗ Фронт — Главкоюзу
Украинкомиссару Певному

Одесса — Главокр.
Копия Поплавко
Киев Главокр

Телегр N440

...²

Временная форма обмундирования Украинской Народной Армии

1. Всѣ козаки Украинской Народной Армии имѣют одинаковую форму обмундирования.

2. Обмундированием Украинской Народной Армии впредь до демобилизации служит походное обмундирование российской армии со слѣдующими измѣнениями.

¹ Козацька Думка. Вістник Української Військової Ради Південно-Західного фронту. — 1917. — 8 грудня.

² В оригіналі в цьому місці написано і закреслено слово «Прозектъ».

3. Погоны и петлицы упраздняются.

4. Род оружия и номер частей обозначаются на воротникѣ.

5. В виду упраздненія в Украинской Народной Арміи званій и чинов особым шевроном на рукавѣ обозначается только должность Козака.

6. Внѣшнія отличія Козака Украинской Народной Арміи от воинов иных держав суть слѣдующія.

а) На углах воротника нашиваются наугольники четырехугольной (ромбовидной) формы сукна синяго цвѣта. Двѣ внутреннія стороны наугольника нѣсколько вогнуты и обшиваются желтым кантом.

На наугольникѣ трафаретами обозначаются: в верхнем углу род оружія, в нижнем — номер или названіе части.

Примѣчаніе: Трафареты для пѣхоты двѣ скрещенные винтовки, для кавалеріи двѣ сабли. Для артиллеріи и иных специальных войск такіе же какіе были в російской арміи.

б) Должность козака обозначается шевронами серебряного галуна нашитыми на внѣшней сторонѣ праваго рукава выше локтя.

Шевроны имѣют вид тупого угла обращеннаго вершиною кверху (к плечу). Каждая сторона угла длиною один вершок. Шеврон от шеврона на разстояніи одного пальца (1½ сантиметра)

Шевроны слѣдующіе.

ройовый (отдѣленный) носит один гладкий шеврон шириною до 1 сантиметра.

чотарь (взводный) « два таких же

бунчужный (фельдфебель) « три « «

полусотенный (младш. офіцер) — один с петлею на вершинѣ угла (как во флотѣ).

сотник (ротный командир) один с петлею и один с углом под ним

куринный (командир баталіона) один с петлею и два углом под ним

осавул (помощник командира полка) один с петлею и три углом под ним

полковник (ком. полка) один углом шириною 1½ сантиметра изъ галуна съ зігзагом

отаман бригадный два таких же

«дивизійный три таких же

«корпусный один широкій петлею

«армійський один широкій петлею и один широкій углом

«фронтový один широкій петлею и два широких углом

Кокарда сине желтая (желтая краска в серединѣ)

Примѣчаніе: в кавалеріи, артиллеріи, штабах и проч. частях
Козаки носят шевроны по должностям которыя соотвѣтствуют
вышеизложенным должностям в пѣхоте.

Затверджую:

Військовий Генеральний Секретарь (підпис)

17/ХІІ.917.470¹

ДОКУМЕНТ № 1-2-3

Із посиленням розвалу армії проблема вирізнення українських частин постала ще гостріше. Однак замість реальної роботи з'явилися гучні декларації на зразок цього наказу, який, знов-таки, виконали лише окремі частини. Єдине нововведення, яке дійсно запровадив цей наказ порівняно з попереднім наказом № 74, — це сині погони.

Цікаво, що завдяки безграмотно написаному тексту було «де юре» скасовано відзнаки за посадами підстаршин.

1 вершок = 4,445 см.

Н А К А З

**по Військовому Генеральному Секретарству
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ.**

28 Грудня 1917 р. м. Київ.

Ч. 105

Зважаючи на те, що на фронті, а також в тилу з'явилась сила всяких злочинців, розбійників, злодіїв і других непевних і темних елементів, які періодягаючись в салдацьку шинелю, грабують, нищать і насилують мирне населення України, творять заколот і анархію на нашій землі, а також, щоб відрізнить Українського козака від всіх сих злочинців, які паскудять і ганьбують добре ім'я Українського козака, оголошую:

1) в самому короткому часі має бути внесений в Українську Центральну Раду законопроект про загальну форму Українського народнього війська;

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 3. — Спр. 11. — Арк. 44—45.

2) до видання цього законопроекту всім військовим частинам Українського війська в одміну наказу Військового Секретарства за № 74 від 17-го сього грудня тимчасово устанавлюється слідуяча форма:

а) всі козаки Українського народнього війська, без ріжниці становища, носять блакітні суконні наплечники (погони) обшиті жовтим кантом; розмір наплічників — $\frac{3}{4}$ вершка по верхньому краю і $1\frac{1}{4}$ вершка по нижньому краю; спосіб пришивки, як і раніше.

б) На комірах замість петлиць наугольники згідно з наказом № 74, розміром в 1 вершок

На наугольниках відзнаки роду зброї і № частини;

в) відзнанка старшин по посаді — на правому рукаві згідно наказу № 74.

3) Всім частинам Російської армії Українського фронту тилу залишаються погони защитного коліру й попередньої форми.

4) Головному Управлінню постачання негайно зробити належні распорядження приступити до заготовки вищезазначених наплічників і петлиць і в самому короткому часі видати їх в усі Українські частини.

Підписав: Генеральний секретарь **М. Порш.**

З оригіналом згідно:

Начальник Канцелярії **С. Письменний.**¹

ДОКУМЕНТ № 1-2-4

У хаосі, що захлеснув Україну разом із більшовицькою навалою, треба було відрізняти українські війська від ворожих чи нейтральних вояків, які носили таку саму уніформу. Тож тимчасово для українських вояків було введено елемент швидкої ідентифікації, який було легко і дешево запровадити. Зверніть увагу на мішанину «сантиметрів» і «вершків» у тексті наказу.

«Березоля» = «березня».

1 вершок = 4,445 см.

НАКАЗ

Військовому Міністерству Української Народньої Республіки

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 2. — Спр. 1^А. — Арк. 30—30 зв.

...

5 Березоля 1918 р.

№ 52

До вироблення Нової форми Наказую всім співробітникам Міністерства а також всім хто належить до Київського гарнізону, носити на лівому рукаві блакитну перевязь⁴⁷². Старшина має право опрічського на сей бинді нашити срібного галуна 1 вершок довжини 11 сантиметр навтовшки.

В.О. Військового Міністра (підпис)¹

ДОКУМЕНТ № 1-2-5

Як видно, ідея про скасування військових звань тяжко приживалась серед військових — окрім різних «отаманів».

«Березіля» = «березня».

Н А К А З

Військовому Міністерству Української Народньої
Республіки.

...

Ч. 137.

29-го БЕРЕЗІЛЯ 1918 року.

Не оден раз помічаю, що Старшина Української армії не знає своїх рангів; що всі начальники навіть маленьких частин прозивають себе отаманами, помішниками їх і т. п. Наказую старшині не гайно пристосувати свої ранги до тих посад, що вони посідають в даний мент. Військові ранги такі: 1) Хорунжий — молодший старшина, 2) Півсотенний — командір півсотні, 3) Сотенний — командір сотні, 4) Курінний — командір куріня, 5) Осаул — помішник командіра полку, 6) Полковник — командір полку, 7) Отаман бригади — начальник бригади, 8) Отаман дівізії — начальник дівізії, 9) Отаман корпусу — командір корпусу.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 28.

Штабні ранги відповідно пристосовуються до строевих. Всі що користуються рангами не по посаді будуть притягнені до законної відповідальности.

П і д п и с а в:

Військовий Міністр **Жуковський**.

З оригіналом згідно:

Начальник Канцелярії Військового Міністерства **Ковалевський**.¹

ДОКУМЕНТ № 1-2-6

Наказ про введення нової уніформи Армії УНР. Цікаво, що нічого не сказано про відзнаки козаків та підстаршин. Зверніть увагу на мішанину «сантиметрів» і «вершків» у тексті наказу.

ОПИС ПОХІДНОЇ ФОРМИ (УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ ЗАТВЕРДЖЕНОЇ ВІЙСЬКОВИМ МІНІСТЕРСТВОМ)

«1» Квітня 1918 РОКУ.-

Наказ Військовому Міністерству У.Н.Р.

ч. 142

При сьому оголошую опис похідної форми Української Армії ²

Ш и н е л я — кольору захистного, давнішнього покрою, але з рівним і широким хлестиком, на якому нашито 4 гудзика кольору матерії.

Ф р е н ч — кольору захистного, покрою англійського; комір і клапани вірхніх кишень і обшлага рукавів обшиті кантом: для піхоти — блакитнім, кінниці — жовтим, інженірних військ — чорним, гарматчики — червоним і для співробітників всіх штабів — малиновим; старшини, які скінчили Академію Генерального Штабу, носять кант білого кольору.

Ш т а н и — такого ж кольору як і френч, покрою галіфе з лямпасами кольору відповідно роду зброї.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 3. — Спр. 22. — Арк. 169—169 зв.

² Текст курсивом дописано олівцем. Замість слова «Квітня» в оригіналі було слово «Березіля», а замість 0,7 вр. — 2,7 вр.

Лямпаси отаманів складаються з двох смуг в 2,5 см. по боках канта; лямпаси старшин такіж, як і у отаманів, а смуг у них шириною в 1,7 см.; лямпаси у козаків складаються з одної смуги, шириною в 1,7 см..-

П о г о н и — на шинелі й френчі мягкі з одного матеріалу з ними; розмір пагонів: нижній край — 1,3 вр., верхній край — 0,7 вр., довжина — 2,3 вр.-

П е т л и ц і — форми ромбовидної з вигнутими в середину дужкою боками, нашиваються на нижчій куті коміра; у отаманів і старшин петлиці оксамитові, у козаків сукняні. Посада козаків і старшини відзначається на петлицях так:

Козаки носять петлицю чисту з малюнком зброї:

для піхоти — дві рушниці навхрест

для кінниці — дві шаблі навхрест

для гарматчиків — бомба

для інженерних військ — свій інженерний знак.

Підхорунжі носять на петлиці вишиту впоперек золоту чи срібну смужку, шир. 0,5 см.

Хорунжі — дві таких смужки;

Сотенні — дві таких смужки з одною зіркою в верхній куті петлиці;

Курінні — одну таку смужку, шир. 1 см.

Осаул — дві таких же широких смужки.

Полковник — дві таких широких смужки з зіркою в верхній куті петлиці.

Отамани малюнка роду зброї на петлицях не носять.

Отаман дівізії носить на петлиці вишитий пернач з двома гилячками.

Отаман корпусу — также, як і у отамана дівізії, але з одною зіркою в верхній бічній куті петлиці.

Отаман армії — также, як і у отамана дівізії, але з зірками в обох бічних кутах петлиці.

Старшина з освігою в Академії Генерального Штабу носить на петлицях зовнішніх їх краях срібні чи золоті вишиті гилячки.

К а р т у з — зразку англійського; козирьок обшитий матерією.

Ш а п к а — сива з шликом кольору відповідно роду зброї.

А к с е л ь б а н т и — білі.-

Військовий Міністр

(підпис)

27/III 1918 р¹

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 104—105.

ДОДАТОК 2. ДОКУМЕНТИ ДО РОЗДІЛУ 2

ДОКУМЕНТИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ВІЙСЬКА

ДОКУМЕНТ № 2-1-1

Цей наказ завершив формування реєстру частин колишньої Російської армії, які залишались у кадрах війська Української Держави, а також встановив їхні нову нумерацію і назви.

Кінні та важкі гарматні полки також мали номери арабськими цифрами, хоча це і не зазначено в наказі.

Т а є м н о.

Н а к а з

Військовій Офіції Української Держави.

Ч. 203¹

3 червня 1918 року

/По Генеральному Штабу/

§ I.

При цьому оповіщаю спис військових частин Української Держави.

Нумерація корпусів, інженірних полків та тяжких гарматних бригад римськими цифрами. Нумерація ж піших дивізій, лехких гарматних бригад, піших та лехких гарматних полків — арабськими.

Наказ Військовій Офіції У.Д. під ч. 179 від 25 травня 1918 року з назвами корпусів касується.

§ 2.

Про старшинство полків, про прапори й нагороди цих частин буде осібний наказ.

¹ В тексті було надруковано «201», але потім виправлено чорнилом на «203».

Додаток до наказу ч. 203¹

С п и с
Військових частин Української Держави²

[...] ³

ДОКУМЕНТ № 2-1-2

Перед тим як навести лад в організації війська, нова влада вирішила провести «інвентаризацію» наявних частин та установ.

Наказ
Військовій Офіції Української Держави.

Ч. 208
6-го ЧЕРВНЯ 1918 року
(По Головному Штабу)

Наказую командірам всіх корпусів негайно зібрати докладні відомости про всі ті інституції, які містяться в районах їх корпусів, які підлягають і належать Військовій Офіції.

П і д п и с а в:

Військовий Міністр Отаман **Рогоза**
З оригіналом згідно:
т. в. о. Начальника Канцелярії Військового Міністерства,
Отаман **Ковалевський**⁴

ДОКУМЕНТ № 2-1-3

Аналог наказу ч. 208, але для кінноти. Цікаво, що деякі кінні та піші полки мали однакові назви.

¹ В тексті було надруковано «201», але потім виправлено чорнилом на «203».

² Додаток не друкується.

³ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 12. Машинопис. Незасвідчена копія.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 134.

Крім цих полків до складу кожного корпусу, що не мав власної кінної дивізії, входило по одному кінному полку: 19-й (колишній 1-й Гусарський) Сумський, 20-й (колишній 2-й Гусарський) Павлоградський, 21-й (колишній 18-й Гусарський) Ніжинський та 22-й (колишній Лейб-Гвардії Гусарський) Гродненський.

Згідно з наказом від 19 вересня 1918 р. ч. 527 організація кінноти була змінена. В 1-шу кінну дивізію тепер входили 2-й, 4-й, 17-й та 19-й кінні полки, в Окрему Кінну бригаду — 1-й та 3-й кінні полки, а 18 кінний полк став корпусною кіннотою..

Наказ

Військовій Офіції Української Держави

Ч. 248

20 червня 1918 року

(по Головній Управі ГШ)

Згідно з наказу Ясновельможного Пана Гетьмана, наказую: залишені в Українській Армії кінні полки бувшої Російської армії, наперед лічити згідно прикладеного розпису.

Розпис кінних частин

Бувша назва частини	Нова назва частини
<u>9-та Кавалерійська дивізія</u>	<u>1-а Кінна дивізія</u>
9-й Уланський Бугський полк	1 й кінний Бугський полк
11-й Уланський Чугуєвський полк	2 й кінний Чугуєвський полк
9-й Гусарський Київський полк	3 й кінний Київський полк
11-й Гусарський Ізюмський полк	4 й кінний Ізюмський полк
<u>7-а Кавалерійська дивізія</u>	<u>2-а Кінна дивізія</u>
7-й Драгунський Кінбурнський полк	5 й кінний Кінбурнський полк
7-й Уланський Ольвіопольський полк	6 й кінний Ольвіопольський полк
7-й Гусарський Білоруський полк	7 й кінний Владімір-Волинський полк
15-й Гусарський Український полк	8 й кінний Український полк
<u>10-та Кавалерійська дивізія</u>	<u>3-а Кінна дивізія</u>
8-й Драгунський Астраханський полк	9 й кінний Тіраспольський полк
10-й Драгунський Новгородський полк	10 й кінний Сумський полк
10-й Уланський Одеський полк	11 й кінний Одеський полк
10-й Гусарський Інгерманландський полк	12 й кінний Полтавський полк
<u>12-та Кавалерійська дивізія</u>	<u>4-а Кінна дивізія</u>
12-й Драгунський Стародубовський полк	13 й кінний Стародубовський полк
12-й Гусарський Ахтирський полк	13 й кінний Ахтирський полк
12-й Уланський Білгородський полк	15 й кінний Білгородський полк
8-й Уланський Вознесенський полк	16 й кінний Вознесенський полк

17-й Гусарський Чернігівський полк 3-й Драгунський Новоросійський полк	Окрема Кінна бригада 17 й кінний Чернігівський полк 18 й кінний Новоросійський полк
---	---

Підписав: За Військового Міністра Генеральний Хорунжий **Лігнау**

З оригіналом згідно: Т. В. О. Начальника Канцелярії Військового Міністерства полковник **Ковалевський**¹

ДОКУМЕНТ № 2-1-4

Після численних спроб розформувати чи реорганізувати Запорозжців Військове Міністерство нарешті вирішило залишити все, як є, і лише перевести частини дивізії на нові штати. Зверніть увагу на те, що 2-й піший полк має три курені (батальйони) замість штатних двох. 3-й курінь — це колишні Січові Стрільці, які приєдналися до Запорозжців після розформування німцями 1-го полку Січових Стрільців. Саме цей курінь пізніше став кадром Окремого загону Січових Стрільців у Білій Церкві.

«Панцирний» (броневих автомобілів) дивізіон та авіазагін фактично були частиною дивізії, хоча офіційно вважалися лише «прикомандированими» до неї.

Таємно.

Н А К А З
Військовій Офіції Української Держави
Ч. 419
«15» серпня 1918 року.

/По Головному Управлінню Генерального Штабу/
ПО НАКАЗУ ЯСНОВЕЛЬМОЖНОГО ПАНА ГЕТЬМАНА:

§ I.

Окрему Запоріжську бригаду Натієва іменовань на далі Окремою Запоріжською дивізією.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 4—5.

§ 2.

Окремої Запоріжської дивізії існувати в складі:
Штаба дивізії (Управління Штаба, Управління Інспектора Гармат.
Справ і рухомого запаса, Управління інженера, інтенданта).

І піш. Запоріжський полк — 2 куріня.

2 піш. Запоріжський полк — 3 куріня.

3 Гайдамацький полк — 2 куріня.

4 Богдана Хмельницького полк — 2 куріня.

Інженерний курінь.

І легкий гарматний полк.

Окрема кінна горна батарея.

Важкий гарматний дивізіон.

І кінний Кості Гордієнка полк.

Панцирний дивізіон (прикомандирований).

Авіотряд (прикомандирований).

§ 3.

Оголошуючи штати Окремої Запоріжської дивізії, наказую прийняти їх к руководству, але ж в кожному разі не збільшуючи, без мого дозвілу, числа частин і залишаючи їх в тим становищі, в яким вони зараз знаходяться. Штат панцирного дивізіону, який тимчасово прикомандирований до цієї дивізії, оголошен у наказі по Військовій Офіції 15 кв.с.р. № 51, а прикомандирований до цієї дивізії авіотряд до 16 червня с.р. повинен існувати по прикладаємим штатам, а з цього дня — по нормальним штатам корпусних авіотрядів.-

Підписав: ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР
Генеральний Бунчужний Р О Г О З А

З оригіналом згідно:
Начальник Канцелярії Військового Міністерства

Генеральний Х о р у н ж и й підпис¹

ДОКУМЕНТ № 2-1-5

Наказ про відновлення Окремого Загону Січових Стрільців. «Окрема сотня» — це насправді курінь СС під командуванням Р. Сушка

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 113. Машинопис. Засвідчена копія.

у складі 2-го полку Запорозжів. Зверніть увагу на ранг Є. Коновальця, який прямо суперечить наказу ВО ч. 221: в австрійській армії він був лише підстаршиною, однак в Українській Армії отримав ранг сотника, а незабаром — і військового старшини.

Негайно. Т а е м н о.

Н А К А З
Військовій Офіції Української Держави
Ч. 435
23 серпня 1918 року

Згідно з указівками ЯСНОВЕЛЬМОЖНОГО ПАНА ГЕТЬМАНА, наказую невідкладно приступити до формування:

1/ Окремого загону січових стрільців у складі: Штабу загону з відповідними командами, бойовими й небойовими, 4-х сотенного куріня, 4-ої гарматної легкої батареї, саперної команди, і запасної сотні згідно з прикладаємими штатами.

Формування загону — в м. Біла Церква.¹

Формування покладається на сотника Коновалица.

Начальникові Окремої Запорізької дивізії вирядити зі складу дивізії в Б.Церква² на приєднання до зазначеного вище загону:

Окрему сотню січових стрільців, окрему кулеметну команду й особистий склад окремої батареї.

Переліченим частям увійти в штатний склад загону.

2/ Окрему Отаманську кінну сотню, згідно з прикладаємим штатом. Формувати в м. Києві.

Формування покладається на Полковника Устимовича Василя.

3/ 2-му моймому Товаришеві допомогти частинам, що формуються, в відношенні розташування й постачання необхідного довольтства.

4/ Початком формування лічити 15 сього серпня.

5/ По сформуванню одного куріня дозволяється поступовно довести до трьох курінів, користуючись запасною сотнею.

Підписав: ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР
Генеральний Бунчужний Р О Г О З А

¹ У тексті було надруковано «Яготині», але потім виправлено чорнилом на «Біла Церква».

² У тексті було надруковано «Яготин», але потім виправлено чорнилом на «Б.Церква».

З оригіналом згідно:

Начальник Канцелярії Військового Міністерства

Генеральний Х о р у н ж и й підпис¹

ДОКУМЕНТ № 2-1-6

Наказ про створення загону Запорізьких Низових Козаків та Кубанського коша. Штати для Чорноморського кошу було затверджено ще 26 серпня 1918 року.

Т а е м н о

Н А К А З

Військовій Офіції Української Держави

Ч. 448

27 серпня 1918 року

§ I.

Згідно з указівками ЯСНОВЕЛЬМОЖНОГО ПАНА ГЕТЬМАНА, наказую приступити до формування:

- 1) Окремого загону Запорізьких Низових Козаків.
Формування покладається на Військового Старшину Чмелева.
Формування в м. Ромодан.
- 2) Окремого Чорноморського кошу козаків.
Формування покладається на Полковника Блохіна:
Формування в м. Жмеринка.
- 3) Загону, зазначеному в п.п. I формуватись згідно штатів Окремого загону Січевих Стрільців, оголошених наказом Військовій Офіції під ч.435, а Чорноморському Кошу — згідно штатів окремо для сього складених.

4) Второму моему Товаришеві допомогти знов формуємим частинам у відношенні задоволення всіма видами довольства.

§ 2.

Начальнику Особого Відділу Штабу 4 Корпусу Полковнику К І Р І Е Н К О доручається ближчий догляд за формуваннями, за-

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 143. Машинопис. Засвідчена копія.

значеними в цьому наказі й наказі ч. 435 з прикомандированням до Військового Міністерства.

В підмогу Полковнику К І Р І Е Н К О призначається Полковник Ц И Ш К О В С Ь К И Й.

§ 3.

Старшині М а н т у л я к а по клопотанню Полковника Б Л О Х І Н А призначається його помішником по формуванню.

Підписав: ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР
Генеральний Бунчужний Р О Г О З А

З оригіналом згідно:

Начальник Канцелярії Військового Міністерства
Генеральний Х о р у н ж и й підпис¹

ДОКУМЕНТ № 2-1-7

Остаточна версія реєстру піших полків Української Армії після переходу з чотирьох- до трьохполкових піших дивізій. Зверніть увагу на ту повагу до традицій частин, яка була притаманна армії Української Держави (§2 наказу).

Слід зазначити, що нумерація легких гарматних полків була такою самою, як і піших полків в дивізіях: наприклад, 1-ша легка гарматна бригада мала 1-й, 2-й та 3-й гарматні полки, і так далі.

Згідно з наказом від 25 жовтня 1918 р. ч. 617 7-й і 8-й піші полки помінялись назвами.

Наказ

Військовій Офіції Української Держави

Ч. 526

18 вересня 1918 року
(по Головній Управі ГШ)

§1

Згідно затвердженої Ясновельможним Паном Гетьманом нової організації Української Армії наказую: розформуванню до 10 жовтня ц.р. слідуєчі піші полки:

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 157. Машинопис. Засвідчена копія.

5 й піший Дубенський	38 й піший Глухівський
6 й піший Кременецький	41 й піший Роменський
7 й піший Житомирський	43 й піший Гайворонський
8 й піший Ізяславський	46 й піший Миргородський
20 й піший Дніпровський	51 й піший Старобільський
24 й піший Херсонський	52 й піший Слав'яносербський
27 й піший Казатинський	59 й піший Мелітопольський
36 й піший Переяславський	61 й піший Павлоградський

Знамена, реліквії і діла росформованих полків передати в Штаб дивізії, в склад котрих вони входили.

Старшин, інструкторів, підстаршин і майно росформованих полків влиять в залишені полки свого корпусу.

§2

Для збереження історії, бойової слави і вікової традиції старих полків бувшої російської армії змінити назву

Бувша назва	Теперішня назва	Переіменується
48 й піш. Одеський полк	12 й піш. Могілівський	5 й піш. Кременецький
12 й Стрілецький полк	16 й піш. Бережанський	6 й піш. Житомирський
33 й піш. Елецький полк	29 й піш. Васильківський	31 й піш. Роменський

§3

При сьому оголошую нову нумерацію піших полків Української армії, котру ввести з часу оголошення цього наказу.

1ша піша дивізія

- 1 й піший Луцький полк
- 2 й піший Волинський полк
- 3 й піший Брест-Літовський полк

2га піша дивізія

- 4 й піший Холмський полк
- 5 й піший Кременецький полк
- 6 й піший Житомирський полк

3а піша дивізія

- 7 й піший Проскурівський полк
- 8 й піший Подільський полк
- 9 й піший Винницький полк

4а піша дивізія

- 10 й піший Ліповецький полк
- 11 й піший Уманський полк
- 12 й піший Брацлавський полк

9а піша дивізія

- 25 й піший Чернігівський полк
- 26 й піший Козелецький полк
- 27 й піший Ніжинський полк

10а піша дивізія

- 28 й піший Стародубський полк
- 29 й піший Борзненський полк
- 30 й піший Конотопський полк

11а піша дивізія

- 31 й піший Роменський полк
- 32 й піший Сумський полк
- 33 й піший Ахтирський полк

12а піша дивізія

- 34 й піший Лубенський полк
- 35 й піший Кременчугський полк
- 36 й піший Полтавський полк

5а піша дивізія

- 13 й піший Тіраспольський полк
- 14 й піший Поморський полк
- 15 й піший Одеський полк

6а піша дивізія

- 16 й піший Єлісаветградський полк
- 17 й піший Олександрійський полк
- 18 й піший Запорозький полк

7а піша дивізія

- 19 й піший Овручський полк
- 20 й піший Радомишльський полк
- 21 й піший Сквірський полк

8а піша дивізія

- 22 й піший Каневський полк
- 23 й піший Черкаський полк
- 24 й піший Чігіринський полк

13а піша дивізія

- 37 й піший Бірючський полк
- 38 й піший Купянський полк
- 39 й піший Ізюмський полк

14а піша дивізія

- 40 й піший Харківський полк
- 41 й піший Корочанський полк
- 42 й піший Валкський полк

15а піша дивізія

- 43 й піший Катеринославський полк
- 44 й піший Січовий полк
- 45 й піший Бердянський полк

16а піша дивізія

- 46 й піший Бахмутський полк
- 47 й піший Олександрівський полк
- 48 й піший Маріупольський полк

Підписав: Т.В.О. Військового Міністра,
Генеральний Хорунжий **Лігнау**.

З оригіналом згідно:

Начальник Канцелярії Військового Міністерства,
Генеральний Хорунжий **Ковалевський**¹.

ДОКУМЕНТИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ФОРМИ ОДЯГУ ТА ЗНАКІВ РОЗРІЗНЕННЯ

ДОКУМЕНТ № 2-2-1

Одну річ армія Української Держави, мабуть, назавжди залишила в українській уніформі — кокарду з тризубом. До цього існували матерчаті синьо-жовті розетки і щитоподібні знаки з Архістратигом Михайлом. Після падіння гетьманату Директорія намагалась ввести кокарду більш помпезного стилю, однак саме круглий гетьманській кокарді (як оригіналу, так і копії) судилося послужити УНР, ЗУНР та українським формуванням часів Другої світової війни. Навіть

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 10 — Арк. 69—69 зв.

сучасна кокарда Збройних Сил України певною мірою веде родовід від цього наказу.

Наказ

Військовій Офіції Української Держави.

Ч. 207.

6 ЧЕРВНЯ 1918 року.

(По всім Управлінням).

Кокарда головного убору для всіх частин війська, Управлінь і Установ Військової Офіції, для муштрових, затверджена Ясно-Вельможним паном Гетьманом 17 Травня 1918 року.

Кокарда уявляє з себе золоту опуклу ребристу зірочку круглої форми з раціонально-роскладеними реберцями.

На зірочку накладено блакитного емальового кружка з вузьким золотим обідком. На блакитному фоні кружка накладено золотого герба Української Держави.

Діаметр зірочки — 27 міліметрів, високість її — 5-½ міліметрів; діаметр емальового кружка — 18 міліметрів, товстінь — 1-½ міліметра.

До задньої поверхні кокарди припаяна одна мідна вдвоє складена бляшка завширшки в 2 міліметра, завдовжки в 4-½ — 5 міліметрів. Ця бляшка має зрізані навскісь кінці, складена вдвоє і припаяна до кокарди серединою, саме тим місцем, де її (бляшку) складено вдвоє.

Кокарда металюва, штампована, штамповка повинна бути по певному зразку.

Для козаків такаж сама кокарда, тилько замість емалі — фарба.

Фарбування кружка кокарди блакитною міцною лаковою фарбою, котра б не відставала від круша (металла).

Кольор емалі чи фарби по зразку.

...

П і д п и с а в:

Військовий Міністр Отаман **Рогоза**.

З орігіналом згідно:

Т. в. о. Начальника Канцелярії Військового Міністерства,

Отаман **Ковалевський**.489¹

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 134.

ДОКУМЕНТ № 2-2-2

Цей наказ мав на меті відійти від хаосу революційних часів кінця 1917 — початку 1918 рр., коли ранги були скасовані та замінені назвами посад. Це аж ніяк не сприяло здоровій атмосфері в армії. Для того щоб виправити ситуацію, було вирішено повернути старшинам ранги, які вони мали до більшовицького перевороту в листопаді 1917 року, а також запровадити до них погони.

«С.р.» — сього (цього) року.

Наказ

Військовій Офіції Української Держави.

Ч. 221.

16-го ЧЕРВНЯ 1918 року.

(По всім Управлінням).

Большовицький рух, вносячи цілковиту анархію та нелад у всі галузі державного життя, звернув перед усім свої зусилля на знищення армії, яка є стовпом державного порядку.

Дисципліна, підчинення, почитання, ранг, бойові відзнаки, бойові традиції — ці основні підвалини без яких нормально організована армія неможлива — знищені декретами більшовицької влади.

Приступаючи після вказівок Ясновельможного Пана Гетьмана до утворення сильної армії, яка б стояла на сторожі чести і достоїнства України, маємо завдання привернуть найперше ці (здорові) підвалини, які були знищені більшовниками — найбільшими ворогами самостійної України та українського народу.

ЯСНОВЕЛЬМОЖНИЙ ПАН ГЕТЬМАН наказав:

1) Повернути усім військово-служачим України ті ранги і стани, які вони займали до більшовицького перевороту.

Примітка: 1) під військово-служачими належить розуміти ранги офіцерські всіх родів військ, Генерального Штабу, корпусу військових топографів, корпусу військових інженерів і управлінь: військово-судового та інтендантського, а також медичних і ветеринарних лікарів та фармацевтів.

Примітка: 2) Військово-медичним і ветеринарним лікарям, а також фармацевтам приписується назва санітарних старшин.

2) Доказом права на відповідний стан або ранг служать накази, службові реєстри, короткі записки службові, а в крайнім разі відпускні білети з підписом Начальника Частини і відбитком печатки.

3) Військово-служачі, що загубили всі свої документи мають для повернення їм прав, предложити офіційне посвідчення Начальника останнього місця своєї служби, або офіційне посвідчення, не менше як трьох осіб, які є на дійсній службі Української Армії та займають посаду не нижче начальника осібної частини, за їх особистою відповідальністю.

4) Військово-служачі, що заслужили право на наступаючий вищий ранг, але яких не було пересунено в наслідок большевицького перевороту, можуть користуватись з нього, наколи предложать безсумнівні докази своїх прав.

5) Необхідні документи, згідно п. п. 3—4 надсилати до Головного Штабу, якому, по розгляді документів, в випадку безсумнівного права цієї особи на відповідний ранг або стан складати проект наказу на ствердження ПАНА ГЕТЬМАНА.

6) В сумнівних случаях порішення питань надсилати на розгляд Військовій Раді.

7) Правом на ранги і стани, згідно цього наказу, можуть користуватись як ті, що пробувають на дійсній службі, так і відставлені, які принесли присягу на вірність Українській Державі.

8) Особи на громадянській Державній службі, наколи перейдуть до військової служби на посади старшинські в військово-судовій і медичній офіції, переіменуються на відповідні військові ранги, згідно таблиці.

9) Назва рангів і станів вказана в таблиці, яка прикладається;

10) Зовнішньою ознакою рангів і станів служать погони, згідно прикладаемому опису з відзнаками, показаними в прикладаемій таблиці.

11) Погони мають носитися, поки не буде заведена особна форма Української Армії, на китику, або френчі, а також на плащі зразків бувшої російської армії, або згідно наказу В. О. с. р. Ч. 142, але при ношенню пагонів всі відзнаки на петлицях, заведені наказом Ч. 142 касуються.

12) Всім військово-служачим дійсної служби в військах, або установах військової офіції Української Армії мати при собі посвідчення начальства, якому підлягають, з докладним означенням рангу, посади, імені, по батькові, та прізвище, з підписом, печаткою та фотографією.

13) Військово-служачим відставленим, що принесли присягу на вірність Українській Державі, при ношенню форми мати такі самі посвідчення відповідних військових начальників.

14) Ношення форми иньшої, як встановленого зразку. заборонити,

15) Комендантам міст, губерніяльним і повітовим комендантам мати догляд за тим, аби заведеної форми не носили ті, що не мають на це права. Осіб, які носитимуть невстановлену форму, або носитимуть її неправдо, потягнути до судової відповідальности.

16) Всім військово-служачим, що носять встановлену форму бути на вулиці з холодною зброєю (шашкою, або кортиком) і мати о тім застереження в посвідченні, вказанім у точці 12-тій на право ношення зброї.

17) Установити обов'язкове взаїмне привітання між усіми військово-служачими, при чім молодші рангом мають перші вітати старших.

18) Взаїмне привітання обов'язкове також між старшинами Української і здружених армій.

19) Про право і порядок ношення бойових відзнак буде осібно розпорядження.

20) Про форму одягу для військових урядовців буде видано додаткове оголошення.

П і д п и с а в: Військовий Міністр Отаман Рогоза.

З оригіналом згідно:

Т. в. о. Начальника Канцелярії Військового Міністерства,
Отаман Ковалевський.

Додаток Ч 1 до наказу Ч 221

Назва рангів Армії Української Держави

Ранги Української Армії	Яким рангам бувшої російської армії відповідають
Генеральний Бунчужний	Полный Генераль, Дѣйств. Тайный Совѣтник
Генеральний Значковий	Генераль-Лейтенант, Тайный Совѣтник,
Генеральний Хорунжий	Генераль-Майоръ, Действ. Стат. Совѣтн.

Полковник	Полковник, Статскій Совѣтник, Коллежскій Совѣтник,
Військовий Старшина	Подполковник, Надворный Совѣтник,
Сотник	Капитан, Ротмистръ, Штабсь-ротмистръ, Штабсь-Капитанъ з двома повними годами старшинства в чині, Коллежскій Ассесоръ
Значковий	Штабсь-Капитанъ, Штабсь-Ротмистръ, що не мають повних 2 років старшинства, Поручикъ, Титулярний Совѣтник
Хорунжий	Подпоручикъ, Корнетъ, Коллежскій Секретаръ, Губ. Секретаръ.

П і д п и с а в: Військовий Міністр Отаман **Рогоза**.

З оригіналом згідно:

Т. в. о. Начальника Канцелярії Військового Міністерства,
Отаман **Ковалевський**.

Додаток 2-й
до Наказу Військової Офіції.
Ч. 221.
16-го ЧЕРВНЯ 1918 року.

Комісією по проектуванню й виробу зразків нових уніформ Української Армії й флоту вироблено слідуючі зразки погон для старшин Української Армії.

Погон зроблено з золотого й срібного брузументового шнуру.

Брузументний шнур повинен мати вширшки 6 міліметрів, чет-верореберного січіння, злегка придавлений. Брузумент ялинкового плетіння з ялинкою яка сходиться по середині грані; ця грань рахується лицевою; в ялинку на відлеглости 15 м. м. один від одного вплетені сині шовкові нитки полоскою вширшки $3\frac{1}{2}$ міліметра в тому ж ялинковому напрямкові.

В срібний брузумент, поруч з синьою ниткою вплітається тим же плетінням і золоті канітельні нитки, завширшки в 1 міліметр.

Для обер-старшинських рангів — погон робиться з вище зазначеного брузументу, з якого положено 4 рядки щільно, без зазорів, з перегибом в верхньому кінці; при чому верхній шнур обгинає серединний, таким чином, що верхній кінець погона закінчується півколом.

Для штаб-старшин погон робиться з такого ж шнуру; складається з коси, яку, ще обгинає шнур. Верхній кінець закінчується півколом. Коса складається з трьох стренг, при чому на протязі 10 сантиметрів переплітання повинно скластися 8—9 вітв коси.

Для генеральних старшин — погон робиться з того ж брузументу; складається з коси, такого ж плетіння, як для штаб-старшин. Коса складена вдвоє с перегинанням поверху. Погон закінчується півколом.

Складений вище показаним робом шнур накладається на сукняний погон відповідно родам зброї, таким чином, що кінець шнура внизу зароблюється під сукно погона, — розмір сукняного погона повинен бути такий, щоб кінці його виходили з під шнура не більше як на два міліметра, і загальна ширина погона обер-старшин не повинна бути більше як 28 міліметрів, штаб-старшин не більше, як 34 м/м. й генеральних старшин не більше, як 40 м/м.

Погон прикріплюється в верхньому своєму кінці круглим металевим гудзиком, по кольору прибора, діаметром в 18 м/м., злегка підвищеним з виштампованим, але ж не накладним гербом Української Держави. На погонах ранги визначаються ромбовидними зірками, що покладені в одну лінію, або булавами. Розмір зірки по діагоналям — 10 на 15 міліметрів. Грубість зірочки до 3-х м. м. Деталі зірки, згідно прикладеного чертежа. Зірки й булави — металу, протилежного прибору частини

Відзнаки в рангах згідно слідуючої таблиці:

Т а б е л ь
ВІДЗНАКІВ РАНГІВ (до §10 наказу під ч. 221).

	РАНГ	ПОГОН
Обер-старшина:	хорунжий	без зірок
	значковий	з одною зіркою
	сотник	з двома зірками
Штаб-старшина:	Військов. старшина	з одною зіркою
	Полковник	з двома зірками
Генеральна-старшина:	Генеральн. хорунжий	без булави
	« значковий	з одною булавою
	« бунчужний	з двома бул. нахр.

Кольор брузументного шнура і кольор приборного сукна для погон, згідно слідуючої таблиці:

**Таблиця
з вказівкою кольора приборного сукна й кольора
брузументного шнура для погон**

Роди військ, штаби, управління, установи й заклади Військової Офіції	Кольор приборного сукна	Кольор брузументу шнура
Піхота	Малиновий	Золотий
Артилерія	Червоний	Золотий
Кіннота	Жовтий	Золотий для непаристих дівізій і окремої кінної бригади а для парист. дівіз. срібний
Інженерне й технічне військо	Червоний	Срібний
Штаб Ясновельможного П. Гетьмана	Краповий	Золотий
Старшини корпусу Генер. Штабу	Білий	Золотий
Військові інженери	Червоний з чорним кантом	Срібний
Всі головні Управління Військового Мініст. (крім головного Військово-Юридичн. Управління)	Червоний з білим кантом	Срібний
Штаби й військова Шкільн. Офіція	Малиновий	Срібний
Інтендантське Управління (крім Головн.) установи та заклади	Бірюзовий з червоним кантом	Срібний
Головне Військ.-Юридичне Управління та Військово-Судові установи	Малиновий з темно зелен. кантом	Срібний
Санітарні старшини муштров. частин і штабів	Форма військ. частини, або Штабу з медичн. емблем., котра буде оголош.	
Санітарні старшини санітарних і ветеринарних установ та закладів	(Коричневий) Цінамоновий	Срібний з медичною емблем, котра буде оголошена
Летчики	Чорний	Срібний
Військові вчені геодезисти і геодезисти	Темно-синій	Срібний

Кольорові сукна повинні бути відтінків, установлених в Військовій Офіції.

Підписав: За Військового Міністра Генеральний Хорунжий
Лігнау.

З оригіналом згідно: Т. В. О. Начальника Канцелярії Військового Міністерства полковник **Ковалевський**.

Д О Д А Т О К 3-й
До Наказу Військовій Офіції
Ч. 221

16-го червня 1918 року

Тим, які лічаються по роду зброї в піхоті, кінноті й гарматі, присвоюється золоте наряддя зі слідуючими випушками на погоні (кантами):

п і х о т а — м а л і н о в и м и,
к і н н о т а — ж о в т и м и,
г а р м а т а — ч е р в о н и м и (алими).

Тим, які лічаються в інженерних і технічних військових частинах — присвоюється срібне наряддя з червоною (алою) випушкою (кантами) на погоні, але всім без шифра.

Комендантам станцій залізниць, при виконанні служби, належить носити червоний кашкет з Українською кокардою.

Підписав:

Військовий Міністр, Генеральний Бунчужний **Рогоза**.

З оригіналом згідно:

Начальник Канцелярії Військового Міністерства,
Полковник **Ковалевський**¹.

ДОКУМЕНТ № 2-2-3

Накази часів Української Держави вирізняються детальністю формувань та увагою до дрібниць — навіть при описі такої простої у виготовленні речі, як похідні погони.

Н А К А З
Військовій Офіції Української Держави
Ч. 222
15-го ЧЕРВНЯ 1918 року

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 145—149.

(По Техничному Комітету Головного Інтендантського Управління)

Комісія по проектуванню і вибору зразків нових уніформ Української Армії і Фльоту ухвалила слідуєчі зразки похідних погон для старшин Української Армії.

Погон зроблений із захистного сукна, верхній кінець цього погона закруглений радіусом в два з половиною сантиметра. Бокові сторони погона окреслені простими лініями, касательними вищепоказаної дуги і проходящими таким зразком, що на відлеглїсти 10-ти сантиметрів од верхнього краю погон має завширшки п'ять з половиною сантиметрів. Такої форми вирізується два куски захистного сукна; по краю помеж ними прокладається кант кольору по родам зброї і прошивається ниткою захистного кольору так, щоб шов сей стояв од краю захистного погону 2—3 міліметра й утворювався кант завширшки в 2 міліметра. На погони для обер-старшинських рангів по середині вздовж його нашивається захистною ниткою стрічка захистного кольору завширшки 8 міліметрів. Штаб-старшинські ранги мають таких дві стрічки, що нашиті на протязі помеж серединними краями в 1½ сантиметра. Ранги визначаються зірками, що положені вздовж по середині погона в одну лінію:

Обер-старшина: хорунжий — погон без зірок.

« значковий » з одною зіркою.

« сотник » з двома зірками.

Штаб-старшина: Військовий старшина — з одною зіркою.

Полковник » з двома зірками.

Генеральна старшина має погон такої ж форми з кривулькозразковою вишивкою захистним оксамитом, згідно малюнку¹. Кривулька робиться з двох полосок, вишитих гладью з росташуванням ниток в ялинку; ширина кожної полоски — ¼ міліметра, так що ширина всієї кривульки є 1½ міліметра.

Ранги визначаються так:

Генеральний хорунжий — без булави.

Генеральний значковий — одна булава.

Генеральний бунчужний — дві булави навхрест.

Зірки й булави робляться металюви оксідіровани, згідно малюнку².

¹ Не друкується.

² Не друкується.

Верхній кінець погона прикріплюється гудзиком до плеча коло коміра, а нижчий кінець вшивається на плечі в рукав. Гудзики для прікріплення погона можуть бути круглі металюви оксідіровані діаметром 18 миліметрів, злегка видатні з виштампованим, але накладним гербом Української Держави.

Гудзики можуть також бути косяні або ремінні, похідного до погона відтінок.

По роду зброї військові частини відріжняються кантом навкруги погона слідуючих кольорів:

Штаб Ясновельможного Пана Гетьмана — Краповий.

Піхота — малиновий.

Кінниця..... — жовтий.

Гарматні й інженерні частини — червоний і на погонах відповідна арматура.

Корпус Генерального Штабу..... — білий.

Військове Міністерство, Управління, Інституції й Заклади Військової Офіції..... — червоний.

Військово-судові інституції..... — темно-зелений.

Військові інженери..... — чорний.

Корпус топографів..... — синій.

Інженерні й технічні війська, військові інженери, лікарі, ветеринари й фармацевти носять на погонах оксідіровану належачу арматуру.

П і д п и с а в:

Військовий Міністр Отаман **Порога**.

З оригіналом згідно:

Т. В. О. Начальника Канцелярії Військового Міністерства

Отаман **Ковалевський**.¹

ДОКУМЕНТ № 2-2-4

Наказ майже аналогічного змісту з'явився ще навесні 1918 р., за часів УНР. І тоді його теж не виконали...

НАКАЗ

Військовій Офіції Української Держави.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 151 (зв.).

Ч. 235.
17-го ЧЕРВНЯ 1918 року.
(По Головному Штабу).

В останньому часі з'явилося багато офіцерів, що носять погоні-бувшої російської армії.

З огляду на те що для старшин української армії форму одягу оголошено, носити погоні бувшої російської армії, кому б то не було, з військових служачих, рішуче забороняю.

Всім місцевим начальникам, губерніяльним і повітовим комендантам слідкувати за виконанням цього наказу.

Підписав: Військовий Міністр Отаман **Рогоза**.

З оригіналом згідно:

Т. В. О. Начальника Канцелярії Військового Міністерства
Отаман **Ковалевський**.¹

ДОКУМЕНТ № 2-2-5

Встановлення двох різновидів погон (повсякденних та похідних) не могло не викликати запитань — коли які погоні носяться? Відповідь Військового Міністерства була простою: хто як хоче, той так і носить.

НАКАЗ Військовій Офіції Української Держави.

Ч. 262.
27 ЧЕРВНЯ 1918 року.

Надалі, до осібних з цього приводу распоряджень, дозволяється носити погоні нового зразку, як непоходні так і походні, в усіх випадках на однаковій підставі, з додержуванням умовин, що вже зазначені в наказі Військовій Офіції від 16-го Червня с/р. Ч. 221.

П і д п и с а в:
Військовий Міністр
Генеральний Бунчужний Рогоза.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 163.

З оригіналом згідно:
 Начальник Канцелярії Військового Міністерства
 Полковник **Ковалевський**.¹

ДОКУМЕНТ № 2-2-6

Наказ про встановлення чи не найбільш оригінальної з офіційно затверджених форм українських збройних формувань тих часів — мундира-жупана, який носився не тільки у штабі та конвої Скоропадського, а також військовиками Сердюцької дивізії (із незначними модифікаціями). Ця форма мала підкреслити козацькі корені війська Української Держави.

Н А К А З

Військовій Офіції Української Держави.

Ч. 290.

3-го ЛИПНЯ 1918 року.

(По Техничному Комітету

Головного Інтендантського Управління).

При цьому оголошується затверджений **Ясновельможним Паном Гетьманом**: опис мундіра-жупана і опис шаровар для штабу і власного конвою **Ясновельможного Пана Гетьмана**.

Додаток: Опис мундіра-жупана і опис шаровар.

Підписав: за Військового Міністра –Товариш–
 Генеральний Хорунжий **Лігнау**.

З оригіналом згідно:

Начальник Канцелярії Військового Міністерства
 Полковник **Ковалевський**.

**Додаток 1-й до наказу Військовій
 Офіції 3 липня 1918 р. Ч. 290.**

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 185.

Опис Мундіра-жупана для штабу и конвою Ясновельможного пана Гетьмана.

Комісією по проектуванню й виробу зразків нових уніформ Української Армії й Флоту ухвалено для Штабу й Власного Конвою Ясновельможного Пана Гетьмана слідуєчого зразку похідну уніформу.

Для старшин — мундір жупан, що зроблений з захистного сукна, з краповим кантом навкруг погон і стоячого коміра по низу.

Верхня частина мундіра до пояса й поли до бокових швів підбиваються підбійкою захистного кольору. Комір стоячий твердий, високістю коло п'яти (5) сантиметрів, з захистного сукна, підбивається тим же сукном і застібається двома гаплицями. Мундір-жупан застібається зліва праворуч на п'ять (5) потайних гудзиків. На борт од коміра до пояса нашивається в одну лінію дев'ять шовкових захистних кулястих гудзиків, що застібаються петлями захистного шовкового шнуру, нашитого, згідно доданого до цього малюнку.

Рукава звужуються до кисті руки з напуском і ушиті одним швом і мають внизу розріз, що закінчується закріпкою, та застібається на чотири (кнопки в обтяжку у кисті руки). Рукав робиться з нашитим трикутним чохлаю клапаном високістю п'ятнадцять (15) сантиметрів, та вширшки долі десять (10) сантиметрів. Зверху цей клапан застібається одною кнопкою. Стан мундіру повинен бути з трьох частин: спинки та двох грудей; у талії пришиваються спереди прямі борти так навширшки, що бокові кишені цілком уміщаються на полах і бокові шви ідуть по-за кишенями в відлеглости шість (6) сантиметрів. Кишені прорізуються в бортах навскіс, та прикриваються фігурним клапаном, довжиною в двадцять (20) сантиметрів, навширшки в п'ять (5) сантиметрів. В боковім шві внизу робиться розріз, вздовжиною в 12—15 сантиметрів, а позаду поміж бортів, ушиваються такої широкости шмат сукна без підбійки, щоб виходило на цім протязі чотирнадцять (14) складок глибиною в $2\frac{1}{2}$ —3 сантиметра. Внизу мундір-жупан підроблюється на $\frac{1}{2}$ —1 сантиметр. Мундіри-жупани бувають шости (6) зрістів і повинні бути шиті на машині; руками робляться запошиви, закріпки та гудзики. Просрочка повинна бути рівна та акуратна й іти рівнобіжно краю. Петлі повинні бути прометані акуратно та міцно.

Мундір-жупан для Штабу і Власного Конвою Ясновельможного пана Гетьмана обшивається шовковим шнуром, завтовшки $2\frac{1}{2}$ —3 міліметра захистного кольору, згідно доданого до цього малюнку під ч. 1, по верху коміра, по бортам, внизу жупана по краю, по краям клапана кишені, та клапана рукавів і по швам спинки. Для застібання на

гудзики, до бортів пришивається біля краю дев'ять (9) простих петель з захистного шовкового шнура, довжиною коло п'яти (5) сантиметрів.

Для Осаулів Ясновельможного пана Гетьмана на такий мундір-жупан нашиваються розетки з трьох петель засистного шовкового шнуру позаду на спині у кінця швів, на переду у кутках пол, та на грудях у кінця петель, згідно малюнку під ч. 2.

На погонах, затвердженого в Українській Армії зразку, накладаються золоті шифри, показані на малюнку, для Штабу Ясновельможного пана Гетьмана: «Ш.Г.В.У». (Штаб Гетьмана Всієї України); а для конвою — «В.Г.К.» (Власний Гетьмана Конвой).

Вищеописаний мундір-жупан для козаків власного конвою робиться на 8 сантиметрів короче старшинського мундіру.

Урядовцям Штабу Ясновельможного пана Гетьмана положено такий же мундір-жупан, як і для старшин, але тимчасово, без погонів.

Додаток 2-й до наказу Військовій Офіції 3 липня 1918 р. Ч. 290.

Опис шаровар для штабу й власного конвою Ясновельможного пана Гетьмана.

Шаровари всіх старшин повинні бути зроблені з сіро-синього сукна з краповим кантом, покроя удовжений бридж. Шаровари складаються з двох шитих промеж себе штанин; кожна штанина сшита по боковим швам з двох половинок — передньої та задньої. Шаровари робляться на шість зрістів. До верхніх частин задніх половинок по всьому їх одрізу пришиваються клиннїя; короткими своїми сторонами ці клиннїя, на протязі середнього шва сшиваються промеж себе на протязу двох третей, де, для міцности, кожна шва скриплюється нитяною закріпкою. До кожної штанини пришивається по половині пояса; для стягання пояса позаді пришивається два запряжника, таким чином, щоб середня лінія довжини запряжника проходила по нижньому пришиву пояса. На поле нашиваються чотири сукняні перемичкі-петлі для перепуску шароварного ремінця. Перемичкі ці пришиваються верхнім краєм до пояса, а нижчим до верхньої частини передніх половинок, таким чином, щоб середина їх приходилась проти прошивного шва пояса, задніх дві петлі у самих бокових швів, а передні на відлеглости від переду $2\frac{1}{2}$ вершка од задніх.

Перемички ці робляться з вдвоє закріпленого і просроченого шматка сукна й мають в готовому виді вширшки коло 2 сантиметрів,

довжиною коло 5—6 сантиметрів. По переду верхньої частини штанин робиться дві кишені з підкладочного полотна.

Для козаків робляться такі ж сами шаровари, як і старшинам але без кантів.

Урядовцям Штаба Ясновельможного пана Гетьмана положені довгі штани сіро-синього сукна з краповим кантом на випуск.

Т.В.О. головного інтенданта
полковник **Бараневич.**

Голова технічного комітету
полковник **Болотов.**¹

ДОКУМЕНТ № 2-2-7

Зверніть увагу на те, що, згідно з цим наказом і наказом ч. 534, власних відзнак звання не отримав гуртковий (аналог ефрейтора Російської Імператорської армії чи старшого солдата Збройних сил України). Ще один приклад «уваги» військової влади до підстаршин та козаків Української Армії.

Н А К А З
Військовій Офіції Української Держави.
Ч. 515
20-го Серпня 1918 року.
(По Головному Інтендантському Управлінню).

При цьому оголошується затверджений Ясновельможним Паном Гетьманом опис походних погон для поверхстрокових.

Підписав: Військовий Міністр
Генеральний Бунчужний **Рогоза.**

З оригіналом згідно:
Начальник Канцелярії Військового Міністерства,
Генеральний Хорунжий **Ковалевський.**

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 204—205.

Опис походних погон для поверхстрокових.

Погон робиться з захистного сукна, верхній кінець цього погона закруглений радіусом в 2 сантиметри. Бокові сторони погона окреслені простими лініями, касательними вищенаведеної дуги і проходящими таким зразком, що на відлеглости 10-ти снт. од верхнього краю, погон має завширшки 5 снт.

Такої форми вирізується 2 куски захистного сукна; по краю по межними прокладається кант кольору по родам зброї і пришивається ниткою захистного кольору так, щоб шов цей стояв од краю погону 2 мм. і утворював кант завширшки в. 2 м. м.

У ройового рядом за кантом на погонах нашивається жовта стрічка шириною 0,7 снтм. У чотового зверх того по середині мається продовжня такаж стрічка; у поверхстрокового бунчужного на погонах нашивається ще 2 поперечні стрічки шириною кожна по 1 снтм. на далечині від верхнього краю 4,5 снтм. Верхній кінець прикріпляється гудзиком до плеча коло коміра, а нижній кінець вшивається на плечі в рукав. Гудзики для прикріплення погона можуть бути круглі металеві оксидіровані діаметром 1,8 снтм. злехка видатні в виштампованим, але накладним гербом Української Держави. Гудзики можуть бути також кістяні. або ремінні, похідного відтінку.

Головний Інтендант
Полковник **Темченко.**

Голова Техничного Комітету
Полковник **Болотов.**

З оригіналом згідно:
Начальник Наказної Частини
Полковник **Чикалін.**¹

ДОКУМЕНТ № 2-2-8

Наказ про затвердження похідної форми для Української Армії демонструє зовсім іншу «філософію» щодо уніформи, ніж наказ Військовому Міністерству УНР ч. 142.

«Снт» = «сантиметр».

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 132—133.

НАКАЗ

Військовій Офіції Української Держави.

Ч.534.

21-го Серпня 1918 року.

(По Головному Інтендантському Управлінню).

При цьому оголошується затвержений тимчасово Ясновельможним Паном Гетьманом: опис похідної форми обмундирування захистного кольору для старшини й козаків частин Української армії, окрім Сердюцької дівізії; опис шинелі для козаків Української армії, окрім Сердюцької дівізії; опис похідної шинелі для старшини Української армії, окрім Сердюцької дівізії; опис похідних погон для козаків, окрім Сердюцької дівізії.

Для повітряного флоту уніформа обмундирування буде оголошена особо.

Додаток: Опис похідної форми обмундирування захистного кольору для старшини й козаків частин Української армії, опис шинелі для козаків Української армії, опис похідної шинелі для старшини Української армії й опис похідних погон для козаків Української армії.

Підписав: Військовий Міністр, Генеральний Бунчужний **Рогоза**.

З оригіналом згідно:

Начальник Канцелярії Військового Міністерства,
Генеральний Хорунжий **Ковалевський**.

Додаток до наказу В.О. Ч. 534.

О П И С

похідної форми обмундирування захистного кольору для старшини й козаків частин Української армії, окрім Сердюцької дівізії.

Д л я к о з а к і в .

Похідний мундир — сорочка-френч робиться з сукна захистного кольору з розрізом спереду до низу в кінноті і всій артилерії і тільки до пояса в усіх остатніх частинах, згідно прикладаємих малюнків.

Розріз застібається зліва направо на п'ять захистного кольору гудзиків при розрізі до низу і на чотирі при розрізі до пояса.

Комір стоячий, м'який, застібаючийся на два гудзики.

На грудях сорочки-френча нашивається дві кишені з клапанамми без контр-складок, нижніх великих кишень не робиться. По місці пришива коміра і навкруги кишеньових клапанів нашиваються канти кольору випушки погон, згідно наказу по Військовій Офіції від 15 червня ц.р. Ч. 222.

Погони пришивні.

Рукава обшиваються чохлою (обшлагом) з кутком, але без канта.

По талії робиться вздъожка й нашивається два гапlickи для піддержки пояса.

Для старшин.

Похідний мундир-френч робиться з захистного сукна з стоячим закотистим коміром, згідно прикладаємому малюнку, з спиною в збірку в талії і внизу кльошем. Застібається на п'ять захистного кольору гудзиків зліва направо і має по талії ззаду прямий клапан з полукруглими кінцями. При похідному знарядженню клапан здимається і гудзики служать для піддержки пояса, замість гапlickів.

Френч має чотирі кишені з контр-складками дві на грудях і дві бокових. Бокові кишені повинні бути пошиті так, щоб передній боковий шов був майже на одній лінії з таким-же швом верхньої кишені. На рукавах нашиваються чохли (обшлагги) кутком з маленьким хлястіком, з одного боку пришитого до задньої шви, і з другого застічаючимся на гудзики.

Комір по долу, клапани верхніх кишень і чохли (обшлагги) обшиваються кантом згідно наказу по Військовій Офіції від 15 червня 1918 р. Ч. 222.

По талії робиться вздъожка.

Комір і чохли (обшлагги) дозволяється шити з сукна більш темного відтінку захистного кольору, ніж сам френч.

Штани як для старшини так і для козаків робляться з сукна покрою «полугаліфе» з легким бріджем, згідно прикладаємих малюнків.

Кольор сукна і кант на штанах для старшини вказаний в прикладаємій таблиці, в ній же вказано колір сукна штанів для козаків.

На штанах козаків канта не положено.

Т А Б Л И Ц Я

Кольору сукна і кантів на штанах для старшин
і козаків частин Української Армії

ПО РОДУ ЗБРОЇ.	Козакам — без кантів.	Старшинам з кантами.
Штаб і конвой <i>Ясновельможного Пана Гетьмана</i>	сіро-синій	сіро-синій з краповим.
Піхота.....	захистний	захистний з малиновим.
Артилерія.....	сіро-синій	сіро-синій з червоним (алим).
Кінна артилерія.....	„	сіро-синій з жовтим.
Кіннота.....	„	„
Панцирні дивізіони.....	„	сіро-синій з червоним (алим)
Старшини Корпуса Генерального Штабу.....	„	сіро-синій з малиновим двохрядним лампасом.
Понтоньори	„	сіро-синій з червоним (алим).
Сап'ори, військовий телеграф, за- лізничні війська та інші інженерні частини.....	захистний	захистний з червоним (алим).
Военні і військові інженери.....	–	сіро-синій з червоним (алим).
Всі Головні Управління Військової Офіції, окрім Головного Військово- Судового Управління	сіро-синій	сіро-синій з червоним (алим).
Штаби й шкільні Інституції.....	„	сіро-синій з червоним (алим).
Інтендантські управління, Інституції, Заклади, окрім Головного управлін- ня.....	„	сіро-синій з червоним (алим).
Головне Військово-Судове Управлін- ня та Військово-Судові Установи....	„	сіро-синій з малиновим.
Військові медичинські й ветеринарні лікарі, состоящі на службі військо- вих частин.....	–	мають штани частин.
Військові лікарі та фармацевти, со- стоящі в лікарських установах та інституціях.....	–	сіро-синій з цинамоно- вим (коричневий).
Авіо-частини.....	чорний	чорний
Військові геодезисти й топографи.....	сіро-синій	сіро-синій з синім.

Лічащимся по роду військ (по піхоті) артилерії, та інженірни́м частинам.....	–	сіро-синій з малиновим чи червоний (алий).
Лічущимся по кінниці.....	–	Краповий, гусарський брузумент золотий (Обер і шт.-старшини 2 снт. Генер. Старш. – 3 снт.).

Похідна каскетка для старшини й козаків.

Похідна каскетка шиється з сукна захистного кольору по фасону англійського зразка з шкіряним підбороднім ремінем, згідно прикладаємих малюнків. По верху «тульї» нашивається кант, відповідний канту на погонах, згідно наказу по Військовій Офіції від 15 червня 1918 р. Ч. 222. Околицок повинен бути зроблений з твердого холста, прострочений п'ятьма машинними строчками, картону вкладувати не слід, позаяк каскетка повинна бути м'яка. Козирок робиться шкіряний або фібровий, але тимчасово допускається сукняний, прошитий чотирма машинними строчками.

Підписали: Головний Іntenдант Полковник **Темченко**.

Голова Технічного Комітету Полковник **Болотов**.

З копією згідно:

Начальник Наказної Частини

Полковник **Чикалін**.

Додаток до наказу В.О. Ч. 534.

О П И С

Шинелі для козаків Української Армії, окрім Сердюцької дивізії.

Шинелі будуються з селянського сукна сіро-коричньового кольору покрою ранішого зразка з двома кишнями і з продовжньою двох боковою складкою (по зразку старшинського пальта), пришитою наглухо вгорі строчкою, по формі трех-кутника, повернутого верхом до гори. Ширина складки в сшитій шинелі з середини вгорі повинна бути не менше 13 снт., а на талії не менше 15 снт.

Комір закотистий; для того, щоб комір лежав гарно, він повинен мати покрой не прямий, а закруглений, передні кінці робляться скошені.

На комірі нашиваються петлиці по формі розтягнутого п'ятикутника з двома рівнобічними боками, ширина між котрими — 3 снт. довжина-ж по середині від основи до верху кутка — 8—10 снт. Закінчується петлиця прямокутником.

Колір петлиць відповідного приборного сукна з кантом, кому який положен, згідно додатку 2 до наказу по Військовій Офіції Ч. 221 і 343.

Комір підбивається таким же шинельним сукном і крутом прострочується. Він застібається на два залізних гапlickи з такими-ж бабками.

Шинеля застібається зліва направо, для чого до лівого борту по краю пришивається 4 металічних гапlickи, а до правого стільки-ж металічних бабок. Перший гапlick пришивається до борту верхнього кутка, заходячому за середню лінію грудей на 11-13 снт., четвертий гапlick пришивається по лінії талії і хлястика.

По бокам шинелі, нижче талії на 2 снт., робляться прорізи з уклоном назад і довжиною 25 снт. До цих прорізів пришиваються з середини кишені, прорізи обшиваються клапанами з вдвоє зложеного одрізка сукна. Спинка кроїться цільною, знадвору же вона зтягується по талії хлястиком, довжина і ширина котрого повинна відповідати росту шинелі. Хлястик підбивається шинельним сукном і прошивається кругом машинним швом. Хлястик застібається на два захистного кольору гудзiки, котрі пришиваються на талії по обом бокам спинки, де, для кріпості пришиву гудзiків нашиваються прямокуткові стовбики з шинельного сукна.

До рукавів пришиваються чохла (обшлаг), висотою не менше 18 снт., покриваючі не менше як на 2 снт. нижній край рукава. Чохли пристрочуються до рукавів наглухо, але в чохлах лівого рукава повинна бути зроблена кишеня, для чого середина нижньої половинки рукава чохла на протязі біля 9 снт. зостається непристроченою, нижній же край цього рукава сшивається з підкладкою.

Погони із того ж шинельного сукна з відповідним кантом робляться пришивними.

В кінноті, артилерії й для тих козаків піхоти, котрим положено бути в строю верхом, робиться в шинелі ззаду посередині розріз, котрий починається нижче талії на 16 снт. Лівий край розріза підбивається одрізком шинельного сукна в 4 снт. шириною, в йому прометується 4 продовгуваті петлі для застібання на гудзiки захистного кольору на правому краю розріза, до котрого для цього пришивається-

ся обрізок сукна шириною також в 4 снт. загинаючимся в середину і пристрочуємий там так, щоб в сшитому виді мав ширину 2 снт.

В кінноті й кінній артилерії, крім цієї, чохла рукавів розрізані з кутком ранішнього кінного зразка.

Шинеля підбивається підкладочним холстом в боках до талії і в рукавах, крім того з підкладочного холста робляться кишені.

О П И С

похідної шинелі для старшини Української Армії, окрім Сердюцької дивізії.

У старшини похідна шинеля така-ж як і у козаків. Розріз робиться ззаду у всіх родів зброї і комір обшивається кантом відповідному канту на штанах. У верхній частині петлиці нашивається гудзик. У генералів крім того хлястик і чохла обшиваються таким же кантом що й комір.

Підписали: Головний Іntenдант Полковник **Темченко**.

Голова Технічного Комітету, Полковник **Болотов**.

З копією згідно:

Начальник Наказної Частини

Полковник **Чикалін**.

О П И С

походних погон для козаків Української Армії, окрім Сердюцької дивізії.

Погон робиться з захистного сукна, верхній кінець цього погона закруглений дугою радіусом в 2 снт. Бокові сторони погона окреслені простими лініями, касательними вищеповказаної дуги і проходять таким чином, що на відлеглости 10 снт. од верхнього краю погон має завширшки 5 снт. Такої форми вирізується два куски захистного сукна, по краям промеж ними прокладається кант кольору по родам зброї (згідно наказу по Військової Офіції ч. 222 — 15-го червня 1918 року) прошивається ниткою захисного кольору так, щоб шов цей отстояв від краю захистного погону на 2—3 мілл.

На погони для ройового нашивається дугою од середини до нижнього кінця зелена тесма шириною 0,8 снт., як то показано на малюнку, у чотового весь погон обшивається кругом за винятком

місця пришиву, такою ж тесмою, як і в ройового. У бунчужного нашивається 2 тесми: одна нашивається як у чотового, друга ж нашивається в середині наружної тесми дугою од середини погона, як то вказано на малюнку. Верхній кінець погона прикріплюється гудзиком до плеча коло коміра, а нижчий кінець вшивається на плечі в рукав.

Гудзики для прикріплення погона можуть бути круглі металеві оксидіровані діаметром 18 мм. злехка видаті з виштампованим, або накладним Гербом Української Держави. Гудзики можуть також бути костяні, або ремінні захистного відтінку.

Підписали: Головний Інтендант Полковник **Темченко.**

Голова Техничного Комітету Полковник **Болотов.**

З копією згідно:

Начальник Наказної Частиин

Полковник **Чикалін**⁴⁹⁸¹

ДОКУМЕНТ № 2-2-9

Наказ про затвердження похідної форми для Сердюків ґрунтувався на наказі Ч. 290 із незначними змінами.

Н А К А З

Військовій Офіції Української Держави

Ч. 461

31-го Серпня 1918 року

При цьому оголошується затвердженний ЯСНОВЕЛЬМОЖНИМ ПАНОМ ГЕТЬМАНОМ: опис похідної уніформи полків піхоти, артилерії та інженерної сотні *О к р е м о ї С е р д ю ц ь к о ї Д і в і з і ї*

ДОДАТОК: Опис похідної уніформи.

Підписав: ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР

Генеральний Бунчужний Р О Г О З А

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 450—453.

З оригіналом згідно:

Начальник Канцелярії Військового Міністерства
Генеральний Х о р у н ж и й підпис¹

ОПИС

ПОХІДНОЇ УНІФОРМИ ПОЛКІВ ПІХОТИ, АРТІЛЕРІЇ ТА ІНЖЕНЕРНОЇ СОТНІ ОКРЕМОЇ СЕРДЮЦЬКОЇ ДІВІЗІЇ.

Ж У П А Н для Окремої Сердюцької Дівізії положено, як це видно на прикладеному при цьому малюнку, зразка, оголошеного в наказі по Військовій Офіції від 3 липня ц.р. Ч. 290, як для Штабу і Конвою Я с н о в е л ь м о ж н о г о П а н а Г е т ь м а н а з слідуючими відзнаками:

а/ По верхньому краю коміра вшивається синя випушка /кант/, а по нижньому краю — випушка /кант/ відповідного кольору приладного сукна по родам зброї і полкам, яке нижче буде вказано. Шнур навкруги коміра не нашивається.

б/ Погони для старшин захістного кольору загально-військового зразку з підбійкою і просвітами для визначених рангів кольору приладного сукна, а для козаків погони робляться з приладного сукна по родам зброї і полкам. Гудзюки на погоні металеві, згідно наряддю, яке буде вказано нижче.

в/ Для козаків жупан обшивається — замість шовкового шнура — гарусним /шерстяним/.

Ш Т А Н И/шаровари ухвалені сіро-синього сукна зразка «брідж»:

а/ Для генеральної старшини положено двохрядний лампас з брузументу відповідного наряддя по родам зброї і полкам — вширшки біля 18 міліметрів кожний; кант з брузументу;

б/ для штаб-старшини — лампас однорядний з брузументу металю наряддя вширшки біля 22 міліметрів;

в/ для обер-старшини — лампас однорядний з брузументу вширшки біля 18 міліметрів;

г/ для козаків положен кант приладного сукна.

К А С К Е Т К А робиться сіро-синього сукна, згідно малюнку, з околишем для піхоти приладного сукна, а для артилерії та інженерної сотні чорного оксамиту. На каскетках старшин і сверхсрочових підстаршин нашивається шкіряний чорний козирьок і чорний підбородний ремінець з двома муфточками з брузументу згідно наряддя по кольору частин. Для козаків каскетка — без козирка.

¹ Ковалевський.

Замість к о к а р д и Окрема Сердюцька Дівізія має на каскетці з о р ю згідно малюнку.

Ш И Н Е Л Я положена давнішнього зразка з одним рядком металевих гудзиків /з гербом України/ по середині грудей та прорізом ззаду; спинка викроюється з одною продовжною двохбоковою складкою /по зразку старшинського пальта/; на комірі нашиті петлиці для піхоти з приладного сукна, а для артилерії та інженерної сотні — з чорного оксамиту; петлиці ці повинні бути обшиті синім кантом. Форма петлиці слідує: петлиця обмежена прямими лініями і має форму розтягнутого п'ятикутника, з двома паралійними боками; ширина петлиці про між паралійних боків 3 сантиметри при довжині по середині від низу до гори 8—10 сантиметрів; закінчується ця петлиця угорі прямим кутком.

Петлиця у козаків без гудзика, а у старшин і підстаршин з металевим гудзиком. Комір у старшин обшит навкруги кантом приладного сукна, а у козаків — без канта.

П о г о н и на шинелі повинні бути такі, як і на жупані.

П Р И Л А Д Н Е С У К Н О положено слідуючого кольору для першого і другого полків — крапового кольору, для третього і четвертого полків — жовто-гарячого/оранжевого кольору,

для артилерії та інженерної сотні — червоного /алого/ кольору.

Н А Р Я Д Д Я ПРИЗНАЧАЄТЬСЯ: для першого і третього полків — золоте

для другого і четвертого полків срібне,

для артилерії — золоте,

для інженерної сотні — срібне наряддя.

П р и м і т к а. Старшина має право, замість суконних погон, носити погони з брузументного шнура відповідно наряддю зразку, затвердженого наказом по Військовій Офіції від 16 червня ц.р. Ч. 221 на підбійці кольору. Сердюцького приладного сукна.

По-за муштрою, старшинам дозволяється носити довгі штани сіро-синього сукна на випуск з кантом приладного сукна.

Оригінал підписали:

Головний Інтендант Полковник Т Е М Ч Е Н К О

Голова Технічного Комітету,

Полковник Б О Л О Т О В¹

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 178—179.

ДОКУМЕНТ №2-2-10

Цей наказ є доповненням до наказу Ч. 222. Цікаво, що більшість із цих кольорів затвердили ще в червні — але лише для повсякденних погонів.

Н А К А З

Військовій Офіції Української Держави

Ч. 652

26 жовтня 1918 року.

/По Головному Інтендантському Управлінню/

В доповнення до наказу Військовій Офіції від 15-го червня 1918 р. ч. 222 Комісією по проектуванню і виробу нових зразків уніформ Української Армії і Флоту ухвалено слідуєчі кольори сукна на канти походних погонів:

Лічащимся: по піхоті — малиновий,

«по кінноті — жовтий,

«по артилерії, — інженерним і технічним частинам — червоний,

Кінній артилерії — жовтий,

Панцирним дівізіонам — червоний,

Летчикам — чорний,

Штаби — малиновий,

Військово-шкільній Офіції — малиновий,

Санітарним старшинам і фармацевтам санітарних і ветерінарних установ та закладів, окрім Головних Управлінь Військової Офіції — цинамовий.

Санітарним старшинам муштрових частин і штабів — форма військових частин, або штабів з медичною емблемою на погонах.

Підписав: ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР,

Генеральний Бунчужний Р О Г О З А

З оригіналом згідно:

Начальник Канцелярії Військового Міністерства,

Генеральний Х о р у н ж и й (підпис)¹

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 12 — Арк. 7.

ДОКУМЕНТ № 2-2-11

Попри мирний час офіційні накази часто не виконувались навіть старшинами. Навіть Військове Міністерство було змушено з цим змиритися.

Н А К А З
ВІЙСЬКОВІЙ ОФІЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Ч. 682.

9-го листопаду 1918 року.

З огляду відсутності потрібної кількості сукна і неможливості придбання старшиною та військовими урядовцями установами ного зразку шинелів, Ясновельможний Пан Гетьман наказав: набути старшиною та військовими урядовцями в останні часи українську чумарку, як цілком відповідаючу військовим умовинам і старим козачим традиціям, припустити до ношення у війську нарівні з шенелею.

Підписав: Військовий Міністр,
Генеральний-Бунчужний **Рогоза**.

З оригіналом згідно:
Начальник Канцелярії Військового Міністерства,
Генеральний-Хорунжий **Ковалевський**.¹

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Оп. 5. — Спр. 10. — Арк. 542.

ДОДАТОК 3. ДОКУМЕНТИ ДО РОЗДІЛУ 3

ДОКУМЕНТИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ВІЙСЬКА

ДОКУМЕНТ № 3-1-1

Звернення Головної Команди Українських Республіканських військ до українського народу у зв'язку з повстанням проти влади Гетьмана П. Скоропадського. Цікаве поєднання революційної риторики з практичними вказівками.

НАРОДЕ УКРАЇНСЬКИЙ.

Повідомляємо Тебе про дуже важні події.

Тепер, коли вже затихає вогонь всесвітньої війни і коли всі народи світа самовизначаються стають повноправними господарями своїх національних земель, тільки в одній Україні УЗУРПАТОР НАСИЛЬНИК СКОРОПАДСЬКИЙ, захопивши владу за допомогою чужих штіків, кровю та вогнем залив Україну та ще до того в цю велику хвилю хоче наш Рідний Край і нашу землю оддати в вічну неволю Москві. Щоб досягнути це, він покликав до влади московських міністрів з поміщиків та старих прислужників царського уряду і осмілився оповістити про те, що наш рідний, Вільний Край знову має підпасти чужій московській владі. Такої ганьби і такого сорому не може стерпіти наш Український Народ і повинен однодушно повстати проти ката і обманщика, що протягом кількох місяців дурив увесь Народ, немовби він хотів добра і державної незалежності України.

З огляду на те утворилося нове УКРАЇНСЬКЕ РЕСПУБЛІКАНСЬКЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО, під владу якого вже перейшли всі вірні України військові частини. Правительство це зложилось на основі

порозуміння всіх соціалістичних і справді демократичних українських партій.

Супроти цього:

Оповіщаємо населенню України, що отсім касуэться і нищить-ся гетьманський уряд, установлений німецькими генералами та поміщиками.

Касуютьсѧ всі закони і розпорядження, видані гетьманським урядом, і повертаються назад закони, ВИДАНІ ПЕРШИМ РЕСПУБЛІКАНСЬКИМ УРЯДОМ УКРАЇНИ.

Заборонюэтьсѧ виконувати які б то не були розпорядження і його правительства, як центрального, так місцевого.

Всю урядову владу на землях України бере в свої руки Українське Республіканське Правительство.

Це Правительство даэ поруку народові, що ЗЕМЛЯ БУДЕ ЙОГО ВЛАСНІСТЮ ТА ЩО ВІКИ ВІЧНІ ЗНОСИТЬСѧ І КАСУЭТЬСѧ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ ВЕЛИКА ПОМІЩИЦЬКА ПОСІЛІСТЬ, ЩО ССАЛА КРОВЬ З РОБОЧОГО ЛЮДУ.

Робітникам даэтьсѧ порука 8-годиннаго робочого дня і достойної вільних людей винагороди за працю, а також поруку грошевої забезпекки тим, хто загубив здатність до праці через хворобу, або старість.

ВІДНОВЛЯЭТЬСѧ ВОЛЯ ВІРИ І СОВІСТИ, ВОЛЯ СЛОВА І ОРГАНІЗАЦІЙ, а народам, що утворюють національну меншість на Україні, — ПРАВО НАЦІОНАЛЬНОЇ АВТОНОМІЇ В КУЛЬТУРНИХ СПРАВАХ.

Відновлюються роспущені гетьманським урядом демократичні народні /Земські/ і мійські Установи, управи, котрих повинні перейняти під росписки управу од незаконно призначених членів Управ, перевіривши ранійш як слід народне майно та гроші, якими незаконно порядкували прислужники гетьмана.

Замість гетьманських старост адміністративну владу в губерніях та повітах повинні взяти тимчасово колишні комисарі Централь-

ної Ради, а де їх не має, — голови демократичних народних /земських/ Управ, або їх заступники.

Для охорони цих свобод і справедливого ладу та порядку в Україні закликаємо населення України по селах та містах, щоб негайно було zorganizовано військові частини по громадах и повітах. Команду над ними беруть в свої руки в кожному повіті **НАЙСТАРШІ ЧИНОМ ВІЙСЬКОВІ СТАРШИНИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ**. Всіх старшин військових Української Народности обов'язуємо під загрозою військового суду негайно вступити до Армії Української Народної Республіки.

Все українське населення кличемо стати в ряди Народної Республіканської Армії.

Хто з селян не послухає цього наказу, той буде виключений від права на користування землею, бо се право треба силою вибороти од поміщиків та гетьмансько-поміщицького правительства.

Всі мобілізовані народні сили України мають перш усього:

а) роззброїти карательні отряди, що залили невинною кровю наших селян всю Україну, а також військові отряди поміщицькі, зложені з чужинців, як російських офіцерів колишньої царської армії та інших наймитів.

б) негайно треба скрізь по містах та селах взяти всю владу, також й охорону порядку в свої руки, поставивши скрізь біля громадських магазинів, складів та державних скарбниць належно озброєну охорону, а про кількість грошей в скарбницях повідомити Правительство Української Народної Республіки.

в) всі телеграфні, телефонні й почтові станції взяти під охорону республіканської влади і українських республіканських військ та установити пильний контроль над їх діяльністю.

г) громадсько-технічні установи, як от водопроводи, електричні станції то що, неповинні припиняти працю і їх треба охороняти оружною силою, та берегти.

д) на всіх залізничних станціях, пристанях, та більших шосейних і ґрунтових перехрестях поставити озброєну сторожу і доглядати та контролювати всіх подорожніх.

е) недопускати чорносотінців, злодіїв та погромщиків до погромів та вибухів проти Евреїв, бо Евреї допомагають Українцям в Галичині і у насъ на Україні повинні йти разом з нами.

ж) українські республіканські військові частини повинні розоружити гетьманське військо коли воно не перейде на сторону Республіканського Правительства і недопускати на території Української Народньої формування та організації яких би то не було чужих національних військових сил, як от добровольческі офіцерські отряди, окреми частини тощо.

з) по містах та селах має панівати порядок і лад. Всякі грабунки мирного населення не дозволяти, а винуватих карати на місці військовим судом.

Щоб цей лад та порядок не порушувались, щоб не було підюджування проти цього, треба негайно припинити чорносотенці російські газети та журнали, а їхні друкарні реквізувати для потреб Республіканського Уряду.

Всіх поміщиків, що контрибуціями знеслили народ та розправлялись з ним екзекуціями та иншим насильством, арештувати і тримати, як заложників під доглядом, до суда над ними. Родини арештованих не повинні виізжжати з того місця, аждо дальшого розпорядження.

Всіх чиновників та російських офіцірів і начальників державної варти, що стояли на чолі карательних експедицій, убивали невинних селян і десятки тисяч неповинних людей запровадили до тюрми та вислали за границю — негайно арештувати і віддати під військовий суд. Української Народньої Республіки.

Найголовнійший ворог Українських селян і робітників, зрадник Української держави, б. гетьман Скоропадський і його міністри, що разом з ним залили кровю всю Україну, залишаються по-за законом.

Во імя свободи, рівности і братерства, во імя народоправства і САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ, во імя того, щоб селяне на Україні одержали нарешті облиту їхнім потом та кровю землю, а робітники увільнилились від експлоатації і одержали належне ім право в державі, кличемо всіх брати зброю в руки, знищити до щенту гетьманський безлад і його насильства, а завести на нашій Рідній Землі той лад, якого хоче наш народ і Правительство Української Народньої Республіки.

Отсей заклик має бути перепечатаний скрізь, во всіх провінціональних містах і оповіщений плакатами всьому народу на станціях і державних та громадських установах та розісланий по селах.

Виконати це негайно наказуємо провінціональним, губерніо-
нальним і повітовим владам Української Народньої Республіки, а де
влада зорганізувалась, то політичним Українським Організаціям.

Ставка, дня 16. Падолиста, 1918 р.

ГОЛОВНА КОМАНДА УКРАЇНСЬКИХ
РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ ВІЙСЬК¹

ДОКУМЕНТ № 3-1-2

Наказ С. Петлюри від 24 листопада 1918 р., який став правовою під-
ставою для створення збройних сил УНР.

З ГОЛОВНОЇ СТАВКИ

1.

Наказую прийняти до відома і виконання такий наказ Директо-
рії Української Народньої Республіки.

1. а) Скласти армію Української Народньої Республіки для обо-
рони Української Народньої Самостійної республіки і захисту всьо-
го трудового народу України. Обов'язок кожного вояки захищати
всіх, хто живе на Україні, від якої б то не було кривди і несправедли-
вості та доглядати за тим, аби ніщо не робилося всупереч наказам
Директорії і не порушувало ладу на Україні;

б) всі вояки армії У.Н.Р., як козаки, так і старшини, мусять
безперечно слухатися наказів своїх старших і міцно держатися дис-
ципліни, всіх винних за порушення дисципліни карають військо-
вим судом;

в) ні один вояка не має права вирішувати будь-які справи, що
торкаються взаємовідношень між населенням України. Так саме
не мають права робити цього ніякі установи і громади, яким це
не доручено Директорією;

г) всякий вояка повинен доглядати лише за порядком і справед-
ливістю, а для розрішення всяких справ і суперечок направляти
людей під своєю охороною до судової влади та своїх старшин;

¹ ЦДАВО України. — Ф. 3809. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 6—9 зв. Машинопис. Незасвідчена копія.

д) всіх вояків та мирне населення в районі Армії Української Народної Республіки за злочинства, грабіжництва та всякі самочинства і безпорядки карати польовим військовим судом.

2.

Армії Української Народної Республіки наказую:

а) скинути гетьмана з його узько-класовим поміщицьким правительством та піддержати нове Народне Правительство України — Директорію, що бореться за передачу народів землі і права порядкувати державою до повного установаження твердого демократичного ладу на Україні Українськими Установчими Зборами;

б) захистити на Україні лад для користи трудового народу до сформування нової Народної Армії із громадян чергового призову.

3.

До складу Армії Української Народної Республіки зарахувати:

- а) Окремий загін Українських Січових Стрільців.
- б) Чорноморський Кіш.
- в) Українську Сіру Дивізію.
- г) Запоризьський загін.
- д) Перший Полк Залізничників.
- є) Студентський Полк Січових Стрільців.
- ж) Другий Український Корпус (Подільський).
- з) Всі иньши частини, що стають на захист Української Самостійної Народної Республіки, що вливаються після мобілізації, оголошеної Директорією.

і) Кадри Українських Корпусів, що перейшли на бік У.Н.Р.

4.

Армію поповнювати:

- а) Мобілізацією бувших військових в зазначених місцях і вказаних строків.
- б) Охочими людьми й командирами.
- в) Призовом молодих років до корпусів, що буде оголошено окремо.

5.

В тих районах, де мобілізація оголошена, підлягають їй всі громадяне Української Народної Республіки.

6.

Із охочих людей в армію приймати лише тих, що визнають Самостійну Українську Народню Республіку.

7.

Ніхто із охочих людей, які вписалися в армію Української Народної Республіки, не має права покидати її по своїй волі. Прохання про увільнення можна подавати не раніше, як прослуживши в армії 2 місяці.

8.

Наказ цей прочитати у всіх військових частинах, корпусах, дивізіях, полках, сотнях і батареях.

Головний Отаман Республіканських Військ
Української Народної Республіки

ПЕТЛЮРА

24/XI 1918

Дністер (Могилів-Подільський). — 1918. — 14 грудня¹

ДОКУМЕНТ № 3-1-3

Як видно з цього документу, проблема грабіжників і мародерів виникла майже відразу після початку повстання. На жаль, Директорія так і не змогла встановити твердий контроль над усією територією України, з чого залюбки користались різні злочинні елементи.

Наказ Головного Атамана військ У.Н.Р.

Всім волосним, повітовим та губерніяльним Управам Поділля, Волині, Київщини, Холмщини і по залізниці до Голоб, Бірзули, Умані, Житомира. Начальствуючим наказую: мародерство і грабунки, коли воно будуть мати місце, припиняти негайно і рішуче по приговорам військових польових судів. Про виконання цих вироків оповіщати населення, щоб знало воно, що військо Директорії Нар. Респуб. стоїть на сторожі ладу і порядку та інтересів народних.

Ніяким темним особам в рядах армії Народної Республіки не може бути місця.

¹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Том IV. Упор. В. Сергійчук. — К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. — С. 212—214.

Всі командіри, окрім тих частин, які в районі бойових подій, так і в районі місцевости, оголошеної в стані облоги, повинні прийняти це на увагу для самого точного виконання.

Головний Атаман
Української Народньої Республіки Петлюра
Начальник Штабу Осецький
Нач. Канцелярії Грищенко
Голова Команд[и]
Південно-Західнього району Полковник Оскілко

Село. — 1918. — 6 грудня¹

ДОКУМЕНТ № 3-1-4

Накази С. Петлюри про наділення землею вояків армії УНР та про поширення серед них національної свідомості показують, що керівництво УНР розуміло, що окрім «батога» воякам потрібен «праник» — у цьому разі наділення землею. Розуміло воно і важливість розвитку національної свідомості у вояків. На жаль, часу на вживання цих заходів уже не було.

Подаємо два останні накази С. Петлюри про землю та освіту.

НАКАЗИ ПЕТЛЮРИ

Згідно з моїм докладом Директорія Української Народньої Республіки постановила:

Всім тим, хто так, чи інакше не бере активної участі в боротьбі з гетьманом та його правительством, землі дано не буде.

Для забезпечення права на землю всім учасникам дієвої армії Української Народньої Республіки наказую:

Скласти реєстри армії Української Народньої Республіки по кожній четі, або інституції при армії окремо, а кожному учасникові армії видати особисту картку, в якій зазначено:

- 1) Імя, по батьковій та призвище учасника армії,
- 2) з якого села, повіту, губернії родом,
- 3) коли став у ряди армії Української Народньої Республіки,

¹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Том IV. Упор. В. Сергійчук. — К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. — С. 217.

- 4) по охоті, чи по мобілізації,
- 5) особливі заслуги під час служби в У.Н.Р.

Особиста картка мусить бути завжди в руках учасника армії Української Народної Республіки.

Кожного тижня командир чети власноручним підписом та зазначенням числа і місяця повинен зазначувати, що учасник чети чи інституції з армії не вибув.

Перший підпис всякого командіра чети скріпляється печаткою.

Коли учасник армії в отпуску, то після його повороту, на особистій картці зазначається, що він був в отпуску, а не самочинній отлучці.

Реєстри й особисті картки повинні бути заведені і для тих залізничних служачих, які по закону про мобілізацію, zostавлені на своїх посадах. Складання і ведення тих реєстрів і карточок покладається на Начальників станцій. При чім такі реєстри й картки ведуться тільки для постійних служачих.

Цю постанову Директорії наказую Начальникам Окремих частин перевести в життя і прочитати в полках, сотнях, батареях і відділах.

Для поширення національної освітньої свідомости серед вояків Республіки та для забезпечення їм духовної поживи й розваги наказую закласти при кожній окремій частині (численністю не більш полка) бібліотеки-читальні.

Бібліотеки-читальні забезпечити щиро національною літературою різного характеру, що розвинула-б світогляд козака, та виховувала в козакові любов до України, преданість інтересам Українського Народу та нагадувала-б про історичні традиції Українського лицарства При читальнях заснувати курси й школи загально-освітнього характеру, до навчання в котрих притягати гарні сили зі сторони. В нормальнім розкладі лічити заняття обов'язковими і години навчання в школах і курсах і одводити час для читання. На улаштування читальень та курсів асигнувати спеціальні кошти. Докладні інструкції надішлються, а виконувати наказ відповідно обставинам.

ДОКУМЕНТ № 3-1-5

Наказ С. Петлюри воякам у зв'язку із взяттям Києва. Однак головні труднощі були попереду...

Ставка, 19 грудня НАКАЗ

Головного Отамана Українських Республіканських військ

ВОЯКИ! Настав час, коли гордо можна оголосити, що Народ України має силу і волю захистити свою самостійність, що сила ця до дивовижних розмірів досягла, коли справа торкнулася національної і політичної незалежності Української Народньої Республіки.

НАРОДЕ! Ми входимо в Столицю нашого краю Київ і тим самим осягаємо ту межу, котру собі поставили ми, вирушаючи на боротьбу з ворогами волі і свободи нашого краю. Вписано ще одну незабутню, кращу сторінку в історії нашої боротьби за самостійність славної лицарської нації, і українська завзятість проявила себе в теперішніх подіях. Відновлюється давня слава наших предків-козаків, що боролись за право і вільність народу і з правдивою гордістю, вояки, ми можемо відзначити, що цю боротьбу за право і волю українського народу ми чесно і достойно продовжуємо. Тепер, нарешті, наше Верховне, Народне Правительство — **ДИРЕКТОРІЯ** Української Народньої Республіки, спираючись на нашу загартовану волю і міць, може приступити до Державної роботи над тим, щоби забезпечити землею трудячий люд-робітників, охороняючи і обороняючи їхню працю і закріпити становище Молодої Української Республіки та належні політичні права її людові. Понесені жертви мають окупити нашу волю, котру, сподіваюсь, ми будемо цінити дорожче за все, бо за більшу ціну вона тепер нам досталась. З гордістю склоняємо свою голову перед тими, хто впав у відважнім бою з наймитами й прислужниками узурпаторів-ворогів наших. Хай імена цих славних оборонців нашої Республіки стануть символом нашого змагання за добробут нашого народу. Разом з тим дивуюсь тому лицарству і тій завзятості та сміливості і розумінню продовжувати оборону інтересів нашого краю, що виявлені Вами за час нашого походу, коли надзвичайно у скрутних обставинах було зорганізовано наше Республіканське військо. Смілива і завзята Народня Армія є опорою Директори Української Народньої Республіки, і Армія ця пробила мури тої тюрми, в котру нас мріяли кинути бувший гетьман та його прислужники-поміщики. Хай сила ця й упертість і надалі направляється по дорозі до здобуття спокою і добробуту наших батьків, дітей,

жінок, братів та сестер. Вони повірили Вам і поклали свої останні надії на боротьбу і визволення від насильників. Тепер і вони радіють разом з нами за нашу непереможність, завзятість і ту однастайність, з якою ми всі стали, щоб здобути землю і волю, спокій та добробут. Ви втерли їм ті горячі сльози, що пролились за час нашого пригноблення у всіх закутках України.

НАРОДЕ! Сподіваємось, що нарешті настав час, коли всі роз'єднані сили Української землі радісно обіймуться і об'єднані в одне національне тіло і душу скажуть: «ВІД КУБАНИ ПО СЯН — ЛИШ ОДИН БУДЕ ЛАН; А ВЛАСНИКОМ ЙОГО ЦІЛИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД». Цей клич мусить стати нам святою заповіддю в боротьбі за змучений і облитий кров'ю народ. Наша плідюча земля, природні багатства, росцвіт та добробут нашої Республіки, наша воля, наші бажання і стремління хай будуть тим цементом, що зміцнить нас і нашу Самостійну Народню Республіку. До праці ж за добро РІДНОГО КРАЮ, до організованости і залізного порядку, бо тільки ними може держатись Республіканська Армія. Я кличу Вас, вояки, і вітаю з днем вступу до Столиці нашої і разом з Вами проголошую гучно: СЛАВА УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ та її ВІЙСЬКОВІ!

Наказ цей перечитати у всіх полках, курінях, сотнях, батареях та окремих загонах.

Головний Отаман ПЕТЛЮРА

Дністер (Могилів-Подільський). — 1918. — 21 грудня¹

ДОКУМЕНТ № 3-1-6

Наказ Головної Команди щодо формування «дієвих» (діючих) та «кадрових» частин. Зверніть увагу на те, що в цьому наказі зарезервовано номери аж 28 піших і 5 кінних дивізій, хоча фактично на той момент весь бойовий склад Армія УНР не досягав і 1/3 від цієї кількості. А на додачу до цього мали формуватись ще й кадрові корпуси. Тож не дивно, що цей наказ так і не було повністю виконано, за винятком створення окремих формувань, які так ніколи й не досягли штатної чисельності.

¹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Том IV. Упор. В.Сергійчук. — К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. — С. 225—227.

НАКАЗ
Головної Команди військами Української
Народньої Республіки

Ч. 22

1 січня 1919 року

Наказую прийняти до виконання низчезазначене:

1) Всі частини, які в цей мент суть мобілізовані і росташовані на території Волині та Поділля, залишаються в підлеглости Отаману Шаповалові; всі частини, які суть мобілізовані і росташовані на Херсонщині, залишаються в підлеглости Отаману Грекову; всі частини, які суть мобілізовані і росташовані на території Київщини, передаються в підлеглість Командирові Осадного Корпусу Отаману Коновальцеві; всі частини, які суть мобілізовані і росташовані на Лівобережжі — залишаються в підлеглости у Отамана Балбачана.

2) Всі підлеглі отаманам Шаповалу, Грекову, Балбачану та Коновальцеві частини негайно ввести распоряженнем цих отаманів в штати, які додаються до цього. Зформувані для цього зо всіх частин цілі корпуси, дивізії, полки, куріні, сотні, батареї та інші потрібні частини нормального складу, але ніяких нештатних частин існувати не повинно.

Корпус повинен складатися з двох або трьох піших дивізій з додатком технічних частин, дивізія з трьох піших та трьох гарматних полків та технічних частин, піший полк з трьох курінів, курінь з чотирьох сотень, гарматний полк з трьох батарей чотирьох орудійного складу, з них дві гарматних батареї і одна гаубична, кінна дивізія з чотирьох полків, кінний полк чотирьохсотенний, при кінній дивізії кінно-гарматний полк трьохбатарейного складу. Запасова піша бригада з двох, трьох або чотирьох запасових полків в складі 12 сотень кожний.

3) Заново зформовані по мобілізації частини, які підлягають Отаманам: Шаповалові, Грекову, Балбачанові та Коновальцеві, повинні мати відмінні назви від тих, які присвоєні частинам постійних корпусів і, крім того, додаткове слово «дієвий» або «дієва» або «дієве». Що до нумерації нових частин, то Отаману Шаповалу надається право присвоювати нумера корпусам — 9, 10, 11, 12; дивізіям і відповідним легким гарматним бригадам — починаючи з 17 до 26 включно; пішим і гарматним легким полкам — починаючи з 49 і кінчая 78; кінним дивізіям відповідним кінно-гарматним

полкам: 5 і 6; кінним полкам — починаючи з 27 і кінчаючи 34; інженірним куріням: 9, 10, 11, 12. Отаману Грекові надається право присвоювати номери корпусам: 13 і 14; дивізіям і відповідним гарматним бригадам: 27, 28, 29, 30; пішим і легким гарматним полкам — починаючи з 79 і кінчаючи 90; кінної дивізії і відповідному кінно-гарматному полку — 7; кінним полкам: 35, 36, 37, 38; інженірним куріням — 13 і 14. Отаману Балбачану надається право присвоювати номери корпусам: 15, 16, 17 і 18; дивізіям і відповідним гарматним бригадам — починаючи з 91 і кінчаючи 120; кінним дивізіям і кінно-гарматним полкам: 8 і 9; кінним полкам: 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46; інженірним куріням: 15, 16, 17, 18. Отаману Коновальцеві надається право присвоювати номери: корпусу — 19; дивізіям — 41, 42, 43 і 44; пішим і легким гарматним полкам — починаючи з 121 і кінчаючи 132; інженірному куріню — 19.

4) Отаманам: Шаповалу, Грекову і Балбачанові негайно приступити до утворення своїх штабів, по штату штабу окремої армії кожному. При чому до одержання нових штатів керуватися поки що штатами, які зазначені в «Положеніи о полевомъ управленіи войскъ въ военное время», але рахуючись з економією в людях і засобах. Штат штабу корпусу Отамана Коновальця тримати в складі, який вже існує.

5) Для поповнення всіх вищезгаданих формацій, Отаманам: Шаповалові, Грекову, Балбачанові та Коновальцеві надається право, коли потрібно, взяти окрім призваних по мобілізації ще також старшин, підстаршин і козаків з існуючих (кадрових) корпусів, але з тим, щоби во всякому разі в кадрі постійної армії залишити непорушними: для управління корпусу не менше 15 старшин різного фаху і 2 старшин Генерального Штабу; Управління дивізії — не менше 6 старшин різного фаху і 1 старшини Генерального Штабу; Штабу гарматної бригади — не менше 3 старшин; пішого полку — не менше як командир полку або його помішник, осаул, один курінний, шість сотенних, три старшини-кулеметчика, два старшини учебної сотні, один старшина команди розвідників, дванадцять молодших старшин, начальник постачання; лікарь і трое урядовців; гарматного легкого, гаубичного і кінного полку — не менше, як командир полку або помішник командира полку, розвідчик, два батарейних командира, чотири молодших старшини, начальник постачання, лікарі: медичний і ветеринарний і два урядовці; кінного полку — не менше, як командир полку або помішник командира полку, осаул, два сотенних, шість молодших старшин, один

старшина-кулеметчик, начальник кінно-техничної команди, один старшина учебної сотні, начальник постачання, лікарі: медичний і ветеринарний і три урядовця; Інженірного куріня — не менше, як командир полку або помішник, осаул, два сотенних, чотири молодших старшини, два старшини учебної сотні, командир польового інженірного парку, начальник постачання, лікар і один урядовець.

6) Дозволяється, як тимчасовий засіб, кадри гарматних тяжких та горних частин вжити на поповнення легких, гаубичних та кінних батареї, як кадрових, так і дієвих частин.

7) Істнувавши досі вісім кадрових корпусів повинні істнувати надалі, а через це старшини і підстаршини та козаки залишених кадрів, які зазначені в попередньому п'ятому пункті, складають із себе кадр постійної армії, залишаючи за собою істнувавшу досі нумерацію частин і назву їх, але з тимчасовим додатком слова «кадровий», наприклад: 4 кадровий корпус, 8 кадрова дивізія, 23 кадровий Корсунський полк.

8) Всі частини кадрових корпусів залишаються на місцях свого попереднього росташування і користуються тими помешканнями, які займали раніше, але там, де належні казарми заняті ворогами або тимчасово своїми дієвими військами, — для кадрових частин командиром корпусу вибирається інше місце, при чому в останнім разі, частини можуть бути росташовані і по мешканцям.

9) Всі частини кадрової армії підлягають безпосередньо мені через своїх командирів корпусів. Залишаються також в моїй підлеглости всі повітові військові начальники через відповідних командирів місцевих бригад і Начальника Генерального Штабу.

10) Що до майна, яке може бути використано отаманами Шаповалом, Грековим, Балбачаном і Коновальцем для дієвих частин, як нині існуючих, так і майбутніх, а також майна, яке повинно бути залишено для кадрових корпусів, то вказівки належить одержувати від відповідних постачаючих управ.

11) Всі командири кадрових корпусів мусять негайно донести мені про стан підлеглих ім частин і негайно, не вважаючи ні на які перешкоди, вжити всіх заходів, аби привести до ладу довірені ім частини, маючи на увазі, що в перших числах лютого 1919 року ці частини будуть поповнені рекрутами.

12) Отаманам: Шаповалу, Грекову, Балбачану і Коновальцеві, Командирам кадрових корпусів і Начальникам місцевих бригад негайно зв'язатись зо всіма підлеглими ім частинами і поставити їх до

відома про цей мій наказ, а також донести мені про час одержання цього наказу.

Оригінал підписали:
Головний Отаман **Петлюра**.

Начальник Генерального Штабу, Отаман **Осецький**.

З оригіналом згідно:
Начальник Організаційного Відділу,
Генерального Штабу, Полковник **Петровський**¹.

ДОКУМЕНТ № 3-1-7

Дезертирство Окремої Дніпровської дивізії, яку очолював отаман Зелений, на жаль, було лише «першою ластівкою» з цілої шерехи зрад великих і малих отаманів. Як виявилось, вони зовсім не бажали підкорятися державній владі, хоч би якою народною вона була.

Таємно.

НАКАЗ

ГОЛОВНОЇ КОМАНДИ

Війська Української Народної Республіки.

Ч. 1

6 січня 1919 року м. Київ.

Позаяк Окрема Дніпровська дивізія в більшості розбіглась і відмовилась їхати на Галицький фронт, наказую:

Дивізію лічити розформованою, за винятком першого Дніпровського полку, Гарматної бригади та Червоного кінного куріня. Цім частинам істнувати під назвою: Дніпровський Окремий полк, Дніпровська окрема гарматна бригада, Червоний Дніпровський курінь.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 1—3. Типографський друк.

Полк та гарматну бригаду лічити в складі військ Галичини, Червоний Дніпровський Курінь приєднується до Осадного Корпусу.

Гроші і все майно по описам передати Осадному Корпусу, котрому негайно вислати охорону всього цього майна.

З решти людей дівізії сформувати сводний курінь під керуванням Військового старшини Леонтовича, котрому поступить в розпорядження Командіра Осадного Корпусу.

Командіру Осадного Корпусу призначити слідство, для вияснення причин роспаду дівізії й притягнення до судової відповідальності винних.

Начальнику дівізії отаману Зеленому і його помішнику отаману Данченко, здати всю відчітність і майно Командіру Осадного Корпусу і знаходиться при штабі цього корпусу до скінчення задачі і слідства.

Головний Отаман **ПЕТЛЮРА**.

Начальник Генерального Штабу
Отаман **Осецький**

З оригіналом згідно:

Начальник Загальної Управи,
Сотник **Введенський**¹.

ДОКУМЕНТ № 3-1-8

НАКАЗ

Головної Управи Війська Української Народньої Республіки

Ч. 147

12 лютого 1919 року

(По Головному Управлінню Генерального Штабу)

НАКАЗУЮ:

§ 1.

Кадри шостого кадрового корпусу влити в кадри третього кадрового корпусу і зформувати одну дівізію згідно наказу від

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 197—197 зв. Типографський друк.

7-го лютого ч. 122. Шостий кадровий корпус рахувати тимчасово скасованим.

§ 2.

Кадри п'ятого кадрового корпусу влити в кадри четвертого кадрового корпусу і зформувати одну дівізію згідно наказу від 7 лютого ч. 122. П'ятий кадровий корпус рахувати тимчасово скасованим.

Підписали: Військовий Міністр,

Отаман **Греков**

За Начальника Головного Управління Генерального Штабу,

Отаман **Шайбле**

З оригіналом згідно:

Начальник Канцелярії Військового Міністерства,

Отаман **Галкин**¹

ДОКУМЕНТ № 3-1-9

Наказ про формування кошів, який так і не було повністю виконано.

Зверніть увагу на нестандартну організацію пішого куреня. «Галицька група військ» (тобто Галицька армія) цей і наступні накази про реорганізацію в коші проігнорувала.

Н А К А З

Військам Дієвої Армії

Української Народньої Республіки.

Ч. 2.

21 лютого 1919 року.

Згідно історичним традиціям і характеру бойових операцій НАКАЗУЮ: провести в життя слідуочу організацію дієвої армії: замість корпусів прийняти організацію к о ш і в, для чого:

- 1) Роспорядженням Командуючого Східним фронтом Корпус Січових Стрільців переформувати в один кіш під назвою: VII к і ш.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2537. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 11 зв. Типографський друк.

2) Роспорядженням Командуючого південно східньою групою сформувати з військ Катеринославщини і Херсонщини — Катеринославський кіш, залишивши Запоріжський кіш в його існуючим складі.

3) Роспорядженням Отамана ОСКІЛКО з частин військ ІХ і Х діевого корпусу сформувати один кіш під назвою:

I-й к і ш.

4) Роспорядженням Отамана Омеляновича - Павленко Галицьку групу військ переформувати в три коші під назвою:

II-й к і ш.

III-й к і ш.

IV-й к і ш.

5) Роспорядженням Начальника резерву діевої армії сформувати два коша під назвою:

V-й к і ш.

VI-й к і ш.

Кожний кіш мати в складі двох загонів.

При штабі кошу — одну інженерну сотню.

Склад загону: 5 окремих піших курінів.

1 й гарматний курінь

1-й кінний курінь

1 інженерна сотня.

Склад пішого куріня:

5 піших сотень

2 кулеметні сотні

1 чота кінних розвідників

Команда звязку і господарча

Склад гарматного куріня:

3 легких батареї

1 гаубічна батарея

1 гарматний парк.

Склад кінного куріня:

4 кінних сотні

1 кулеметна сотня

1 кінно-технічна команда.

Склад інженерної сотні:

Телеграфно-телефонна півсотня
Саперна півсотня.

При цьому оголошую затверджені мною штати:

Управління кошу

Управління загону

Штабу пішого куріня з командами звязку, господарчою та чотою
кінних розвідчиків

Пішої сотні, входячої в склад куріня

8-ми кулеметної сотні

Максима на двуколках.

« « в'ючної

Кольта.

(Кулеметні сотні формувати відповідно маючимся системам
кулеметів).

Штабу гарматного куріня.

Штабу легкої та гаубічної батареї, входячої в склад куріня.

Кінного куріня.

Інженерної сотні, як входячої в склад загону, так і приданої
до Штабу коша.

Орігінал підписали:

Наказний Отаман

Отаман ГРЕКІВ.

Начальник Штабу Дієвої Армії,

Отаман МЕЛЬНИК.

З орігіналом згідно:

Начальник загального відділу ВИГОВСЬКІЙ.¹

ДОКУМЕНТ № 3-1-10

Після поразок узимку 1919 р. командування Армії УНР спробувало ще раз реорганізувати війська. Результатом став цей наказ. Зверніть увагу на останній абзац документу — як видно, за майже місяць після видання наказу Ч. 2 реорганізація війська в коші далеко не просунулась.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 1—1 (зв.).

Н А К А З
Головної Управи Війська Української Народньої Республіки.
Ч. 220.

13 березня 1919 року.
(По Канцелярії Військового Міністерства).

Оголошую для відома, що Наказний Отаман Республіканських Військ наказав з 3 березія цього року фронтам та групам іменуватися так:

1. Південно-східна група в складі Запоріжського та Катеринославського кошів під керуванням Отамана ЯНІВА.
2. Східна група в складі 8 кошу та загону сірожупаників під керуванням Отамана КОЛОДІЯ.
3. Північна група в складі першого коша під керуванням Отамана ОСЕЦЬКОГО.
4. Галицька група в складі 2, 3 та 4 кошів під керуванням Отамана ОМЕЛЬЯНОВИЧА-ПАВЛЕНКО.

Проведення цього переформування в коши в групах з різних дрібних окремих куренів, сотень, отрядів та инше провестись повинно найскорше.

Підписали:

За Військового Міністра, Отаман *Сиротенко*.

Начальник Канцелярії Військового Міністерства,
Отаман *Галкін*.

З оригіналом згідно:

Начальник Загальної Управи *Веденський*.¹

ДОКУМЕНТ № 3-1-11

Взяття Бердичева (розташований на південь від Житомира на залізничній лінії Шепетівка—Козятин) було одним із перших успіхів безрезневого контрнаступу військ УНР на Київ.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 52. — Арк. 149.

«Щалізничні» (тобто «залізничники»), про яких згадується в телеграмі, — це частини колишнього Корпусу залізничної охорони, перетворені на польові війська.

Свіжий полк РСЧА було перекинуто, швидше за все, з півдня, де отаман О. Волох вів перемовини з радянською владою замість виконувати накази і пробиватись на з'єднання з основними силами української армії.

К о п і я .

Из Шепетівкі. ст. Чеповічі, згідно телеграми
29 Березня 1919 року

Сьогодні після довгих упорних жорстоких боїв з ворогом нашої Держави з більшовиками, наші війська зайняли м. Бердичів не дивлячись на те що ворог перекинув на цей район свіжий полк на підмогу. Наше військо продовжує наступ на Київ раднице відати що в цій операції діяльну участь приймали сини Галицької землі Отаман Коновалець и Берняк з підлежними йому сечевиками, а другий з щалізничним як брати за ідею, істину за свободу, за Українську Республіку.

Головний Отаман П е т л ю р а¹

ДОКУМЕНТ № 3-1-12

Телеграма С. Петлюри від 1 квітня 1919 р. з розпорядженням перенести уряд УНР із Кам'янця-Подільського в Рівне у зв'язку з відступом українських військ. Хоча перенести уряд до Тернополя було набагато простіше, цього не зробили, бо то була «чужа земля», на якій розпоряджався уряд ЗО УНР.

Дуже цікавим є адресати телеграми: мішанина з політиків, військових і газетярів. Скоріше за все, це сталося тому, що телеграма готувалась поспіхом.

КАМЕНЦ/ПДЛ ТОВАРИШУ ВИЙСЬКОВОГО

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 44. Машинопис. Незасвідчена копія.

МИНИСТРА СИРОТЕНКО ОСОБЛИВОМУ КАМИНДАНТУ
КОМАНД КОМЕНДАНТСЬКОМУ КАМИНДАНТУ ЗАЛОГИ ЖУ-
КІВСЬКОМУ

КРАСОНГО¹ 480, 210, 28, 111, 115, ТИЛЬКУ КАМЕНЦЬ ДЛЯ
ГУБКОМИСАРА ОСОБЛИВОМУ
КАМИНДАНТУ КОМАНДОВСЬКОМУ
КОМЕНДАНТУ ЗАЛОГИ ЖУКИВСЬКОМУ
РЕДАКЦІИ ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ

ПОДІЛЬСЬКОМ ГУБКОМИСАРУ КОП ПИДВОЛОЧИСК ШТАБ
ФРОНТУ ПОЛКОВНИКУ СТЕФАНІВУ ЗДОЛЬУНОВО НАЧШТА-
БУ ДІЕВОИ АРМІИ ОТАМАНУ МЕЛЬНИКУ РІВНО ОТАМА-
НУ ОСКИЛК БЕРДИЧИВ ОТАМАНУ КОНОВАЛЬЧУК ХОДОРІВ
ВИЙСЬКОВОМУ МИНИСТРУ ШАПОВАЛУ КОМАНДУЮЧОМУ
ГАЛИЦЬКИМ ФРОНТОМ ОТАМАНУ ОМЕЛЬЯНОВИЧУ/ПАВ-
ЛЕНКО ГУСЯТИН ЗАСТУПНИКУ ГОЛОВРАДИ МИНИСТРІВ
АРХИПЕНКОРІВНО РЕДАКЦІЯ ВІЛЬНОЇ УКРАЇНИКАМЕНЕЦЬ/
ПДЛ ЖИТТЯ ПОДОЛЛІ

В ЗВ'ЯЗКУ З ПОЛИПШЕНЬОМ НАШЕГО СТАНОВИЩА НА
ВСІХ ФРОНТАХ І ПОСУВАННЯ НАШОГО ВІЙСЬКА НА ПЕРЕД
НАКАЗУЮ ЗРОБИТИ РАСПОРЯДЖЕННЯ АБИ ЕВАКУОВАНИ ДО
КАМЕНЦА МИНИСТЕРСТВА НЕГАЙНО ВИРУШИЛИ ДО РІВНО-
ГО ДЕ ОДЕРЖАТ ДАЛЬНІЙШИХ ВКАЗИВОК В СПРАВИ ОРГА-
НІАЗАЦІИ ДЕРЖАВНОЇ ПРАЦІ В МІСЦЕВОСТЯХ УВІЛЬНЕНИХ
ВИД ВОРОГИВ НАШОЇ ДЕРЖАВНОЇ ОРГАНІЗАЦІИ ВЛАДИ ВІЛЬ-
НИХ МІСЦЕВОСТЯХ НАШОГО ТИЛУ КРАПКА НЕ ТІЛЬКИ КОЖ-
НИЙДЕН А І КОЖНА ГОДИНА ПРАЦІ МАЄ ДЕРЖАВНЕ ЗНА-
ЧЕННЯ В СУЧАСНИЙ МЕНТ ПОСКРИПЛЯЮТ УСІХ НАШИХ
ВИЙСЬКОВИХ ЧАСТИН ЯКИ ЗАБУВАВ ВСІ СВОЇ ПОЛІТИЧНІ
СВАРКИ І ПАРТИЙНІ СУПІРЕЧКИ НЕСУТ СВОЮ КРОВ І СВОЄ
ЖИТТЯ НА ОВТАР ОЧИЗНИ КРАПКА ЦІЄ Й МІЙ НАКАЗ НЕ-
ГАЙНО НАДРУКУВАТИ У ВСІХ ЧАСОПИСАХ КАМЕНЦЯ ДЛЯ
ШІРОКОГО ОПОВИЩЕННЯ НАСЕЛЕННЯ І ПОПЕРЕДИТИ ЩО
ВСЯКИЙ САБОТАЖ АБО СВИДОМЕ ПРОТИ ДІЛА В СПРАВИ
ВИКОНАННЯ ЦЬОГО НАКАЗ Я БУДУ РОЗГЛЯДАТИ ЯК ДЕРЖАВ-
НУ ЗРАДУ ЯК НИЖ В СПИНУ МІСЯЧНИМ ЛІКАРЯМ ЩО БО-

¹ Очевидно, мало бути «Красного».

РУТЬСЯ З УФІМЦЯМИ¹ ПРОТИ НАШОЇ ДОРОГОЇ УКРАЇНИ КРА-
ПКА Ч 19393

ГОЛОВНИЙ ОТАМАН П Е Т Л Ю Р А²

ДОКУМЕНТ № 3-1-13

Зловживання спиртними напоями під час бойових дій було пробле-
мою в арміях усіх часів. Не стала винятком і Армія УНР. Додатковою
проблемою було те, що горілку робили із зерна, що зменшувало за-
паси харчів для війська та населення.

Н А К А З

По Головному Інтендантському Управлінню Української
Народної Республіки. –
“7” Травня 1919 року

Ч. 122

§ 3

При цьому оголошую, для відома і неухильного виконання, ко-
пію Дешпи Наказного Отамана від 30/IV 1919 року під Ч. 01328.

Помішник Головного Інтенданта (підпис)

К о п і я

«Рівне Головному Отаману Міністру Внутр. справ Військовому
Міністру Станіславів Державний с.в.с. Ходорів Командуюч Галіцькою
Групою Наштадієвої Броди. Начпостачання.

На підставі ст. ст. 91—94 положення про польове Управління,
військам в военний час забороняю в раїоні дієвої армії продаж та
уживання спиртних напиктків; це торкається військових і не військо-
вих за не виконання цього наказу військових передавать військово-
му суду, а не військових, карати грошовим штрафом до 200000 гри-
вень чи арештом до 6 місяців За невиконання крім цього відповідають
начальники усіх степенів. Прохаю цивільну владу ради трудового
народу та інші Громадські Інституції допомогти порученний мною
справі, позаяк витрати хліба на алкоголь в мент голоду населення

¹ Стрічка зі словами «місячним лікарям що боруться з уфимцями», очевидно, наклеєна на бланк телеграми помилково.

² ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 43—44. Оригінал телеграфної стрічки.

та війська голодує і демократизм і народоправство. 30/IV 1919 року Ч 01328 Наказний Отаман Осецький»

З Оригіналом Згідно:

Начальник Загального Відділу

Головного Інтендантського Управління (підпис)¹

ДОКУМЕНТ № 3-1-14

Наказ про повернення до дивізійної організації армії УНР. Додаток містить також перелік частин армії згідно з новою організацією. Зверніть увагу на примітки до додатку — це перша спроба врегулювати найменування частин в армії УНР.

Т А Е М Н О

Н А К А З ВІЙСЬКАМ ДІЕВОЇ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

Ч. 1

15-го травня 1919 року

Регулярній армії Української Народньої Республіки перейти до одностайної організації.

Тому Н А К А З У Ю:

§ 1.

Наказ Військам Дієвої Армії ч.2 від 21 лютого б.р. відносно формування кошів, скасувати.

§ 2.

Надалі прийняти для озброєних сил Дієвої Армії У.Н.Р. виключаючи Галицьку армію, слідуєчу єдину організацію:

Всі озброєні сили Дієвої Армії поділяються на окремі піші дивізії і окремі кінні бригади; як ті так і другі безпосередньо входять

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2299. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 20. Машинопис.

в склад груп; останні безпосередньо підлягають Наказному Отаманові.

Бойовий склад групи: декілька піших дивізій і кінних бригад, підлеглих безпосередньо Командуючому групою.

Склад пішої дивізії: три піших полки, гарматна бригади в складі 3 полків, гарматна паркова кольона, 2-х сотенний технічний курінь, окрема кінна сотня і дивізійний обоз.

Склад пішого полку: 3 куріня з дотатком спеціальних сотень та команд згідно штату 3-х курінного пішого полку під час війни, затвердженого 31 грудня 1918 року.

Склад пішого куріня: 4 сотні та кулеметна сотня /8 кулеметів «Максима» або «Кольта»/.

Склад гарматної бригади: 3 гарматних полки.

Склад гарматного полку: 3 батареї 4-х гарматного складу /2 легких та I гаубична/.

Склад гарматної паркової кольони: число парків по числу гарматних полків в гарматній бригаді.

Склад технічного куріня: саперна сотня та сотня звязку.

Склад кінної бригади: 2 кінних полки та одна кінно-гарматна батарея 4-х гарматного складу.

Склад кінного полку: 4 сотні, одна кулеметна сотня /4 кулемети «Максима» або «Кольта» пристусованих універсально до пересування/, та кінно-технічна команда.

§ 3.

На підставі § 2 цього наказу, військо дієвої армії поділяється на

1/ Північну групу,

2/ Холмську групу,

3/ Резервну групу Наказного Отамана,

4/ Групу Січових Стрільців,

5/ Галицьку Армію.

Штаби груп переформувати, згідно оголошеного при цьому штату групи.

ДОДАТОК: штат групи.¹

§ 4.

Роспорядженням Командуючих групами, перевести в життя організацію згідно § 2 цього наказу, злучивши всі підлегли їм частини

¹ Не друкується.

в піші дивізії та кінні бригади, згідно додаваного при цьому роспису складу Дієвої Армії.

Галицька армія залишається в існуючій зараз організації.

§ 5.

При формуванні частин керуватися, крім оголошуемого при цьому наказі штата групи, слідуючими штатами:

1/ «Управління пішої дивізії на час війни», затвердженням 30 грудня 1918 року.

2/ «3-х курінного пішого полку під час війни», затвердженням 31-го грудня 1918 року.

3/ «Штабу легкої і важкої артилерійської бригади, як входячої так і не входячої в склад корпусу /по військовому стану/», затвердженням 5-го січня 1919 року.

4/ «Штабу легкого, важкого, горного та минометного 3-х батальйонного полку /по військовому стану/», затвердженням 5-го січня 1919 року.

5/ «Легкої, гаубичної, горної та важкої батареї /по військовому стану/ [...]»¹

6/ «Артилерійської паркової групи для легких і важких артилерійських бригад», затвердженням 30 грудня 1918 року, /для гарматної паркової коїони/.

7/ «Технічного куріня в складі 2-х сотень при Штабі пішої дивізії, по військовому часу», затвердженням 30 грудня 1918 року.

Штати Управління окремої кінної бригади, окремої кінної сотні входячі в склад дивізії, кінно-гарматної батареї та дивізійного обозу будуть оголошені додатково.

§ 6.

Всі формування провадити поступово. В піших полках формувати з початку один, потім другий курінь і, коли перші два будуть доведені до штатного складу, то преступить до формування 3-го.

Гарматні полки формувати: наперед по одному на дивізію, потім по другому і Штаби гарматних бригад; коли персонального складу та метеріяльної части вистачить, то по сформуванню перших двох гарматних полків, формувати в бригадах третій.

¹ Згасаючий текст.

В окремих кінних бригадах з початку формувати один полк, потім коли буде можливість, — другий і штаб бригади.

§ 7.

По обставинам сучасного менту в піших полках не формувати: четвертих кулеметних сотень, кулеметних чот «Люїса», входячих в склад піших сотень, а також сотень піших розвідників та саперно-химичних сотень.

Всі ці формування дозволяються тільки в тім разі, коли будут остаточно сформовані куріні, кулеметні сотні, входячі в склад курінів і курінні команди розвідників. Кулеметні чоти «Люїса», входячі в склад піших сотень формувати тоді, як будуть кулемети «Люїса».

§ 8.

Поки не будут до нового штатного складу частини, зазначенні в доданному розписі, всі нові формування забороняються, бо боездатність армії залежить не від різнородних формувань малого складу, а від сестемної з'організованности частин та їх відповідного вичення.

§ 9.

Всі Управління корпусів і кошів росформувати, крім штабів корпусів, входячих в склад Галицької армії, а персональний склад їх повернути на укомплектованя відповідних штабів дівізій та груп. Старшини Генерального штабу розфурмованних корпусів та кошів будут презначені на посади Штабом Дієвої Армії, куди негайно надіслати про них відомости.

§ 10.

Відповідальність за поспіх проведення цього наказу в життя покладаю цілком на Командуючих групами та презначенних Начальників дівізій і Командірів бригад.

§ 11.

З частин Запоріжського кошу та бувших Східної та Північно-Східної груп, прибуваючих зараз на Україні, сформувати три піших запоріжських дівізії, в складі згідно § другого цього наказу, надавши їм відповідну нумерацію згідно розпису з додатком слова «Запоріжські», та 3-ю окрему кінну Запоріжську бригаду в складі

5-го і 6-го Запоріжських кінних полків і 3-ї окремої кінно-гарматної Запоріжської батареї.

Запоріжські дівізії входять в резервну групу Наказного Отамана.

§ 12.

Всім частинам дозволяю до їх нової нумерації додавати їх попередню назву, котру вони зараз мають.

§ 13.

Відносно інших технічних частин, які не зазначені в цім наказі, буде оголошено наказ додатково, а зараз всі такі частини залишаються в відповідних групах і існуючий зараз їхній організації і знаходяться в розпорядженні Командуючих групами.

§ 14.

Командуючим групами кожний тиждень, що суботи доносити про поспіх проведення цього наказу в життя.

§ 15.

Всі частини не зазначені в цьому наказі мусять бути зілляті з частинами відповідних груп, распорядженням Командуючих групами. Всім цим розформуемим частинам припинити всі рди грошового та іншого постачання з 25-го травня б.р. за чим слідкувати військово-польовому контролю.

ДОДАТОК: Роспис складу Дієвої Армії У.Н.Р.

Оригінал підписали: Наказний Отаман Осецький і Начальник Штабу Дієвої Армії Отаман Мельник.

З оригіналом згідно:

Т.в.об. Начальника Загального відділу

Штабу Дієвої Армії¹

(підпис)

Т А Е М Н О.

Додаток до наказу Війська
Дієвої Армії ч.І /таємно/

¹ Слова дописано від руки.

РОСПИС
СКЛАДУ ДІЕВОЇ АРМІЇ У.Н.Р.

НАЗВА ЧАСТИН	З яких частин формується	В склад якої групи входить	НАЗВА ЧАСТИН	З яких частин формується	В склад якої групи входить
<u>1-а ПІША ДІВІЗІЯ.</u> 1-й піший...полк. 2-й піший...полк. 3-й піший...полк. <u>1-а гарматна бригада.</u> 1-й гарматний полк. 2-й гарматний полк. 3-й гарматний полк. 1-й технічний курінь. 1-а окрема кінна сотня	3 піш. дивізії	Північна група	<u>1 КІН. ОКРЕМ. БРИГ.</u> 1-й кінний...полк. 2-й кінний...полк. 1 кін.-гарматна батарея <u>4-а ПІША ДІВІЗІЯ.</u> 10-й піший...полк. 11-й піший...полк. 12-й піший...полк. <u>4-а гарматна бригада.</u> 10-й гарматний полк. 11-й гарматний полк. 12-й гарматний полк. 4-й технічний курінь. 4-а окрема кін. сотня.	5 кін. дивізія	Північна група
<u>2-а ПІША ДІВІЗІЯ.</u> 4-й піший...полк. 5-й піший...полк.	17 і 18 піш. дивізій			1 і козацької стрілецької дивізії	Холмська група
6-й піший...полк. <u>2-а гарматна бригада.</u> 4-й гарматний полк. 5-й гарматний полк. 6-й гарматний полк. 2-й технічний курінь. 2-а окрема кінна сотня.	17 і 18 піш. дивізій	Північна група	<u>5-а ПІША ДІВІЗІЯ.</u> 13-й піший...полк. 14-й піший...полк. 15-й піший...полк. <u>5-а гарматна бригада.</u> 13-й гарматний полк.	2 і козацької стрілецьк. дивізії	Холмська група
<u>3-я ПІША ДІВІЗІЯ.</u> 7-й піший...полк. 8-й піший...полк. 9-й піший...полк. <u>3-я гарматна бригада.</u> 7-й гарматний полк. 8-й гарматний полк.	19 піш. дивізій	Північна група			

НАЗВА ЧАСТИН	З яких частин формується	В склад якої групи входить	НАЗВА ЧАСТИН	З яких частин формується	В склад якої групи входить
9-й гарматний полк. 3-й технічний курінь. 3-а окрема кінна сотня.	19 піш. дивізій	Північна група	14-й гарматний полк. 15-й гарматний полк. 5-й технічний курінь. 5-а окрема кін. сотня. <u>2-а ОКРЕМА КІН. БРИГ.</u> 3-й кінний...полк. 4-й кінний...полк. 2-а кін.-гарматна батар	2 і козацької стрілецьк. дивізій	Холмська група
6 ПІША ДІВІЗІЯ 16-й піш....полк 17-й піший...полк.. 18-й піший...полк.. <u>6-а гарматна бригада.</u> 16-й гарматний полк. 17-й гарматний полк.. 18-й гарматний полк.. 6-й технічний курінь. 6-а окрема кінна сотня.	З кадрів бувшого Запорізького Кошу, Запорізького загону (?) та частин Східньої та Північно-Східньої груп.	Резервна група Наказного Отамана	<u>9-а ПІША ДІВІЗІЯ.</u> 25-й піший...полк. 26-й піший...полк. 27-й піший...полк. <u>9-а гарматна бригада.</u> 25-й гарматний полк. 26-й гарматний полк. 27-й гарматний полк. 9-й технічний курінь. 9-а окрема кінна сотня.	Корпусу Залізничних військ	Група Січових Стрільців
<u>7-а ПІША ДІВІЗІЯ.</u> 19-й піший...полк. 20-й піший...полк. 21-й піший...полк. <u>7-а гарматна бригада.</u> 19-й гарматний полк. 20-й гарматний полк. 21-й гарматний полк. 7-й технічний курінь. 7-а окрема кінна сотня.	З кадрів бувшого Запорізького Кошу, Запорізького загону (?) та частин Східньої та Північно-Східньої груп.	Резервна група Наказного Отамана	<u>10-а ПІША ДІВІЗІЯ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ.</u> 28-й піший...полк. 29-й піший...полк. 30-й піший...полк. <u>10-а гарматна бригада.</u> 28-й гарматний полк. 29-й гарматний полк. 30-й гарматний полк. 10-й технічний курінь. 10-а окрема кінна сотня.	Корпусу Залізничних військ	Група Січових Стрільців

НАЗВА ЧАСТИН	З яких частин формується	В склад якої групи входить	НАЗВА ЧАСТИН	З яких частин формується	В склад якої групи входить
<u>8-а ПІША ДІВІЗІЯ.</u> 22-й піший...полк. 23-й піший...полк. 24-й піший...полк. <u>8-а гарматна бригада.</u> 22-й гарматний полк. 23-й гарматний полк. 24-й гарматний полк. 8-й технічний курінь. 8-а окрема кінна сотня.			<u>11-а ПІША ДІВІЗІЯ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ.</u> 31-й піший...полк. 32-й піший...полк. 33-й піший...полк. <u>11-а гарматна бригада.</u> 31-й гарматний полк. 32-й гарматний полк. 33-й гарматний полк. 11-й технічний курінь. 11-а окрема кінна сотня.	Корпусу Січових Стрільців	Група Січових Стрільців
<u>3-я ОКРЕМА КІН. БРИГАДА.</u> 5-й кінний...полк. 6-й кінний...полк. 3-я кінно-гарм. батарея.			<u>4-я ОКРЕМА КІН. БРИГАДА СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ.</u> 7-й кінний...полк. 8-й кінний...полк. 4-я кінно-гарм. батарея.	5 кінної дивізії	

ПРИМІТКА: частинам надається право додавати до вказаних назв, слово «Січових Стрільців», «Запорізьський», «стрілецький», «залізничний» та інші, коли ці назви мають для частини історичне значення а також залишати існуючі назви частин, але з тими цифрами, які зазначені в розпису.

Затвердження цих назв залежить від постанови Верховної влади, котрій відповідне представлення робиться через Наказного Отамана.

Оригінал підписали: Начальник Штабу Дієвої Армії Отаман Мельник

Т.в.об. Начальника 2-ої Управи Полковник Попелло.

З оригіналом згідно:

Т. в. об. Начальника Загального відділу
Штабу Дієвої Армії

(підпис)¹

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 2—3 (зв.).

ДОКУМЕНТ № 3-1-15

Важкі втрати змусили командування армії УНР швидко змінити наказ ч. 1, скоротивши кількість з'єднань. При цьому з'єднання нумерацію, затверджену наказом ч. 1, не змінювали.

Н А К А З

Військам Дієвої Армії Української Народньої Республіки.

...
Т а е м н о.

Ч.3

27 травня 1919 року

В зміну додатка до таємного наказу Військам Дієвої Армії від 15 травня С.р. ч.І /ропис/ наказую перевести в життя даліше скорочення організаційних одиниць Дієвої Армії, а саме:

§ 1.

Скоротити кількість груп та зробити такі зміни в назвах останніх:

- 1/ Резервну групу Наказного Отамана назвати- «Запоріжською групою»,
- 2/ Північну і Холмську групи зеднати, назвавши «Волинською групою».

ПРИМІТКА: Штаб Волинської групи зформувати, згідно штату з Штабів Холмської та Північної груп, а решту персонального складу цих груп, та зайвих Штабів дівізій направити до розпорядимости Штабу Дієвої Армії, для дальшого призначення.

§ 2.

Роспис складу Дієвої Армії У.Н.Р. змінити, згідно прикладеному додатку.

Додаток: роспис складу Дієвої Армії.

§ 3.

Розпределення постачання розформовуемих груп і організацією постачання Волинської групи перевести розпорядженням Головного Начальника Постачання.

§ 4.

В останньому весь таємний наказ Військам Дієвої Армії від 15-го травня Ц.р. ч.І, — прийняти до непохитного виконання.

Оригінали підписали:

Наказний Отаман,

О т а м а н О С Е Ц Ь К И Й,

Начальник штабу Дієвої Армії

О т а м а н М Е Л Ь Н И К

З оригіналом згідно:

Т.В.О. Начальника загального відділу,

Штабу Дієвої Армії (підпис)

Т а є м н о

Додаток до наказу Військам Дієвої Армії Ч.3. /таємно/.

Р О С П И С

Складу Дієвої Армії Української Народньої Республіки.

/в відміну роспису при таємному наказі В.Д.А. Від 15/У б.р. ч І/.

НАЗВА ЧАСТИН	З яких частин формується	В склад якої групи входить.	НАЗВА ЧАСТИН	З яких частин формується	В склад якої групи входить
І-а ППША ДІВІЗІЯ. І-й піший...полк. 2-й піший...полк. 3-й піший...полк І-а Гарматна бригада. І-й Гарматний полк. 2-й Гарматний полк. 3-й Гарматний полк. І-й Техничний курінь.. І-а Окрема кінна сотня.	1, 2, 3 пш. дівізій (бувших 17, 18 та 19 п. Дівізій)	Волинської групи	І-а ОКРЕМА КІННА БРИГАДА І-й Кінний.....полк. 2-й Кінний»«.....полк. І-а Кінно-гарматна батарея.	Запорізької групи	Волинської групи
			6-а ППША ДІВІЗІЯ: 16-й піший...полк 17-й піший...полк. 18-й піший...полк. 6-а Гарматна бригада. 16-й Гарматний полк. 17-й Гарматний полк. 18-й Гарматний полк. 6-й Техничний курінь..	Кадрів бувш. Запорізьск. Кошу, Запорізьск. загону та част. Східньої та Південно Східньої груп	Запорізької групи

НАЗВА ЧАСТИН	З яких частин формується	В склад якої групи входить.	НАЗВА ЧАСТИН	З яких частин формується	В склад якої групи входить
4-а ППША ДІВІЗІЯ /СПРА/: 10-й піший...полк. 11-й піший...полк. 12-й піший...полк. 4-а Гарматна бригада. 10-й Гарматний полк. 11-й Гарматний полк. 12-й Гарматний полк. 4-й Техничний курінь.. 4-а Окрема кінна сотня..	4 та 5 піш. Дівіз. (бувш. 1 та 2 козацькі стріл. дів.)	Волинської групи	6-а Окрема кінна сотня. 7-а ППША ДІВІЗІЯ: 19-й піший...полк.	Кадрів бувш. Запоріжськ. загону та част. Східньої та Південно Східньої груп	Запоріжської групи
20-й піший...полк. 21-й піший...полк. 7-а гарматна бригада.: 19-й Гарматний полк. 20-й Гарматний полк. 21-й Гарматний полк. 7-й Техничний курінь.. 7-а окрема кінна сотня.	Кадрів бувшого Запоріжського Кошу, Запоріжського загону та част. Східньої та Півд.- Сх. груп	Запоріжська група		Кадрів бувш. Запоріжськ. Кошу, Запоріжського загону та част. Східньої та Південно Східньої груп	Запоріжської групи
8-а ППША ДІВІЗІЯ. 22-й піший...полк. 23-й піший...полк. 24-й піший...полк. 8-а Гарматна бригада.: 22-й Гарматний полк. 23-й Гарматний полк. 24-й Гарматний полк.. 8-й Техничний курінь.. 8-а Окрема кінна сотня.	Кадрів бувшого Запоріжського Кошу, Запоріжського загону та част. Східньої та Півд.- Сх. груп	Запоріжська група	10-а ППША ДІВІЗІЯ СІЧОВИХ СТРІЛЬ-ЦІВ. 28-й піший...полк. 29-й піший...полк. 30-й піший...полк. 10-а Гарматна бригада.: 28-й Гарматний полк. 29-й Гарматний полк. 30-й Гарматний полк. 10-й Техничний курінь.. 10-а Окрема кінна Сотня.	Корпусу Січових Стрільців	Група Січових Стрільців

НАЗВА ЧАСТИН	З яких частин формується	В склад якої групи входить.	НАЗВА ЧАСТИН	З яких частин формується	В склад якої групи входить
3-я ОКРЕМА КІННА БРИГАДА.: 5-й кінний...полк 6-й кінний...полк 3-я кінно-гарматна батарея.	Кадрів бувшого Запорізького Кошу, Запорізького загону та част. Східної та Півд.- Сх. груп	Запорізьська група	11-а ПІША ДІВІЗІЯ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ. 31-й піший...полк. 32-й піший...полк. 33-й піший...полк. 11-а Гарматна бригада.: 31-й Гарматний полк. 32-й Гарматний полк. 33-й Гарматний полк. 11-й Техничний курінь.. 11-а Окрема кінна сотня.	Корпусу Січових Стрільців	Група Січових Стрільців
9-а ПІША ДІВІЗІЯ. 25-й піший...полк. 26-й піший...полк. 27-й піший...полк. 9-а Гарматна бригада.: 25-й Гарматний полк. 26-й Гарматний полк. 27-й Гарматний полк. 9-й Техничний курінь.. 9-а Окрема кінна сотня.	Корпусу Залізничних-техничних військ	Групи Січових Стрільців	4-я ОКРЕМА КІННА БРИГАДА СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ: 7-й кінний...полк. 8-й кінний...полк. 4-я кінно-гарматна батарея.	5 кін. дивізії	

ПРИМІТКА: частинам надається право додавати до вказаних назв слова: «Січових Стрільців», «Запорізьський», «Стрілецький», «Залізничний» та інші, коли ці назви мають для частини історичне значіння, а також залишити існуючі назви частин, але з тими цифрами, які зазначені в роспису.

Затвердження цих назв залежить від постанови Верховної Влади, котрій відповідне представлення робиться через Наказного Отамана.

Оригінал підписали: Начальник Штабу Дієвої Армії, Отаман МЕЛЬНИК.

Т.В.О. Начальника 2-ої Управи,
П о л к о в н и к ПОПЕЛЛО.

З оригіналом згідно:

Т.В.О. Начальника загального
Відділу Штабу Дієвої Армії (підпис)¹

ДОКУМЕНТ № 3-1-16

Уже за 6 днів після наказу ч. 3 було видано наказ ч. 4, яким було додатково сформовано ще дві дивізії (2-гу та 3-тю).

Зверніть увагу на те, що підгрупи, з яких формували дивізії, мали змішаний склад із частин Армії УНР та Галицької армії, саме тому в наказі спеціально виокремлено «Надніпрянські» частини (тобто частини Дієвої Армії УНР).

Н А К А З

Війську Дієвої Армії Української Народньої Республіки.

Ч 4.

2 Червна 1919 року.

§ 1.

В додаток до таємних наказів Війську Дієвої Армії ч. 1 від 15 Травня та ч. 3 від 27 Травня б. р. наказую сформувати другу та третю піші дивізії:

2-гу з Надніпрянських частин, входячих в склад підгрупи Ляйєра і підгрупи Мартиновича, в тім числі Запоріжської Січі;

3-ю з Надніпрянських частин підгруп Шаповала і Шандрука.

При формуванні керуватися во всьому таємними наказами Війську Дієвої Армії ч. ч. 1 і 3.

Склад дивізій згідно такому роспису:

2-га піша дивізія:	3-я піша дивізія:
4-й піший.....полк.	7-й піший.....полк.
5-й піший.....полк.	8-й піший.....полк.
6-й піший.....полк.	9-й піший.....полк.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 4 (зв.).

2-га гарматна бригада: 4-й гарматний полк. 5-й гарматний полк. 6-й гарматний полк.	3-я Гарматна бригади 7-й гарматний полк. 8-й гарматний полк. 9-й гарматний полк.
2-й Техничний курінь. 2-га Окрема Кінна сотня.	3-й Техничний курінь. 3-я Окрема Кінна сотня.

§ 2.

В склад 3-ої пішої дивізії (під ч. 9) включити піший полк, котрий сформував з решти старшин та козаків бувшої Чорноморської дивізії які окажуться в підгрупах Шаповала і Шандрука.

...

Оригінал підписали: Наказний Отаман *Осецький*, Начальник Штабу Дієвої Армії *Мельник*.¹

ДОКУМЕНТИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ФОРМИ ОДЯГУ ТА ЗНАКІВ РОЗРІЗНЕННЯ

ДОКУМЕНТ № 3-2-1

Спроба запровадити елегантну уніформу в «козацькому» стилі. Зрозуміло, що за тодішніх умов виконати цей наказ було неможливо.

Іменем Діректорії
Затверджую
Головний Отаман Військ У.Н.Р. **Петлюра**
8 січня 1919 року

НАКАЗ
Головної Управи Війська Української Народньої
Республіки.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 5. Друкарський текст.

Ч. 28.

8 січня 1919 року.

(По Головному Інтендантському Управлінню).

Про уніформу для старшин, урядовців і козаків Армії Української Народньої Республіки з їх штабами, управліннями та інституціями.

Звичайна похідна уніформа:

1) Шапка сірого барашку, з шликом, обшитим брузументом, та кокардою.

2) Жупан сивого сукна (зразок сірої дивізії); на стоячому комірі відзнаки рангів по посадам, кольорові петлиці по роду зброї, довжиною 2 вершки і вишиною відносно коміру, стрічки 4—5 м/м: отаманські з двох сплєтєних старшинських шириною біля 10 м/м.

Шаровари з того-ж сукна, що і жупан, але покрою «брідж».

На комірі, рукавах жупана та по боках шаровар вшивається кант по роду зброї. Чоботи з довгими холявами чорні.

Парадна уніформа:

1) Шапка чорного барашку, з сукняною вставкою по кольору зброї, обшитою брузументом срібним, з білим султаном, з кокардою під ним — для усіх однакова.

2) Синій жупан історичний, обшитий срібним брузументом на комірі, полах, знизу та на рукавах вугловаті клапани, які повинні бути кольорові по роду зброї: пояс з матерії по роду зброї.

Шаровари козацькі широкі і у всіх червоні. Чоботи чорні, холяви до колін.

Відміни кольорів по роду зброї слідуєчі:

Піхота.... малиновий.

Артилерія.... червоний.

Кінниця.... жовтий.

Інженерні і технічні частини.. чорний.

Штаби і всі головні управління. краповий.

Санітарні інституції.. циномоновий.

Ветеринарні інституції.. фіолетовий.

Повітровий фльот.. чорний.

Генеральний Штаб.. білий.
Корпус військових топографів. синій.

Ранги по посадам відзначаються па петлицях коміра стрічками і зірками згідно додаваної таблиці з малюнками¹:

Ранги по посадам:

Для старшин:	для урядовців:
Хорунжий. . .	адміністративний Хорунжий.
Сотник. . .	адміністративний Сотник.
Курінний. . .	адміністративний Курінний.
Військовий старшина. . .	Адміністративний Військ. Старшина.
Полковник. . .	адміністративний Полковник.
Бригадний Отаман. . .	адміністративний Отаман.
Дівізійний Отаман. . .	адміністративний Отаман Управління.
Корпусний Отаман. . .	адміністративний Отаман Головного
і Наказний Отаман	Управ.

Для козаків:

Ройовий.
Чотовий.
Бунчужний.

Армії наказую одягнутись одночасно, як козакам, так і старшинам і урядовцям.

Підписали: В. о. Військового Міністра,
Отаман **Осецький**.

Головний Інтендант,
Отаман **Даньків**.

З оригіналом згідно:
Начальник Канцелярії Військового Міністерства,
Отаман **Галкин**.²

¹ Таблиця з малюнками відсутня.

² ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 19—19 зв.

ДОКУМЕНТ № 3-2-3

У зв'язку із непрактичністю «рангів по посадам» армія УНР вже в квітні 1919 р. повернулася до «старорежимних» рангів під новою назвою «степені», подбавши ще й про перевірку права старшин на ці ранги. «Попередні ранги» в цьому наказі — це ранги часів Української Держави.

Н А К А З

Військам Дієвої Армії Української Народньої Республіки

Ч. 80

9 квітня 1919 р.

§ 1.

До затвердження законодавчим порядком, установляю для всіх військових слідуєчі степені:

I. Для козаків і підстаршин:

1) Козак. 2) Ройовий. 3) Чотовий. 4) Бунчужний.

II. Для старшин:

Старшина:	Булавна старшина:	Отаманна старшина:
1. Хорунжий.	1. Осаул.	1. Отаман.
2. Чотарь.	2. Полковник.	2. Кошовий Отаман.
3. Сотник.		

§ 2.

Всім старшинам надаються їх попередні степені, які вони мали на попередній службі в Українській чи російській чи австрійській армії і які їм були надані відповідними наказами; право старшини на відповідну ступень визначається службовим списком, короткою випискою про службу чи відповідними наказами; при відсутності документів, посвідченнями попередніх начальників не нижче командіра полку, чи посвідченнями не менш як двох старшин, які мають документи, свідкуючі їх дійсну ступень.

§ 3.

При наданню старшині зазначених у § 1 степенів керуватися слідуєчою таблицею:

ступень Української Армії	Попередні ранги	Ранги російської Армії
1) Хорунжий.	1) Хорунжий.	1) Прапорщик чи підпоручник.
2) Чотарь.	2) Значковий.	2) Поручник чи шт.-ка- пітан, не маючий 2-х років старшинства в ранзі шт.-капітана.
3) Сотник.	3) Сотник.	3) Шт.-капітан, зі старшинством 2-х чи більше років та Капітан.
4) Осаул.	4) Військовий Старшина.	4) Підполковник.
5) Полковник.	5) Полковник.	5) Полковник.
6) Отаман.	6) Генер. Хорунжий та Ген. Значков.	6) Генер.-майор та Генерал-Лейтенант.
7) Кошовий Отаман.	7) Ген. Бунчужний.	7) Повний Генерал.

Оригінал підписали:

Т.в.о. Наказного Отамана, Отаман МЕЛЬНИК.

За Начальника Штабу б Отаман СІНКЛЕР.

З оригіналом згідно:

Начальник загального відділу Штабу Дієвої Армії

ВИГОВСЬКИЙ.¹

ДОКУМЕНТ № 3-2-4

Чергова спроба запровадити нову систему знаків розрізнення військових Армії УНР, яка проіснувала аж два тижні — до появи наказу Головної Управи Війська УНР ч. 276.

Н А К А З

Військам Дієвої Армії Української Народньої Республіки

Ч.84

9 квітня 1919 р.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 64.

§ 1.

До остаточного вирішення військового одягу, оголошую відзнаки родів зброї та степенів для козаків і старшин армії У.Н.Р.

Відзнаки суть: а) Погони — того ж матеріялу, що й верхня одіж; шириною один вершок, одним боком вшиті коло рукава, другим застібнуті на гудзик коло ковніра. На погонах число полку чи начальні літери шефа частини. (Штаби Кошів мають на погоні римські цифри).

б) по середині обох рукавів низше локтя в віддалі 3 вершки від ніжнього краю, як вказує долучена таблиця, нашитий сукняний ромб, шириною по краю 1 вершок, кольору відповідно зброї, а саме:

піхота... блакитного.	Штаби та Управління. малинового.
кіннота... жовтого.	санітарні частини.. коричньов.
артилерія... червоного.	Інтенданство.. сірого.
техничне військо. чорного.	Старшина з освітою
кордона охорона. ясно-зелен.	Академії Ген. Штабу. малиновий
Залізнич. тех. війська тем.-зелен.	з білим кантом

Військові степені відзначаються на сукняному ромбі галунними стяжками:

I. Золоті стяжки ½ см. мають:	II. Срібні стяжки 1 см. мають:
райовий.. одну	хорунжий одну вузьку.
чотовий.. дві.	чотарь дві ”
бунчужний. три.	сотник три ”
	осаул одну широкую 1 ½ см.
	полковник дві ” ” ”
	отаман одну ” з кривулькою
	кошов. отаман дві з кривульками

§ 2.

Відзнаки ці одягти в 2-тижневий термін після оголошення цього наказу.

§ 3.

Відповідальність за невиконання цього наказу покладається на командирів частин.

ДОДАТОК: малюнок відзнак (три таблиці).

За Наказного Отамана, Отаман **Мельник**.

За Начальника Штабу Дієвої Армії,
Отаман **Сінклер**

З оригіналом згідно:

Начальник Загального відділу
Штабу Дієвої Армії **Виговський**¹

ДОКУМЕНТ № 3-2-5

Наказом ч. 276 Головної Управи Війська Української Народної Республіки від 24 квітня 1919 р. було запроваджено третю версію уніформи і знаків розрізнення за чотири місяці 1919 року.

Копія²

НАКАЗ

Головної Управи Війська Української Народної Республіки
24 квітня 1919 року.
Ч. 276

/По Головному Управлінню Генерального Штабу/

При цьому оголошується опис похідної уніформи військ Української Народної Республіки.

ДОДАТОК: Опис похідної уніформи.

Оригінал підписали:

ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР,
ОТАМАН С И Р О Т Е Н К О.

В.О. Начальника Головного Управління Генерального Штабу,
ОТАМАН Ш А Й Б Л Е.

З оригіналом згідно: В.О. Начальника Організаційного Відділу,
Полковник **НОВІКІВ**.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 68.

² ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 48—49.

ОПИС

похідної уніформи військ Української Народньої Республіки

1. ПОХІДНА КАСКЕТКА — для старшин і козаків всіх родів зброї — з сукна, по можливості захистного кольору з сукняним або шкіряним козирком і шкіряним піборідним ремінем. Козирок, підборідний ремінь і гудзики захистного кольору. Кокарда по зразку, встановленого наказом війську Української Народньої Республіки від 26-го січня 1919 року Ч. 31.

2. ПОХІДНИЙ МУНДІР — /френч/ для старшин і козаків всіх родів зброї з сукна по можливості захисного кольору з стоячим закотистим коміром і чотирма кишенями з контр-складками, дві кишені на грудях і дві бокових.

На рукавах нашиваються чохла /обшлага/ кутком. Куток приладного сукна по роду зброї. На комірі нашиваються петлиці приладного сукна кольору по роду зброї, шириною 3½ сант. довжиною 5 сант. Кольор сукна для петлиць відповідно роду зброї. Погони вузкі /І верш. ширин./ такого-ж захистного сукна. Спідній кінець погона пришивається, верхній застібається на гудзик захистного кольору. Мундір застібається на п'ять гудзиків, котрі можуть бути костяні або ремінні захистного кольору.

3. ШТАНИ — для старшини і козаків всіх родів зброї — по можливості захистного кольору. Покрой — /полугаліфе/ з легким бріджем.

4. ШИНЕЛЬ — з сірого сукна покрою чумарки, без гудзиків на гапליках. Чохли /обшлага/ на рукавах кутком. Куток як і на мундірі приладного сукна кольору по роду зброї. На комірі нашиваються петлиці приладного сукна кольору по роду зброї, широкості 3½ сант. довжина 5 сант. Погони з того ж сукна /шириною І верш./ Одним краєм вшиті, другим застібаються на гудзик.

5. КОЛЬОР ПРИЛАДНОГО СУКНА ДЛЯ ПЕТЛИЦЬ — відповідно роду зброї:

ПІХОТА — блакитний

КІННОТА — жовтий

АРТИЛЕРІЯ — червоний

ТЕХНІЧНІ ВІЙСЬКА — чорний

ЗАЛІЗН.-ТЕХНІЧНІ

ВІЙСЬКА — зелений

ШТАБИ ТА УПРАВЛІННЯ — маліновий з білим кантом.

СТАРШИНИ ГЕНЕРАЛЬНОГО

ШТАБУ — оксамитно-чорний з білим кантом.

ІНТЕНДАНТСЬКИЙ КОРПУС — темно-блакитний.

АВІАЦ.-ПОВІТРОВИ
ВІЙСЬКА — краповий

САНІТАРНІ ЧАСТИНИ — корич-
ньовий.
ВЕТЕРИНАР. ЧАСТ. — віолетовий.

Старшини і козаки з вищою освітою мають петлиці по роду зброї з — жовтим кантом.

6. ВІДЗНАКИ по ПОСАДАМ, СТУПНЯМ і РОДАМ ЗБРОЇ — визначаються на комірі і чохлах, як на мундірі, так і на чумарці:

а) ВІДЗНАКИ по ПОСАДАМ і СТУПНЯМ — на чохлах / обшлагах/: для козаків — з жовтого канту, для старшин — з жовтої стьожки /тесми/ різної широкости, згідно додаваних малюнків.

б) СПЕЦІАЛЬНІ ЗНАКИ по РОДУ ЗБРОЇ — на комірі мундира і чумарки згідно додаваних малюнків, спеціальні знаки можуть бути металеві жовтого металу, вшити сукняні жовтого кольору або трафарет — жовтої фарби.

ДОДАТОК: Малюнки уніформи, відзнаки по посадам і спеціальні знаки по родам зброї. З ч.ч. 1 по 18 включно.

Підписали: В.О. Начальника Головного Управління Генерального Штабу

ОТАМАН Ш А Й Б Л Е

В.О. Начальника Організаційного Відділу,
П о л к о в н и к НОВІКІВ

З оригіналом згідно: В.О. Начальника 2-ої частини
Військового Старшина (підпис)

ДОКУМЕНТ № 3-2-6

Окремі деталі форми за наказом Головної Управи Війська УНР від 24 квітня 1919 р. ч. 276 здавалися військовій владі не дуже красивими, і тому наказ вирішили доповнити, запровадивши красиву чорну форму для військових урядовців.

Єдиним корисним нововведенням цього наказу було повернення до кокарди гетьманського зразка, яку все одно носили у військах, тож цей пункт наказу був лише констатацією факту.

Наказ

Головної Управи Війська Української Народньої Республіки.

Ч. 32.

30 червня 1919 року.

(По Головному Управлінню Генерального Штабу).

В додаток до наказу Головної Управи Війська У.Н.Р. від 24 го квітня 1919 року Ч.276, при цьому оголошується доповнення описі уніформи, а також опис уніформи для урядовців військової офіції.

ДОДАТОК: О п и с.

Оригінал підписали:

Військовий Міністр,

Отаман *Сиротенко*.

В.О. Начальника Головного Управління
Генерального Штабу, Отаман *Шайбле*.

З оригіналом згідно:

В.Об. Начальника Канцелярії Військов. М-ва

В.Старшина *Кандиба*.

О П И С

доповненій похідної уніформи, до наказу Головн. Упр.

Війська У.Н.Р.

від 24 квітня 1919 р. Ч. 276.

А) Для старшин і козаків.

1) Замість чумарки для старшин і козаків встановлюється шинель з сірого сукна, згідно додаваних малюнків. Чохли на рукавах кутком. Куток як на мундірі приладного сукна по роду зброї. На комірі нашиваються петлиці, як на комірі мундіра, приладного сукна, кольору, по роду зброї, широк. 3½ сант. довжиною — 5 сант.

Погони з того же сукна (I верш. широк.). Одним краєм вшиті, другим застібаються на гудзики.

2) Похідна каскетка для старшин залишається по зразку, встановленому наказом Головної Управи Війська У. Н. Р. від 24 квітня б. р. Ч. 276 — але ж околиш мусить бути приладного сукна по роду зброї і кантами по краях його, як вказано в п. 5 наказу ч. 276 для петлиць.

При знаходженні старшин в бойових умовах, або при знаходженні їх в районі найблизшому фронту, на кольорові околиші каскеток одягається стьожка широкості околиша штільного матеріялу захистного кольору. Стьожка одягається під кокарду і затягається рухомою пряжкою.

3) Кокарда встановлюється для старшин і козаків, згідно додаваних малюнків.

Кокарда ця встановлюється виключно для військово служачих.

4) Відзнаки по рангам встановлюються для муштрових старшин з золотого брузумента, для немуштрових і військово-адміністративних — срібного брузумента, широкість котрого встановлена Наказом Головної Управи Війська У. Н. Р. 1919 р. Ч. 276.

5) Всім штатним значковим (осаулам) встановлюється аксельбант по додаваному малюнку захистного кольору.

6) Остригі належать виключно тільки старшинам і козакам, котрі несуть службу верхи.

В) Уніформа для урядовців Військової Офіції.

1) Каскетка — зразку, встановленого для старшин і козаків Наказом Головної Управи Військ У.Н.Р. від 24 квітня ч.276, алеж чорного сукна, околиш — кольору відповідно роду зброї.

Кокарда — яка встановлена для старшин і козаків.

2) Похідний мундир (френч) — з чорного сукна з отложним коміром, з чотирма кишнями з контр-складками, дві кішені на грудях і дві — бокових. згідно додаваного малюнку

Погони вузкі (I верш. широк.) такого ж чорного сукна. Спідній кінець пришивається, верхній застибиється на гудзіці чорного кольору. Мундир застибається на 4 чорних кістяних гудзика.

Пояс жовтої шкіри з метальною пряжкою.

3) Штани чорного кольору покрою полугаліфе з легким бриджем, або довгі штани.

4) Шинель чорного сукна, згідно додаваного малюнку. На комірі нашиваються петлиці приладного сукна кольору по роду

зброї, широкості — $3\frac{1}{2}$ сант., довжиною — 5 сант. Погони того же сукна

(І верш. широк), одним краєм вшиті, другим застібаються на гудзики.

5) Відзнаки по клясам посад визначаються по чохлах мундіра з срібного брузумента різної широкості, згідно додаваних малюнків.

ДОДАТОК: Малюнки уніформи і відзнаків по клясам посад для урядовців.

Підписали:

В.О. Начальника Головного Управління
Генерального Штабу, Отаман *Шайбле*.

В.О. Начальника Організаційного Відділу,
Полковник *Новіков*

З оригіналом згідно:

В.о. Начальника Канцелярії
Військов. М-ва, В.Старшина *Кандиба*¹

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 75—75 зв.

ДОДАТОК 4. ДОКУМЕНТИ ДО РОЗДІЛУ 4

ДОКУМЕНТИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ВІЙСЬКА

ДОКУМЕНТ № 4-1-1

Згідно з цим документом влада ЗУНР офіційно заявила про своє правонаступництво щодо частини військових справ колишньої Австро-Угорської імперії на території Галичини.

Західно-Українська Народня Республіка.
Державний Секретаріят Військових Справ.
ВВк 2. — Е.З. Демобілізація.

II РОЗПОРЯД з дня 13. падолиста 1918.

На основі постанови Української Національної Ради з дня 13. падолиста 1918 заряджую:

З днем оголошення сього розпоряду всі команди, військові уряди, формації, заведення і т.п. бувшої австрійсько-угорської монархії, що знаходяться на території Західно-Української Народньої Республіки, і всі формації і т.п., що рекрутували ся з територій, що входять тепер в склад Західно-Української Народньої Республіки — **д е м о б і л і з у є т ь с я**. Їх майно движиме і недвижиме стає власністю Західно-Української Народньої Республіки.

Команданти тих формацій, начальники заведень і т.п. — оскільки сього доси не зробили — передають протоколярно ціле майно, як движиме, так і недвижиме, інвентар як живий, так і мертвий українським окружним командам.

Інструкції про відтранспортування чужих частей в їх вітчину дістануть окружні команди окремо.

Львів, дня 13. падолиста 1918.

Президент Державних Секретарів:
Д-р Кость Левицький в.р.
Державний секретар Військових справ:
Отаман Вітовський в.р.

Сей розпоряд відходить до окружних команд, повітових комісарів і громад.¹

ДОКУМЕНТ № 4-1-2

Після приходу на посади новий командувач (М. Омелянович-Павленко) і начальник штабу (Є. Мишковський) почали впровадження у збройних силах ЗУНР одноманітної організації, щоб хоч трохи впорядкувати хаос, який утворився протягом першого місяця бойових дій.²

Начальна Команда У.В. Ч. 322
Ч.С. 322/Фу Оперативний, таємно.

Наказ.

військам Західної Української Народної Республіки

Б е р е ж а н и Ч.І. 1918 року 12 грудня
хв.

§1.

Наказую негайно приступити до реорганізації маючих ся на фронті загонів і відділів на слідуючих підставинах:

А. Північна група.

а/. відділ полковника Захарьїна, формує 3 окремих куринів.

б/. відділ поручника Шашкевича формує 1 окремий куринь.

Б. Група Схід.

а/. Полк У.С.С. остаєть ся в своєму теперешньому складі.

б/. із останніх частин формуєть ся 3 окремих куринів.

в/. загін отамана Долуда переформовуєть ся в окремий куринь.

¹ Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. — ч. 1. — Тернопіль — 1 грудня 1918. — С. 2.

² Параграфи 3 та 4 наказу не друкуються.

В. Група отамана Микитки: В групі формується 2 окремих курінів.

Г. Група Стрий, полковника Коссака.

а/. В групі формується 4 окремих курінів.

б/. відділ полковника Кравчука переформовується в окр. курінь.

§2.

Начальникам груп командірами курінів призначають відповідальних старшин і обов'язково служивших в піхоті.

...

§5.

Окремий курінь складається з:

А. Штабу куріня.

Б. Піхоти.

а/ 4 піших сотень з 2 кулеметами кожна

б/ пішої команди розвідчиків

в/ команди зв'язку

г/ обозної команди

д/. кулеметної сотні в 8 кулеметів

е/. запасної сотні.

В. Кінноти.

Команди кінних розвідчиків.

Г. Артилерії.

а/. Легкої 4 гарматної 8 см батареї

б/. гаубичної 2 гарматної 10 см півбатерії.

Д. Інженерні частини

а/. саперна півсотня

б/. команди підричників.

Тимчасовий штат окремого куріня при цьому додається.

Порядок формування: піші частини, артилерія, інженерні частини, кіннота.

§6.

Одночасно з реорганізацією загонів і відділів частин фронту приступить до реорганізації штабів груп по додаваному тимчасовому штату управління бригади.

Формування управління бригад провадиться покищо в Куровичах /отаман Б у к ш о в а н и й/ і в Стрії /полковник К о с с а к/

§7.

Реорганізація штабів груп повинна бути закінчена до вечора 16 грудня а реорганізація піхоти і артилерії в курінях до вечора 18 грудня.

Оригінал підписав
Ком. війс. З.У.Н.Р.
Генер. Хорунж. Омелянович
П а в л е н к о.

З оригінал. згідно
Начальник Штабу
Ген. Штабу Полковник (підпис)¹

ДОКУМЕНТ № 4-1-3

Наказ про формування бригад у Галицькій армії. Його так і не було повністю виконано ані щодо формування бригад, ані щодо перейменування частин.

Наказ

Військам Української Народної Республіки

Ходорів. ч.9. 27. січня 1919. р.

§1.

Оголошую склад окремої бригади, в які зараз переформовують ся групи:

- а). Управління бригади,
- б). Чотири піших куріні,
- в). Артилерійський полк, в складі 4 батерий — двох польових і двох гаубічних, і парку
- г). Одна кінна сотня,
- д). Технічний півкурінь
- е). Бригадний обоз

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 149—150.

§.2.

Наказуюкурині, які зараз находять ся на фронті в групах зеднати в окремі бригади, таким чином

...¹

§.3.

Маючи ся на фронті і в резервах окремі батерії сводить ся в полки, які придають ся окремим бригадам, по слідуячому розсчоту

...²

§.4.

Штаб війсь зробить всі заходження о скупченні куринів і батерій в місця формування бригад.

§.5.

Штабу бригад уформувант ся по штату Тимчасового Штату Управління пішої дівізії на час війни» за виїмками в самому штаті зазначеними. |Додаток ч. 1|³

§.6.

Курині формують ся по Тимчасовому штату 3-хкуринного пішого полку підчас війни за виїмками в самому штаті зазначеними.

§.7.

Полк У.С.С. оставляє свою прежню формацію, яко традицію.

§.8.

І. Станиславський полк формуєть ся по т. штату 3-х куринного пішого полку підчас війни. |Додаток ч. 2.|⁴

Оригінал підписав Командуючий Галицькою армією
Отаман Омельянович П а в л е н к о

З оригіналом згідно
Начальник Штабу
Полковник Мишковський в.р.⁵

¹ Перелік бригад і частин, які мали їх формувати, а також місць їх формування не друкується.

² Перелік гарматних полків бригад і частин, які мали їх формувати, а також місць їх розташування не друкується.

³ Додаток не друкується.

⁴ Додаток не друкується.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 24—25 зв.

ДОКУМЕНТ № 4-1-4

Звіт представника державного секретаріату внутрішніх справ сотника Щипайла про нараду повітових командантів (комендантів) і комісарів у Стрию 1 травня 1919 р. є дуже характерним зображенням тієї ситуації, яка склалась у Галичині на шостому місяці боротьби з поляками. Всупереч популярному міфу про те, що, на відміну від Наддніпрянщини, у Галичині існував порядок у державній адміністрації, ми бачимо незадоволення населення, поганий стан економіки, дезертирство, пошуки винних тощо.

Цікаво, що на цих зборах, на яких, серед іншого, без усякого погодження з урядом активно пропонувалося створення громадських рад («віче» — це і є рада) та скликання різних з'їздів, були присутні вищі військові чини Галицької армії. Схоже, допомоги від громадськості вони сподівались більше, ніж допомоги від уряду...

Нарада відбулася в залі Народного дому в Стрию в присутності ген. хор. Павленка при участі около 40 осіб: окр. команданта Стрия, команданта 3 Корпуса і його шефом штабу, повітових командантів і комісарів та визначніших діячів Стрийщини.

Безпосередньо по промові ген.-хор. Павленка вибрано председателем зборів о. Паленського, а п. ген.-хор. Павленка уважали збори головним референтом.

Перший забрав голос ген.-хор. Павленко: Начальна команда остане на становиську, коли набере переконання, що нарід хоче війни без огляду на кінець: чи прийде побідити, чи миритись. Таку армію зорганізувати, як наша, міг лиш нарід, що хоче війни. Поки поляки воювали з Чехами і Німцями, були ми активні, а коли ДСВС обіцяв НК 6—7000 люда, а не доставив, ми перейшли до пасивности. До того завела станіславська бригада, яка була в розкладі, і тому ворог мав успіх в напрямі на Ходорів. Причиною була агітація і тому треба проти агітації, а провадити її мусять козаки, треба лиш для свідомих провадити відповідні курса.

Головним злом є дезерція, а тут заполе мусять сильно підперти фронт під взглядом моральним. Кождий округ має дбати о свою бригаду: місцеві власті мають подбати, щоби поле тих, хто є на фронті, було оброблене, дбати о доставу почти, ранених, шпиталі і т. д. В борбі з дезерцією мусять сама суспільність помагати. Треба в кождім повіті скликати віче, почути населення, щоби само доставало дезертирів, Протидіяло агітації, давало поміч родинам фронтовиків і т. д.

Матеріялова поміч має розтягатись на доставку відповідної лектури книжок і часописей, збирання біл'я, одностроїв, причім рішучо заборонити цивільним носити однострої.

Конче треба подбати о переведене одноцільної військової організації на соборну Україну.

Інтернованих поляків належить перевести до Жаб'я. Жидів вивести з пасивного становиська в активне. Великою бідою брак дрібної монети, конче піднести вартість гривни.

Все се осягнєся через віча, на котрім треба населенню преставити альтернативу: чи хоче війни, чи ні, а тоді і армія зіскає силу.

Відтак в дискусії брало участь около 20 бесідників, головно цивільних; дискусія оберталася однак около слідуєчих точок:

а) військо на фронті є змучене, належить між полем, а запоєм перевести виміну;

б) нарікання на реквізиції, які переводять молоді люди, які не знають поводитися з населенєм, а реквірує кожда команда на власну руку і ся справа не урегулювана;

в) жадають вже підвод лиш від сіл під фронтом, а преціл і заполе повинно помочи пр. доставою коней до орку для сіл під фронтом;

г) причиною дезерції є зле поведене старшин з козаками, лагідність судів (стріляти за дезертирство не вільно), неконсеквентне полягоджине реклямацій. На дезертирів впровадити кару буком;

д) залізничники-поляки агітують по селах — вивозити їх за границі;

є) «Стрілець» видаваний в непопулярнім тоні;

з) по шпиталях є брудно, сестрами Полькі і Німкені, люди до шпиталів жадають для себе цивільних лікарів, більо, узбиране по селах, пропадає зі шпиталів;

ж) віч треба утворити много, по селах, збираючи по 2—3 села на одно віче;

і) сильно даєсь відчувати брак дрібних грошей;

к) яко взір віча уважають учасники віче, яке відбулося в Ходорові з округа Жидачів разом з резолюціями там ухваленими.

При кінці забрав ще раз слово п. ген.-хор. Павленко та звернув увагу на се, що много порушених справ не відноситься до Н. К. а до ДСВС і ДС внутр. справ. Пропонує з'їзд інтендантів і представників в справі апровізації.

Гроші дрібні є, але поховали їх жиди.

До агітації уживати свідомих селян, а не інтелігентів.

На дезертирів впровадити буки, але присуд має вийти від суду козаків, який треба утворити при кожній сотні.

Головно треба протидіяти агітації Поляків, які стараються розділити козаків від старшин.

З причини зпіненої пори віче, не порішивши нічого позитивного — розійшлося.

Щипайло, сотн.¹

ДОКУМЕНТ № 4-1-5

Протокол засідання Ради Державних Секретарів від 19 травня 1919 року.

Цей і наступний документ показують, що галицьке керівництво зовсім не було таким одностайним у бажанні битися за українську справу після втрати території Галичини. Максимум, на що вони погоджувались, — це перевести на Наддніпрянщину один корпус та запаси озброєння. Решта Галицької армії мала інтернуватись у Румунії та Чехословаччині і чекати на милість Антанти. Однак вперта боротьба Армії УНР і небажання держав Антанти (насамперед Франції) втручатись в польсько-український конфлікт на боці українців призвели до ухвалення рішення про продовження збройної боротьби всією Галицькою армією разом в Армією УНР.

«Цофати» (пол.) — відступати.

З президентом Петрушевичем і д-ром Евг. Левицьким.

Президент Петрушевич: пп. Панейко і Курманович всю вину складають на військо. Домагаються, що перше заряджене цофнення здеморалізувало війська. Треба, отже, рятувати армію в напрямі Чехо-Словакії. П. Курманович вважає сей план за неможливий, але прихилився до него п. Панейко.

Президент Голубович: подав до відома постанову Д. С. з 19/5, що нині ще предчасно це цофати, а коли зайде потреба цофатися, то се робити в напрямі на Збруч. Се подано вже Начальній Команді до відома.

Д-р Євген Левицький: Квестія коли (нечитальне) Се квестія часу. Цофане на схід є безцільне, бо проти большевиків військо не піде. Щодо війська Петлюри, то воно безцільне. При нинішніх дебатах станув Павленко на становиську. Подає до відома, що генерал Греков має поїхати до Румунів просити о переїзд до Чехо-Словак.

Секретар Бубела: подає план ситуації.

¹ Архів Актів Новий (Польща). Колекція копій документів, спр. 33, арк. 92—93. Друкується за: Західно-Українська Народна Республіка 1918—1922. Документи і матеріали. Том 2. — Івано-Франківськ, 2001. — С. 375—377.

П. Мартос: кожен раз, коли би Міністр або Секретар виїхали за кордон, вже справа буде пропавша. Коли хочемо забезпечити політичне становище і коли ходить о Секретаріят, то думка виїзду за межі мусить бути відкинена. Армія Галлера розпадається, тож треба ще 2 місяці видержати. Треба встановити причини агітації в армії. Треба би зліквідувати один фронт, приміром большевицький також за тим, щоби утворити один УРЯД. Є за тим: 1) щоби правительство не виїжджало, 2) довести до зліквідованя одного з фронтів.

Д-Р Єв. Лев.: зійти ся о год. 9:

Д-Р (нечитальне)

видати наказ: 1) боронити ся як довго можна. 2) приготованя: акти і матеріали завтра будемо евакуювати. Особисто рушити з місця щойно в останній хвилі.

Рішено: урядникам видати 3-місячні платні.

Д-р Петрушевич: за Збручем не є ситуація критична представляють там ситуацію корисною.

Петлюра має досит поважну армію около 15.000 людей і тому рішився іти на Проскурів, повстане ширится, коли би удалося з тими силами вийти в контакт, можна би розпоряджати поважними силами. Коли б також I і II корпус цофати на Збруч, вони мають надію, що за 3-й тижні ціле Правобереже очистити. Підтримати I і II корпус.¹

ДОКУМЕНТ № 4-1-6

Протокол засідання Ради Державних Секретарів від 24 травня 1919 року. Цікаво, що цього разу найбільшими пораженцями виступають уже військові, у тому числі наддніпрянці Омелянович-Павленко та Греков.

Присутні: Генерал Греков

президент Голубович Макух Козаневич Горбачевський о. д-р Юрик Капітуляцію підпирає: ген. Павленко, полк. Курманович, ген. Греков і радять, щоб III корпус перейшов до Чехо-Словаків, II до Румунів. Характеристично, що з тим внеском виходит Начальна Команда.

О. д-р Юрик: проти Петлюри.

Д-р Горбачевський: підпирає гадку, щоби не тратити лучности з Україною і за удержанем армії.

¹ ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 1—33. Друкується за: Західно-Українська Народна Республіка 1918—1922. Документи і матеріали. Том 2. — Івано-Франківськ, 2001. — С. 119—120.

Є за тим, щоби частини армії диригувати на Схід

Д-р Макух: є гадки, що з мілітарного боку ніяке військо не буде, а за видимою симпатією для всхідної України.

Д-р Витвицький: перехід на сторону Петлюри може принести лише шкоду, бо Петлюра вважається большевиком. Армія, яка би там перейшла, здеморалізується. Коли Румунія виступає з рамени Антан-ти — перед нею скапітулювати. Ставить, щоби матеріал военний передати Петлюрі.

Ген. Греков:

О. кан. Юрик: коли діло пропаще — не давати причини до нових жертв.

Д-р Голубович: не маємо способу проголошення капітуляції — як ми не скапітулюємо, то будемо мати ще завязок армії. Армію треба вицофати на схід. Отже, мусимо боронитися до останка.

Д-р Ваньо: є 1) до властей цивільних, щоб оставали на місци; 2) що правительтво приказує перед силою уступати.

Ген. Греков:

Д-р Перфецький: для історії і настрою.

О. д-р Юрик: коли пошкодила нам особа Петлюри

Рішено: 1) не капітулювати

2)

Д-р Бачинський: не можемо капітулювати ані перед Поляками, Румунами, Чехами.

Секретар Козаневич зрік ся секретарства.¹

ДОКУМЕНТИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ФОРМИ ОДЯГУ ТА ЗНАКІВ РОЗРІЗНЕННЯ

ДОКУМЕНТ № 4-2-1

Наведений тут «розпоряд» № 46 від 22 квітня 1919 р. є базовим наказом щодо уніформи Галицької армії, що зі змінами та доповненнями діяв аж до кінця її існування, хоча повністю так ніколи і не

¹ ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 1—33. Друкується за: Західно-Українська Народна Республіка 1918—1922. Документи і матеріали. Том 2. — Івано-Франківськ, 2001. — С. 122—123.

виконувався. Попри детальність опису уніформи (було навіть вказано виміри мундирних речей згідно зі стандартними розмірами) у цьому наказі чомусь оминаються деякі широко вживані предмети уніформи, як-от зимові кожухи, краги, пістолети і кобури. Розташування старшинських відзнак на рукавах згідно з описом у цьому наказі є фізично неможливим.

«Обрублені горішні береги шапки» — випуска по верхньому шву Мазепинки.

«Пояс на ухо» — портупея.

«Плащ» — шинель.

«Штани доколінні» — штани, які йшли до низу ноги, але різко звужувались нижче від коліна.

ВВк 123. — ДСВС 7930.Вд.3.22.IV.19. Однострій.¹

XLVI. Розпоряд
з 22. цвітня 1919.

Однострій для Українського Війська Західної Области Української Народної Республіки має виглядати після залученого опису. Вигляд описаного тут однострою обов'язує від дня 1. мая 1919. По виношенню одностроїв дотеперішних кроїв вільно виготовляти і носити лише однострій, затверджений нинішнім розпорядом.

Станіславів, дня 22 цвітня 1919.

Державний Секретаріат Військових Справ.

Товариш Державного Секретаря Військових
Справ:
П. Бубела, отаман в.р.

Опис однострою.

Всі стяги і заснови обов'язує описаний тут польовий однострій, так в полю, як і при празничних виступах аж до дальшого зарядження.

¹ Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. — 1919. — Ч. 11. — С. 1—7.

Старшинні відзнаки належить перевести як найскорше.

Поки сукно приписаної краски не буде стояти до розпорядимости, можна уживати сукна і матерії іншої полевої краски.

Краска сукна.

Приписаною краскою вовняного сукна на однострій є зеленово-землиста краска.

Шапка.

Шапка «Мазепинка» складається з головача, обкладу, дашка, відзнаки на переді головача і ґузика, який спинає обклад на переді.

Головач зішитий з 8 клинців, зігнутих під майже простим кутом так, що творить плоске дно шапки, яка в горі є в промірі 10-20 мм ширша, чим в долі. Вершки клинців сходяться точно по середині дна шапки. З причини браку ниток і матеріялу шити можна шапку з одностайним дном.

Висота головача з переду від долини до верху 6-7 см, з заду низша о 10 мм. Довкола головача йде обклад, пришитий долом до головача, тої самої висоти, що головач, але на переді розтятий так, що оба кінці обкладу творять над дашком, по середині клинець. Горішні кути обкладу віддалені від себе на 5 ½ до 6 см.

Долішні кути обкладу зшиті разом і на тім місці нашитий металевий тьмавий ґузик, 14 мм в промірі.

Дашок шапки по середині широкий на 5 см, довжини долішнім краєм 26 см, лукастий, в долину вигнений.

Шапка, зроблена з тої самої тканини, що однострій, горішні береги шапки обрублені сукном тої краски, яка вибрана є на означення роду оружжя.

Обкладовий ґузик має у піхоти, артилерії, кінноти, технічних стяг, обозу витиснене число частини (полку), у інших формацій є цілком гладкий.

Відзнака, припята на переді головача в клинці обкладу, є металевий кружок 2 1/2 см в промірі, сріблитої краски для рядовиків і підстаршин, а золотистої краски для старшин. Підшевка шапки з парусиноного полотна. Кругом долішнього берега підшевки йде пружок 4 см широкий, з тонкої шкіри або з церати.

Блюза.

Права передна часть блюзи сягає 5.7 см, а ліва передна часть 1.5 см поза кінець ковніра.

Обі передні части мають по дві кишен з клаптями. Горішні кишені, 16-17 см ширини а 17-18 см довжини, є нашиті на верху з закладками по середині, широкими на 4 см. Обі долішні кишені йдуть

сподом. Всі чотири кишені йдуть поземо, а накриті з гори клаптями, які заціпаються на гузик і є так само широкі, як кишеня. Горішня границя клаптів творить просту лінію, а низше тої простої лінії замкнені є клапті п'ятьма простими лініями. Дві бічні, що йдуть прямо з гори в долину, мають по 4 см. Середня позема так довга, як ширина закладки на кишені, се є 4 см. Здовжка клаптя, се є його розмір з гори в долину, виносить 8 см.

Обі передні части блюзи спяті 6 гузиками, які виходять на верх.

Перший гузик з гори віддалений від горішнього берега о 2.5 см см, а послідний уміщений в самім стані.

Гузики гладкі, тьмаві, металеві.

Між горішною а долішною кишенею одної передної части і до половини горішньої кишені попід спід лати, яка нашита верхом, пробігає шев, званий «рибкою», щоби блюза була до стану.

Другий шев пробігає від пахи під долішну кишеню.

З заду крій блюзи такий, що плечі скроєні з одного кусника. Лінії, які обмежують плечі з двох боків, пробігають від пахи прямо в долину.

На обох барках знаходяться барчики з того самого сукна, що блюза, вшиті в шев рукава, ширини 3 см.

На кождім барку пришитий є гузик 2 см від ковніра, який служить до запинання барчиків. Правий барчик має три дірки й є на 24 см довгий, а лівий дві дірки і має 18 см довжини.

У старшин від хорунжого включно кінчаться барчики при ковнірі круглаво з одною діркою.

На правім барку, 5 см від рукавного шва, знаходиться сілька з того самого сукна, що блюза. При блюзі для рядовиків і підстаршин на правім барку є поріжок, зроблений з сукна, 3 см довгий, а 3 см в промірі, і з сількою, широкою на 1.3 см. Поріжок закладається сількою в гору на правий барчик, барчик перетягається через барчикову сільку і зашпилюється на гузик. Поріжок має прийти на блюзу, коли виходиться з крісом. Хто одітий в плащ, у того приходить поріжок на плащ. Без поріжка припинається правий барчик блюзи на обі, зложені над собою дірки, а трета дірка схована через се під спід.

Стоячо-викладаний ковнір, висоти 4 см, зішпилюється двома чорними гафтками.

Довжина блюзи є така, що сягає до половини сидження. Довжина рукава така, що при опущених раменах сягають рукави до половини насади великого пальця.

Пахи від середини обрублені полотном на 5 см широким.

Гузики, які заціплюють блюзу, клапти і барчики, є металеві, круглі, гладкі, тьмаві і мають 20 мм в промірі.

Штани.

Штани доколінні (доколінки) широкі, свобідні для бедер і колін.

Штани мають дві кишені на переді, з поземим отвором, замикані на гузики, ушиті з полотна. До спинання штанів нашиті є 4 гузики. Трем долішним відповідають дірки в підшевці, найвизший гузик заціплюється на дірку в сукні. До ношення штанів на шлийках пришиті на переднім краю 4 гузики, в заді 2 гузики. Щоби можна штани носити також на ремени, знаходиться в підшевці, нашитий на горішнім березі штанів, просув на ремінь. До переховання виказки зладжена є в середині правої кишені при передній стороні низше гузикової дірки кишенька з полотна. На литках прилягають штани тісніше. В долині має кожда ногавка на зовні розпір до зашпилювання на 2 гузики.

Довгі штани з чорного сукна дозволені поза службою з випусткою з сукна краски роду оружжя для старшин, підстаршин від старшого десятника включно почавши. Ремінь до штанів має 2.5 см ширини а дві ріжні довжини: Рід ч. 1. довгий на 1 м 10 см, рід ч. 2 має довжину 1 м. Ремінь закладається в просув в сей спосіб, щоби пряжка прийшла на лівий бік а кінець ременя з дірками на правий бік. Коли ремінь застягнений, закладається кінець ременя в просув.

Плащ.

Плащ має такі розміри, щоби під ним змістилася блюза, та щоби сягав до половини лідки, для кінноти на 10 см довший.

Ліва передна часть заходить на праву та заціпляється тут на 6 гузиків, які розміщені є в трех місцях по два побіч себе. Дірки поміщені на язичках, пришитих до лівої передної части. Найвисший гузик уміщений від ковніра на 3 см, послідний гузик з долини приходить 3 см висше стану. Гузики, які творять пари, віддалені від себе на 2 см.

Язички острокінчасті Язичок має в цілості 6 см довжини а 2 ½ ширини, виходить на 5 см поза лінію лівої передної части, до котрої є пришитий. Гузики мають 20 мм в промірі.

Оден шев біжить від пахи через клуб до середини клаптя кишені.

Задна часть плаща скраяна з двох клинів По середині, де оба клини зшиті зі собою, в горі в горі від ковніра вшиті є плечі на 1 см під ковнір, щоби ковнір тримався безпечніше. Від того місця йде протизморщка до самої долини. Щоби сю протизморщку отримати,

треба до об'єму стану, міреного на блюзі додати 20 см. В долині лишаються оба клини у піхотнім плащі на 40 см не зішиті, а спинані 2 гузиками, в кіннотнім і пушкарськім плащі на 60 см, спинані 4 гузиками.

На висоті стану знаходиться скобель (драгон), 28 см довгий а 6 см широкий, з дірками на обох кінцях до прищіплювання на плащ.

Гузики до прищіплення скобля (драгона) пришиті на листівках 22 см довгих, широких в долині 6 см, в горі 4 см, нашитих на плечах так, щоби горішний берег листівки приходив о 3 см висше стану. Гузики пришиті на листівках 4 см низше горішнього берега листівок. Кінці скобля заокруглені. Ковнір по середині має 16 см ширини при кінцях 12 см.

Під ковніром на лівім кінці знаходиться кляпка довжини 10 см, ширини 5 см, пришита до ковніра кінцем, зверненим до переду. Конець кляпки, звернений взад має дірку до защіплювання її на гузик, який тут пришитий, щоби кляпка лежала при ковнірі. На правім кінці ковніра знаходиться у відповідній віддалі гузик, щоби кляпкою зіщипити оба кінці піднесеного ковніра.

На барках уміщені є барчики 5 см широкі, вшиті в шев рукава, які защіплюються на гузики віддалені від ковніра на 2 см. барчик правий 27 см довжини заосмотрений в 3 дірки, лівий 21 см з 2 дірками.

У старшин від хорунжого включно барчики з одною діркою. Кінчаться круглаво.

Рукави мають закладки на 17 см широкі.

Духовний жупан.

Духовники носять духовний жупан по коліна, в часі війни зі сукна полевої краски, в часі мира з чорного сукна, шапка, сподні і плащ так як у старшин.

Відзнаки степеня як у старшин з узглядненням сукна фіолетової краски.

Обув.

Черевики зі шкіри сягають понад кістки, застягаються скіряними волоками через 6 дірок по обох боках.

Підошва є з переду заокруглена і сягає о 0.2 см поза верх.

Підошва набита 40 зелізними підошововими цвяхами.

На підп'яток йде 3 до 4 пластинки і підкова виповнена пластинкою з підошовової шкіри.

Черевики для всіх, що їздять верхом, для пушкарів і наколесників не мають цвяхів в підошвах.

Черевики для осіб ліпше одітих не мають цвяхів в підшвах ані підков.

Чоботи виконані так як черевики. Пришви протягаються заокругленим язичком в гору. Холяви мягкі, закінчені поземо, з двома скір'яними ухами.

Черевики і чоботи носить'я почорнені і як найстараннійше вчищені.

Обмотки ширини 7 см, довжини 2 м-2.50 м при однім кінці з гапликом, при другім зі спряжкою, зроблені з тканини такої самої краски і якости, що штани.

Шалик.

Шалик під ковнір, широкий на 12 см з полотна краски однострою, довгий на 50 см носить'я під ковніром, щоби утримати ковнір в чистоті.

Білля.

Сорочка з полотна «каліко» запинається на малі металеві гузички. На грудях 1 гузичок, при ковнірці оден гузичок, на рукавах по однім гузичку.

Ногавиці з полотна «каліко», мають горішним берегом зарублену льняну крайочку, якої кінці на переді звязується.

Онучки з полотна «каліко», крайні в виді прямокутника в двох величинах, 1. величина 49 см довга, 2. величина 44 см довга. Ширина виносить 41 см.

Скарпитки з сірої бавовни зі зміцненим кінцем і п'ятою.

Пояс.

Пояс з жовтого ременя. однаковий для всіх, зі звичайною зелісною спряжкою, ширини 5 см в 2 довжинах, 113 см і 106 см з 5 дірками. Спряжка 5 см широка і довга.

Сильце на багнет з жовтої скіри 22 см довге, в горі, де засилюється його на ремінь, 3.5 см широке, при отворі, куди вкладається на нього багнет, ширини 5.5 см.

Багнет, довга шабля.

Рядовики, підстаршини і старшини всіх стяг і заснув носять в службі і поза службою багнет без ніякої привіски.

Довгу шаблю присилює кіннота при передній, лівій сховці (пакташі) коли вирушає в полевім прибранн'ю а також, коли виступає до провожанн'я (асистенції).

Револьвер.

Старшини і підстаршини, ст. десятники включно, носять в службі револьвер в торбині. Торбина присилюється при правім клубі

до пояса на ухо ширини 4 см, пришите до відвортної сторони торбини.

Рукавиці.

Сірі, шкіряні рукавиці з овечої шкіри з розпором при долішнім березі на 6 - 6.5 см.

Розпір замикається плоским гузичком 1 см в промірі, на обрублену шкірою дірку.

Верх окрашений 3 швами з шовку.

Вовняні рукавиці, ткані з сірої бавовни, з гумовою застязкою.

Скіряні рукавиці носять підстаршини і старшини в службі і при торжественних виступах. Вовняні, сірі рукавиці дозволені на студінь для всіх. Місто шкіряних рукавиць вільно одягати нитяні, з виїмкою торжественних виступів.

Остроги.

Остроги носять тоті, що дійсно в службі їздять верхом.

Прикутні остроги з заліза, на зовні вигладжені. Шийка, загнана в гору, кінчиться кульковато. Кінець розтягтий розділом, де на осі обертається зубате сталеве колісце з 10 тупавими зубцями. Вісь уміщена більше в горі, щоби зубці не виставали поза шийку. Рамена і приставка по середині рамен в долині заосмотрені дірками, щоби остроги пришрібовати до підпятків.

Причепні остроги з заліза, на зовні вигладжені. Шийка розділена при кінці. Зубате, сталеве колісце 2.9 см в промірі, з 8 тупавими зубцями, уміщене в розділі в сей спосіб, що зубці виступають в горі і в долині рівномірно.

Рамена заосмотрені при кінцях чопиками до присилення ремінців.

На чопики присилюється підстоповий ремінець, який приходить між підпятком і підшву, спряжковий ремінець і язичковий, які переходять через підбиття і спинаються з боку.

Припнята острога знаходиться в половині запятка. Для сильного прикріплення опирається вона о полничку, прибиту з кусника твердої шкіри до запятка.

Старшинні відзнаки.

Вилоги на ковнірі.

Вилоги носяться на ковнірі блюзи і плаща. Служать вони до відріжнення чотирох груп: 1. Рядовиків і підстаршин, 2. сотенних старшин, 3. полковних старшин, 4. генеральних старшин.

У рядовиків і підстаршин нашиті на ковнірі зубчасті вилоги краски роду оружжя, довжини 7 см 2 мм. В нашивці витяті є зуби з долини і з гори в числі трох. Підстава одного зуба довга на 24 мм. Віддаль кутів, що зближаються до себе, вносить 10 мм, а віддаль кутів, що віддаляються від себе має 24 мм.

У сотенних старшин від хорунжого до сотника виключно такі самі зубчасті вилоги, як у рядовиків, але зубчики нашивки горою і долиною обрублені золотою крапочкою, 3 мм. широкою. На обох кінцях нема золотого рубця.

У полкових старшин від отамана до полковника включно, вилоги з сукна краски роду оружжя ті самі, що у рядовиків, але вирізи зубів виповнені золотою тканею, яка о 3 мм іде понад кінці зубів, а цілий виліг творить через се форму прямокутника, широкого на 3 см, а довгого на 7 см 2 мм.

У генеральних старшин вилоги подібні як у булавних старшин з тою ріжницею, що замість сукна краски роду оружжя уживається на зубчатку срібної ткани, а вирізи зуб в виповнені золотою тканею. Зубчатка широка на 3 см. Золота ткань виповнює зуби, а йде понад верхом зубів лише о 1 мм.

Золота ткань і срібна нашивка держані у відповідних взірцях. Всі золоті трикутники закінчені є при підставі золотими заокругленими виступами, які виходять на 2 мм поза лінію прямокутника.

Пружки на рукавах.

Рядовики і підстаршини.

На долішній части обох рукавів, 7-8 см від краю рукава, поміщені пружки на підкладці зі сукна краски роду оружжя до означення степеня у підстаршин і старшин.

Відзнакою для старшого стрільця є срібний пружок 6 мм., довжини 12 см, наколи міряться нашитий вже пружок від шва на суконній підкладці краски оружжя.

Конець пружка, звернений до переду, кінчається простим кутом.

Підкладка для пружка, широка на 12 мм а довга на 12 см 3 мм, щоби виставала на 3 мм поза всі лінії пружка крім того кінця, який є вшитий в шев рукава.

Старший стрілець 1 пружок, вистун 2 пружки, десятник 3 пружки. Підкладки пружків у відступі від себе на 5 мм.

Старший десятник (підхорунжий) носить пружок ширини 15 мм, довжини 12 ст. Суконна підкладка краски роду оружжя виступає на 3 мм поза всі береги пружка, крім берега того кінця, що є вшитий в шев рукава.

Булавний десятник, як старший десятник, з тим, що біля широкого срібного пружка нашитий є пружок вузенький, як у старшого стрільця з відступом між підкладками на 5 мм.

Старшини.

Відзнакою для хорунжого є один шовковий пружок краски однострою, ширини 6 мм, на суконній підкладці краски роду оружжя. Ширина підкладки 12 мм, довжина 12 см. Підкладка нашита як у підстаршин, що відступає на 3 мм поза бічні береги пружка, але на переднім кінці сягає лише до рожечки.

Четар має 1 золотий пружок, поручник 2 золоті пружки, сотник 3 золоті пружки. Конець золотих пружків, окрашений золотою чотиригранною рожечкою, яка має в промірі 18 мм. Підкладки, нашиті в сей сам спосіб, що у хорунжого, а віддалені від себе на 5 мм.

Для булавних старшин від отамана до полковника включно є відзнакою золота плетінка з трох шнурків ширини 14 мм. Підкладка з сукна краски роду оружжя. Довжина, відступ і спосіб нашиття підкладки і рожечки як у сотенних старшин, лише що підкладка виступає поза бічні береги плетінки на 2 мм.

Отаман 1 плетінка, підполковник 2 плетінки, полковник 3 плетінки.

Відзнакою генеральних старшин (генералів) є срібний пружок, 3 см широкий з одною золотою рожечкою. Біля рожечки уміщені навхрест дві золоті булавки. Довжина пружка і місце пришиття як в інших старшин але без підкладки. Генеральний четар 1 широкий пружок з булавами і рожечкою, генеральний поручник 1 широкий пружок з булавами і рожечкою і один вузший пружок 15 мм широкий без рожечки у відступі 1 ½ см понизше широкого пружка. Пружок без рожечки закінчений простим кутом. Генеральний сотник один широкий пружок на 3 см з булавами по середині між двома пружками по 15 мм ширини у відступі між собою по 1 ½ см.

Відзнаки нашиті на рукавах в сей спосіб, що конець без рожечки зачинається від шва.

Пружки носяться на рукавах блюзи і плаща.

Краски вилогів.

Поодинокі стяги і засновки різняться краскою сукна на вилогах і підкладках.

Звіздка в тексті при назві означає, що дотична стяга чи заснова носить на лівім рукаві познаку окремішности.

Генеральна Булава, Артилерійна Булава, Інженерська Булава	Краска малинова в оксаміті
Піхота	темно-синя
Артилерія, Мінометці*	вишнево-червона
Кіннота	жовта
Технічна стяга: Сапери,* Піоніри,* Зелізничники*, Телеграфці*, Радіовці*, Летуни*, Самохідці*, Світильці*	попеласта
Обоз	темно-зелена
Лікарі*, Санітети	чорна
Інженерські старшини, Твердинні старшини	темно-жовта
Ветеринарі	кавова
Духовництво	фіолетна
Правничі старшини	сталева
Інтендантські старшини	бордо-червона в оксаміті
Рахункові старшини	ясно-зелена
Харчеві старшини	голуба
Військові урядники: Розчислові урядники, Лікові урядники, Примітні (евіденційні) урядники, Регістратурові урядники, Технічні урядники	ясно-бронзова

Скорострільці* і телефонці* мають краску вилогів як стяга, до котрої належать.

Музиканти* як піхота: темно-синя.

Окремішні познаки на лівім рукаві складаються з двох букв. Мінометці: Мм, Сапери: Сп, Піоніри: Пп, Зелізничники: Зл, Телеграфці: Тг, Радіовці: Рд, Летуни: Лт, Самохідці: Сх, Світильники: Св, Лікарі: Лк, Скорострільці: Сс, Телефонці: Тф, Музиканти: Мз.

Міри до однострою.¹

¹ Не друкуються.

ДОКУМЕНТ № 4-2-2

Цей наказ є єдиною спробою в українських арміях тих часів встановити розпізнавальні знаки для окремих частин. Ця оригінальна система була передовою для свого часу і, до того ж, простою у виготовленні. На жаль, вона так і не поширилася у війську.

УВВ. 197. Диктатор. Ч. 51/През. Означення приналежності до поодиноких частин.

LXI. РОЗПОРЯД.
з дня 21. червня 1919.

Щоби означити приналежність старшин, підстаршин і рядовиків до поодиноких частин, заводиться в Українським Війську ЗОУНР на горішній часті правого рукава слідуєчі відзнаки:

1.) Старшини і мужва, приділені до Диктатури ЗОУНР носять тризуб з синьбог сукна, 5 см високий, 5 см широкий.

2.) Старшини і мужва Начальної Команди Галицької Армії носять тризуб зі сукна жовтої краски, 4 см високий, 5 см широкий.

3.) Числа корпусів означає прямовісний пружок, 5 см довгий, 1 см широкий. Червоний для I-го Корпуса, синій для II-го Корпуса, жовтий для III-го Корпуса, зелений для IV-го Корпуса, білий для V-го Корпуса.

4.) Булави (штаби) корпусів дістають під пружки дотичних корпусів дві на хрест зложені, 5 см великі булави з сукна жовтої краски.

5.) Піхоту означає поземий пружок тої самої величини як і пружок дотичного корпусу пришитий під пружок корпусу. Перша бригада поземий пружок зі сукна червоної краски, друга зі сукна синьбог краски, третя зі сукна жовтої краски, четверта зі сукна зеленої краски.

Таким чином н.п. четверта бригада III-го Корпуса має: прямовісний жовтий пружок і поземий зелений пружок.

Бригаду Українських Січових Стрільців означається буквами УСС. чорної краски на нашивках, які означають піхоту, артилерію, кінноту.

6.) Артилерію означає кружок під пружком дотичного корпусу, 4 см в промірі, для всіх корпусів зі сукна червоної краски.

7.) Кавалерію означає рівнобічний трикутник о боках, 5 см довгих під пружком дотичного корпусу, одним вершком в діл, для всіх корпусів зі сукна жовтої краски.

8.) Саперські, технічні, будівельні і робітничі частини дістають під пружком дотичного корпусу лопату і сокиру на хрест зложені 5 см довгі, краски дотичного корпусу.

9.) Вишколи корпусів носять лише прямовісні пружки корпусів.

10.) Запілля носить зелений перстень широкий 1 см, якого цілий промір випосить 6 см.

11.) Команди припілля (етапу) армії носить рівнораменний трикутник о боках 5 см довжини, одним вершком в гору зі сукна синьої краски.

Зарядження сі видається тимчасово, з огляду на се, що підтеперішою хвилю не можна перепровадити докладно відзнаки однострою, приписані LXVI. Розпорядом ДСВС з дня 22. цвітня 1919.

Чортків, 21 червня 1919.

Д-р Е в г е н П е т р у ш е в и ч
Диктатор ЗОУНР. в.р.¹

¹ Вістник Українського Війська. — 1919. — Ч. 17. — С. 1.

ДОДАТОК 5. ДОКУМЕНТИ ДО РОЗДІЛУ 5

ДОКУМЕНТИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ВІЙСЬКА

ДОКУМЕНТ № 5-1-1

Мобілізація достатньої кількості солдатів була проблемою всіх армій, що воювали на території України, адже масові мобілізації тут проводилися з 1914 року і багато людей вже втомились від солдатчини. УНР мала додаткові проблеми, пов'язані зі слабкістю адміністративного апарату та браком глибокого тилу, де можна було спокійно проводити мобілізацію та вишкіл. Тому доводилося погрожувати — хоча і це не дуже допомагало.

У В А Г А.

У В А Г А.

ОГОЛОШЕННЯ.

Згідно наказу Головного Отамана ПЕТЛЮРИ довожу до відома всього населення, що нез'явившіся по мобілізації будуть притягнуті до неї при допомозі озброєної сили, яка буде переводити найпильнішу перевірку і ніхто з підлягаючих **МОБІЛІЗАЦІЇ НЕ ЗМОЖЕ УКРИТИСЬ**.

Кожний підлягаючий мобілізації повинен знати і пам'ятати, що за:

- 1) НЕЯВКУ ПО МОБІЛІЗАЦІЇ на збірний пункт з метою ухилення від військової служби,
- 2) ДИЗЕРЦІЮ ПІД ЧАС ПОДОРОЖІ ДО ЗБІРНОГО ПУНКТУ або під час перебування в ньому,
- 3) ДИЗЕРЦІЮ ПІД ЧАС ПОДОРОЖІ ДО ПРИЗНАЧЕНИХ ЧАСТИН,
- 4) ДИЗЕРЦІЮ ПІД ЧАС УЧАСТИ В БОЙОВИХ ПОДІЯХ —

ВІН ПІДЛЯГАЄ САМІЙ СУВОРІЙ КАРІ, наприклад, запасові: по вирішенню Головного військового Суду по

статьям 128 і 134 22 кн. Св. В. Постановленій — КАТОР-ЗІ від 4-х РОКІВ до БЕЗСТРОКОВОЇ, а по закону про НАДЗВИЧАЙНІ ВІЙСЬКОВІ СУДИ, 2-й арт., ст. 2, п. Б. (по статьям 128 ч. I, 131, 134 і 136 В.У. про кари) — КАРІ на СМЕРТЬ.

м. Камянець на Поділлю Військовий Міністр Отаман,
Сиротенко.

3 липня 1919 року.

Друк. Когена і Дунаєвецького.¹

ДОКУМЕНТ № 5-1-2

Лист С. Петлюри до Головної Команди Польських Військ (а точніше, до Головнокомандувача Війська Польского Ю. Пілсудського) щодо виділення території для Армії УНР був відчайдушною спробою забезпечити хоч скільки-небудь спокійний тил на захід від р. Збруч.

Звичайно, прохання «виділити земельну ділянку» поляки проігнорували, однак лінію р. Збруч не переходили і тили українських військ не атакували, чим дуже допомогли українським арміям. І взагалі, попри формальний стан бойових дій між двома країнами, військова влада Польщі (і особисто Ю. Пілсудський) намагались допомогти УНР, чим могли, — звичайно, не на шкоду польським інтересам.

Покарані «представники Галицької Начальної Команди» — це, скоріше за все, Начальний Вожд ГА генерал О. Греков та начальник Штабу полковник К. Стіпсич де Тернова, які були звільнені з посад 5 липня 1919 року. З огляду на особисту неприязнь С. Петлюри до О. Грекова, а також звинувачення його в зраді після програшу Чортківської офензиви з боку окремих галичан, здається малоімовірним, що порушення угоди з поляками могло суттєво вплинути на його долю. Скоріше за все, при відставці О. Грекова це питання взагалі не розглядалось, хоч би що писав про це С. Петлюра.

Ч.5

Головна К-да Укр. Військ

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2537. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 11 зв.

17. липна 1919. р.
 ч. 01724
 м. Камянець на Поділю

До Головної Команди Полських Військ

1/ Головна Команда Українських Республіканських Військ жалкує, що підписана Військовими представниками України і Польщі в м. Львові угода про завіщення зброї була зірвана завдяки сенаторному виступу деяких вищих Представників Галицької Начальної Команди, тепер вже за це покараних.

2/ Українське Головне Командування ще раз підкреслює, своє бажання не тільки жити в мирних умовах з польським народом та також вести спільними зусиллями боротьбу з большевиками до остаточного знищення лютого ворога культури і цивілізації.

3/ Головна Команда Українських Республіканських Військ рішучо протистує проти несправедливої і незаслуженої образи Галицьких Військ в большевизмі.

Це велике непорозуміння.

Зараз Галицький Нарід і Галицька Армія переживає велику трагедію, жорстоко і несправедливо витиснена на межі своєї Вітчизни / поза Збруч/ не тільки в тих тяжких обставинах не схилилась на бік большевиків, щоб при їх допомозі ратувати свою землю, а вся повністю скупчується поза Збручем і під моїм безпосереднім доглядом реорганізується і частиною навіть вже прийняла участь в загальній борбі Військ Соборної України з большевиками.

4/ Позаяк для Галичини остаточно і справедливо має бути вирішена мировою Конференцією а для успішної боротьби з большевиками необхідно повне напруження моральних і фізичних сил, то для збільшення морального стану Українських Республіканських Військ і особливо частин Галицької Армії потрібно представити повну можливість мати Українській Армії глибокий тил на території З.О.У.Н.Р. як базу і джерело для поповнення і постачання частин Армії.

5/ Тому до остаточного вирішення Державами Антанти рахую, що необхідно теперже представити до розпорядження Військ У.Н.Р. територію принаймні згідно з умовами перемир'я Української Делегації Отамана Дельвіна від 16. червня ц.р. додавши до них і місто Тернопіль, як важливий залізничний вузол для операцій в напрямку на Шепетівку і далі на північ.

А в перед до вияснення справи взаїмовідносин між обома державами пропонуються в Польській Головній Команді дати наказ підлеглим військам не переходити річку Збруч і тим не зруйновати тил наддніпрянській Армії, яка зараз провадить успішну боротьбу з большевиками.

Головний Отаман Петлюра
Нач. Штабу Дієвої Армії От. Тютюняк
/Печатка/¹

ДОКУМЕНТ № 5-1-3

Наказ про впорядкування формування запасних частин показує, що командування Армії УНР розуміло важливість спокійної і систематичної праці з підготовки поповнення та формування нових частин.

Н а к а з

Головної Команди Війська Української Народньої Республіки
[...]

Ч. 160

31 липня 1919 року.

(По Головному Управлінню Генерального Штабу)

Формування запасових і рекрутових частин необхідно провадити в тилу де можлива спокійна систематична праця по навчанню, збиттю і кінечній підготовці.

Для чоґо н а к а з у ю:

§ 1.

Формування нових частин бойовими штабами та командним складом бойового фронту припинити.

§ 2.

Всі формування запасових і рекрутових частин провадити розпорядженням Військового Міністра.

§ 3.

Істнуючих Інспекторів піхоти, кінноти, артилерії та технічних військ які знаходяться при Дієвій Армії, передати в підлеглисть

¹ ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 3. — Спр. 35. — Арк. 14—14 зв. Машинопис. Незасвідчена копія.

Військовому Міністрові через Начальника Головного Управління Генерального Штабу.

§ 4.

Для використання всього досвіду сучасної війни і виявлення потреб по всім галузям постачання і навчання частин Дієвої Армії існуючим зараз Інспекторам залишаються обов'язки та права доглядати за відповідним родом війська в Дієвій Армії, складаючи про ці інспекції доклади Військовому Міністрові з копією Начальнику Штабу Дієвої Армії.

§ 5.

Військовому Міністру негайно виробити положення та інструкцію для Інспекторів і представити мені на затвердження.

Підписав Головний Отаман Петлюра. Т. в. о. Військового Міністра, Полковник Петрів. З оригіналом згідно: Начальник Загальної Управи, Канцелярії, Військового Міністерства, Військовий Старшина Кандиба.¹

ДОКУМЕНТ № 5-1-4

Постанова Директорії УНР про забезпечення спільних дій Галицької та Наддніпрянської армій. Головний Оперативний Штаб — це Штаб Головного Отамана, створений 11 серпня 1919 року. Багатозначною є згадка про політичні інтереси в розділі, присвяченому формуванню такої аполітичної установи, як штаб.

К о п і я

ПОСТАНОВА

ДИРЕКТОРИЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛИКИ

5-го Серпня 1919 року

Про харчування Галицько-Української Армії, про об'єднання військових операцій, про сформування головного оперативного штабу і про персональний склад його.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 16 зв. — 17.

Директорія Української Народньої Республіки, обміркувавши сучасне політично-державне становище в зв'язку з переходом Галицького Війська на територію Наддніпрянської України, а також, маючи на увазі, що нині наступив час, коли вся Галицька Армія, після спочинку повинна взяти активну участь в спільній, рішучій боротьбі проти Московських окупантів-большовиків за Соборну Незалежну Українську Державу, ухвалила. -

1/ Доручити Правительству Української Народньої Республіки в порозумінню з урядом Західньої Области заопікуватись харчовим, грошовим і іншим заосмотренням Галицько-Української Армії.

2/ Для об'єднання військових ділань запропонувати Головному Отаманові утворити Головний Оперативний Штаб всіх військ Української Народньої Республіки, призначивши шефом Штабу, по вибору Головного Отамана особу, яка б відповідала вимогам військового фаху, а також вимогам, що диктуються інтересами Української Народньої Республіки відносно внутрішньої і міжнародньої політики.

3/ В склад Оперативного Штабу мають ввійти представники Штабу Дієвої Армії і Галицької Начальної команди на паритетних началах.

Оригінал підписали:

Голова Директорії ПЕТЛЮРА,

Члени А. МАКАРЕНКО, Ф. ШВЕЦЬ,

Керуючий Справами Директорії М. Миронович.

З оригіналом згідно:

За Начальника Канцелярії

підпис

В.Об. Начальника Відділу Юридично-Законодавчих

С п р а в (підпис)¹

ДОКУМЕНТ № 5-1-5

Наказ щодо заборони самовільного переходу вояків з військових підрозділів показує ще одну проблему, яка виникла під час спільних дій Наддніпрянської та Галицької армії.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 5. — Спр. 3. — Арк. 2—2 зв. Машинопис. Засвідчена копія.

НАКАЗ
ГОЛОВНОЇ УПРАВИ ВІЙСЬКА
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
(По Канцелярії Військового Міністерства)
Серпня 1919 року

Нижче оголошується наказ Головної Команди Війська Української Народної Республіки Ч. 100 від 30 Липня 1919 року.

«З переходом Галицької Армії на східний беріг Збруча, деякі начальники Наддніпрянської Армії з приводу некомплекту своїх частин, стали запрошувати до себе старшин та козаків Галицької Армії і приймати їх на службу без згоди на це Начальної Команди Галицької Армії.

Такі вчинки шкодливо відбиваються на складі галицьких військ і ніяким чином не можуть бути допускаємі.

Тому рішуче забороняю приймати на службу як в частини і інституції Наддніпрянської Армії, так і у всі державні Установи галичан-старшин і козаків, без згоди на то Начальної Команди Галицької Армії, як то було вже заборонено наказом Головної Команди від 12 Липня б. р. Ч. 78 відносно частин Наддніпрянської Армії.

Старшин та козаків обох армій Наддніпрянської і Галицької, котрі перейдуть на службу без дозволу на то свого Начальства з одної військової частини до другої або до цивільної інституції, притягати до відповідальності як за дезертирство в військовий час, а начальників військових та цивільних інституцій — до відповідальности як за допомагання дизерції.

Всім перешедшим до тепер чи то в інституції, чи в другі частини козакам і старшинам негайно повернутися де своїх частин.

ОРИГІНАЛ ПІДПИСАЛИ:
Головний Отаман ПЕТЛЮРА.
Начальник Штабу Дійсної Армії
Отаман ТЮТЮННИК.
Т. в. об. Військового Міністра,
ПОЛКОВНИК
Начальник Канцелярії,
ПОЛКОВНИК¹

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 87. Друкується за: Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Том IV. Упор. В. Сергійчук. — К.: ІПП Сергійчук М. І., 2006. — С.264—265.

ДОКУМЕНТ № 5-1-6

Угода між начальником Полтавського загону Збройних Сил Півдня Росії генерал-лейтенантом М. Бредовим та командувачем армійської групи українських військ генерал-четарем А. Кравсом про залишення українськими частинами Києва від 31 серпня 1919 року. Дуже цікавим є заперечення будь-якої «політичної програми» Галицької армії та її зв'язків з Армією УНР, щоб російське командування, борони Боже, не подумало, що галичани теж є «українськими націоналістами».

Начальник Полтавського отряда с одной стороны и командующий Киевской группой галицийских войск с другой стороны, ввиду отсутствия между ними всяких враждебных отношений, во имя общего блага и во избежание братского кровопролития между двумя народами, пришли к следующему соглашению:

1) Командующий Киевской группой отводит сегодня же свои войска из города Киева на такое расстояние, которое позволит время и по меньшей мере за линию железной дороги между Киевскими вокзалами, а затем 19 августа/ 1 сентября с утра далее на линию Игнатьевка—Васильково—Ирмановка, где Галицийские войска ожидают результатов переговоров между Главным Командованием обеих армий — Добровольческой и Галицийской.

2) В свою очередь Начальник Полтавского отряда принимает все меры, чтобы это движение Галицийской армии до указанной линии прошло беспрепятственно.

3) В равной степени Командующий Галицийской группы гарантирует, что Галицийские войска никаких выступлений против Добровольческой армии не предпринимут.

4) Командующий Киевской группой Галицийских войск заявляет, что Галицийская армия действует независимо от войск Петлюры, под собственным галицийским командованием, без всякой политической программы, с одной лишь целью борьбы с большевизмом.

5) Для гарантии соблюдения всех этих условий, а также в обеспечение того, что при эвакуации из города Киева Галицийские войска берут с собой только то, что они с собою привезли, с обеих порой назначаются по 2 офицера, которые будут состоять при штабах уговаривающихся генералов до выезда штаба Командующего Галицийскими войсками из г. Киева.

б) Всем разоруженным частям обеих сторон возвращается оружие по соглашению Главного командования обеих сторон.

Примечания: 1) в пункте 5 надписано слово «только».

2) в пункте 1 добавлено «19 августа/1 сентября с утра».

3) В пункте 4 вычеркнуто слова «без всякого».

Командующий Полтавским отрядом Генерал-лейтенант Бредов
Командующий Киевской группой Галицийских войск
18/ VIII — 31/VIII 1919 года город Киев.¹

ДОКУМЕНТ № 5-1-7

Директива С. Петлюри у зв'язку з відступом від Києва наочно відображає моральну шкоду, якої завдало українським військам залишення столиці УНР. Проте у цьому ганебному відступі є і провина Головного Отамана, який залишив військо без чітких вказівок на випадок ворожих дій Збройних Сил Півдня Росії.

Копія

Д. таємно

Камянець Под. Штабу Головного Отамана. Прем'єр Міністрові Мазепі. Високій Директорії. Президенту З. О. У.Н.Р. Петрушевичу.

Побувавши в околицях Фастова і ознайомившись з ситуацією, констатуємо:

1/ Відступ від Києва деморалізує вплинув на нашу армію і коли він буде тягнутись далі, то армії у нас не буде.

2/ Під впливом відступу козаки і навіть старшини Запорізького корпусу переходять до повстанчеських відділів.

3/ Серед галицьких бригад помітно хвилювання і недовіря до командного складу.

4/ Інспектура і командний склад Запорізької групи вважає для себе неможливим підлягати надалі генералу Краузе.

5/ Населення місцевостей, де проходило наше військо, схвилюване відступом і невдоволене урядом і командним составом, який без бою примушує військо відступати, вимагає мобілізації і готове на розпачливі міри.

¹ Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 5827. — Оп. 1. — Д. 132. — Л. 1—1 об. Незасвідчена копія. Друкується за: Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. — К., 2006. — С. 327.

б/ Значна частина козаків Запоріжців, як і галичан, обвинувачує в зраді командний склад і правительство за будь-що би зложену згоду з Денікіним і слово зрада кружляє скрізь.

Щоб припинити деморалізацію армії, розвал, страшенну провокацію, яка губить і загрожує нам катастрофою, я розпорядився Запоріжській групі разом з повстанськими відділами готуватись до наступу і тому пропоную Вам дати розпорядження про припинення відступу і заняття вихідного становища, рахуючись з загальним стратегічним становищем. Одночасно пропоную виділити Запоріжську групу згідно команди генерала Краузе, над розпорядженнями котрого в зв'язку з київською операцією призначити слідство, для чого Вам належить порозумітись з прем'єр-міністром, урядом і президентом Петрушевичем. Загальне керування київським відтинком вважав би відповідним доручити отаману Сальському. Прошу президента Петрушевича вплинути на галицьких старшин запілля, які необачно розмовляють на теми безпідставного контакту з Денікіним і тим розкладають громадянство і військо. Безпідставність таких орієнтацій яскраво стверджує маніфест Денікіна до населення «Малороссії», де він зве нашу владу зрадницькою і заповідає нам боротьбу з гаслом єдиної і неділимої Росії. Схвильований і підвищений настрої військ і населення може бути переломлений недвозначною заявою уряду і директорії в справі боротьби з Денікіним і тому потрібно ще ясно і недвозначно зманіфестувати це, в противному разі неминуча катастрофа. Потрібна широка інформація населення, для чого прошу вжити екстренні і спеціальні міри.

6 вересня 70550/ОД

Гол. От. ПЕТЛЮРА¹

ДОКУМЕНТ № 5-1-8

Звернення С. Петлюри до українського селянства із закликом підтримати армію УНР, видане після 10 вересня 1919 року. Проте селяни вже наслухались стільки обіцянок від різних влад, що не дуже поспішали допомагати українським військам.

В И Д О З В А ДО ТРУДОВОГО СЕЛЯНСТВА.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 3933. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 11—12. Машинопис. Незасвідчена копія.

Селяне. Наше славетне військо, а Ваши батьки, брати і сини, зараз женуть наших заклятих ворогів, комуністів, геть з рідної землі.

Але ж щоб вигнати ворога з батьківщини і озброїти призваних до війська рекрутів і мобілізованих потрібні зброя, набої та иньше приладдя,

Всі заходи про забезпечення війська зброєю зроблені, але, поки вона не буде доставлена, Ваша допомога буде всеж таки необхідна.

Знаю, що в кожному селі зараз знайдуться кулемети, в кожній хаті рушниця та набої і тому, як Головний Отаман, я вимогаю від Вас, селяне, допомогти мені в справі негайного забезпечення зброєю наших славних лицарів козаків.

Боятися банд грабіжників і грабунків і тільки для того задержувати набої і зброю у себе Вам не треба, бо зараз, коли ми об'єднані з нашими братами західної України, ми уявляємо з себе велику організовану силу і Уряд має дійсну можливість захистити Вас і від ворога і від грабіжників.

В надії на Вашу щирю поміч я віддаю наказ, аби Корпуса, дівізії, а також Повітові Комісари одержали в кожному селі набої та инше гарматне майно, що так необхідно для війська.

Вірю, що Ви виконаєте цей Святий обов'язок псред Батьківщиною.

За одержану зброю будуть Вам виплачені гроши, згідно розцінки, оголошеній в окремому мойому наказі від 10-го Вересня за ч. 158.¹

Оригінал підписав Головний Отаман Петлюра. З оригіналом згідно: Начальник Загальної Управи Канцелярії Військового Міністерства, Військовий Старшина Кандиба.²

ДОКУМЕНТ № 5-1-9

Наказ про заборону самочинного формування військових частин — дуже популярної справи за тих часів. Боротьба з такими формуваннями велася зі змінним успіхом усіма українськими урядами.

Н а к а з

Головної Команди Війська Української Народньої Республіки

[...]

¹ Цифру 158 дописано олівцем.

² ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 16—16 зв.

ч. 163.

16 вересня 1919 року.

Ришуче наказую припинити які б то не було формування без попереднього мого дозвілу.

Формування запасових, рекрутових, повстанчеських, та иньших частин надається право виключно Військовому Міністру.

Підписали: Головний Отаман Петлюра, Т.в.о. Військового Міністра, Полковник Петрів. З оригіналом згідно: Начальник Загальної Управи Канцелярії Військового Міністерства, Військовий Старшина Кандиба.¹

ДОКУМЕНТ № 5-1-10

Наказ щодо впорядкування трофейного майна був спробою навести лад у розподілі численних трофеїв, захоплених військами під час наступу на Київ.

Н а к а з

Головної Команди Війська Української Народньої Республіки

Ч. 169

16 вересня 1919 року

(По Управленію Головного Начальника Постачання)

До мене доходять відомости, що війська посуваючись вперед і виганяючи ворога з території нашої Батьківщини захоплюють багато ріжного майна. Причому це майно залишають для своїх потреб навіть не повідомляючи відповідні органи постачання про кількість здобутого майна.

Майно відбите у ворога — большевиків, а також залишене ним на нашій території, не є військова здобич, бо большевики не тільки нічого свого не навезли, а навпаки все що тільки можливо пограбували у нас. Отже це майно, майно народне, а не військова здобич чи пріз і мусит повертатись Батьківщині. Хаотичне і неупорядковане розпорядження відбитим майном буде мати сумні наслідки, коли одні частини, котрим трапилось перейти через такі пункти, де було найбільш скупчено майно будуть забезпечені всім необхідним,

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 22.

а може статись і навіть і поверх потреб, тоді як інші частини, котрі оперували в таких напрямках де не було ворожих складів майна, переносячи не менший тягар боїв — не будуть мати нічого.

Аби уникнути такого несправедливого і цілком неправильно-го розподілення майна між всіма військами, НАКАЗУЮ: негайно, на протязі тижня після одержання цього наказу Начальникам Постачань, Груп, Корпусів, сформувати при кожній Групі, Корпусі спеціальні комісії в складі: одного досвідного старшини, яко голови, двох членів і яко виконавчого органа — одної сотні в складі трьох старшин і 50 козаків, На комісії покладається: 1) розшукувати в районі своєї групи, Корпуса залишене ворогом різне військо-ве майно, 2) збирати та сортирувати його, 3) охороняти і 4) передавати відповідним базам.

Комісії дозволяється частину майна зараз же залишити для біжучого задоволення частин в мірі дійсної потреби, передаючи це майно обов'язково відповідним органам постачання військ. Решту-ж майна направляти в відповідні бази згідно вказівок які повинні дати відповідні Головні Управління — Інтендантське, Інженерне і т. и.

Начальникам всіх частин наказую ретельно стежити за тим аби підлегли їм частини не залишали в себе захопленого у ворога майна, а негайно же передавали це майно комісіям пам'ятаючи, що свавільні захвати руйнують все постачання Армії і приносять велику шкоду нашій Батьківщині. Невиконання цього наказу буде каратись по закону військового часу

Наказ цей перевести в життя по телеграфу.

Підписали: Головний Отаман Петлюра.Т. В. О. Військового Міністра, Полковник Петрів. З оригіналом згідно: Начальник Загальної Уорави Канцелярії Військового Міністерства Військовий Старшина Кандиба.¹

ДОКУМЕНТ № 5-1-11

Не минуло і двох місяців з моменту початку спільних дій Наддні-пряньської та Галицької армій, як командування, нарешті, звернуло увагу на те, що між арміями виникають «непорозуміння» у сфері постачання. Насправді ці непорозуміння виникли набагато раніше.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 26—26 зв.

Н а к а з
Головної Команди Війська Української Народньої Республіки
[...]

Ч. 178

22 вересня 1919 року
(По Управлінню Товариша Військ.
Міністра по Госп.-Техн. справам)

Для урегулювання вдношень торкаючихся постачання, виникших на ґрунті непорозумінь між постачанням Наддніпрянської й Наддністрянської Армій У.Н.Р. негайно при мойому Штабі скласти Комісію з представників від Командування й Постачання Наддніпрянської армії, а також Командування й Інтендантури Наддністрянської Армії. Вироблений комісією плян — порядок урегулювання відношень в постачанню військ і проект конкретних до цього розпоряджень представити мені для ствердження.

Підписали: Головний Отаман Петлюра. Т. в. об. Військового Міністра, Полковник Петрів. З оригіналом згідно: Начальник Загальної Управи Канцелярії Військового Міністерства Військовий старшина Кандиба.¹

ДОКУМЕНТ № 5-1-12

Наказ про мобілізацію на денікінський фронт. Зверніть увагу на суворі кари за ухилення від мобілізації та затримку відправки мобілізованих до військових частин, що показує, як відчайдушно потребувала армія поповнень. На жаль, мобілізація була погано організована, а мобілізованих на загал не було кому тренувати та у що одягати. Результатом стало масове дезертирство.

Н а к а з
Головної Команди Війська Української Народньої Республіки
[...]

Ч. 171

27 вересня 1919 року
(По Головному Управлінню Генерального Штабу)

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 32 зв.

1. З огляду на насуваючуся небезпеку від денікінської неволі, яка веде за собою старий режим і нову гетьманщину, наказую в повітах:

Балтським, Гайсинським, Ольгопольським, Ямпільським, Винницьки[м], Літинським, Летичевським, Могилівським, Проскурівським, Кам'янець-Подільським, Ново-Ушицьким, Брацлавським, Бер[д]ичевським, Сквирським, Таращанським, Звенігородським, Уманським, Липовецьким, Ананієвським, Тираспольським, Новоград-Волинським, Старо-Константиновським, Ізяславським та Житомирським провести в найкоротший термін мобілізацію річників 1898 до 1889 включно.

Переведення в життя мобілізації у фронтівій смузі належить штабам Дієвої та Начальної Команди Галицької Армії, аби прискорити мобілізацію.

Всім відповідним мобілізаційним органам виявити найсильнішу енергію та напруженність праці під загрозою карної відповідальності, як за зраду Народові і Республіці.

Селяне закликаються з'явитися зі зброєю і одягом за для захисту своїх найсвятіших прав на землю і Волю.

Мобілізованих негайно відряжати до військових частин. За кожну зайву годину перебування їх на збірнім пункті будуть винні каратись, як за недбання про своєчасну відправку і саботаж.

2. Скасувати наказа Головної Команди Військ УНР від дня 28-го Серпня ц. р. Ч—133.

На тій області, яка згідно наказу Головної Команди Військ УНР від 11-го Вересн[я] ц. р. Ч.—ОП 607 і від 18-го Вересн[я] ц. р. Ч.—ОП 696 належать до фронтівій смузи, мобілізацію поовадити порядком, вказаним Штабом Дієвої Армії — та Начальною Командою Галицької Армії — кожної в межах приналежної їм території.

В області етапу і запілля провадити мобілізацію порядком зазначеним в наказі Головної Управи Військ УНР від 12-го Серпня ц. р. Ч. 118.

3. Наказ цей перевести в життя по телеграфу.

Підписали: Головний Отаман Петлюра. Т. в. об. Військового Міністра, Полковник Петрів. З оригіналом згідно: Начальник Загальної Управи Канцелярії Військового Міністерства, Військовий Старшина Кандиба.¹

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 28—28 зв.

ДОКУМЕНТ № 5-1-13

Наказ щодо боротьби з пошестями серед вояків наочно показує, що вже у вересні 1919 р. це було серйозною проблемою, яка турбувала командування Армії УНР. На жаль, пошесті не лікуються наказами, а ліків та лікарів катастрофічно не вистачало. Тож із часом ситуація лише погіршувалась і за два місяці пошесті (насамперед тиф) майже доконали українські війська.

Н а к а з

Головної Команди Війська Української Народньої Республіки

[...]

Ч. 187

27 вересня 1919 року

(По Головному Військово-Санітарному Управлінню)

Пошестні недуги продовжують лютувати й поширюватись і в теперішній час уявляють з себе небезпеку незрівняно більшу, ніж кулі й гармати ворожі, причиною чого є завошивлення війська. Муштровому Начальству належить так пильно дбати про обезвоживлення своїх частин, як дбає воно за набої. Позаяк зробити це можливо, н а к а з у ю:

1. Коштами й засобами сотень і батарей влаштувати й утримувати пральні, в яких би білизна милася що тижня і виварювалася не менше пів години;

2. Усіх козаків, без винятку коротко обстригти машинкою (оселедці лишати можна);

3. Подбати, аби козаки милися в лазні не менше двох разів на місяць;

4. Всіма силами подбати, аби козаки мали змогу що тиждня міняти білизну на чисту;

5. Відповідальність за масове занедужання козаків на поворотний та плямистий тифи покласти на відповідних муштрових начальників, бо ці тифи поширюються вошіма, позбавитись чого муштрово начальство може й мусить:

6. Накази по Санітарній частині виконувати нарівні з бойовими;

7. Про виконання пакту 1-го командірам сотень та батарей донести по команді.

Підписали: Головний Отаман Петлюра. Т. в. об. Військового Міністра, Полковник Петрів. Т. в. о. Начальника Головного Військово-

Санітарного Управління доктор Верхрадській. З оригіналом згідно: Начальник Загальної Управи Канцелярії Військового Міністерства, Військовий Старшина Кандиба.¹

ДОКУМЕНТ № 5-1-14

Цей наказ про відправлення офіцерів-артилеристів до бойових частин показує, що навіть незначними наявними ресурсами не завжди розпоряджались ефективно.

Н а к а з

Головної Команди Війська Української Народньої Республіки

[...]

Ч. 177

28 вересня 1919 року

(По Канцелярії Військового Міністерства)

На фронті зараз почувається брак старшин гарматчиків в той час як багато старшин таких перебуває зараз на ріжних посадах в тилу, тому наказую на протязі 24-х годин відкомандірувати всіх старшин гарматчиків до Штабу Дієвої армії якіб вони посади не займали у всіх державних, громадських і приватних інституціях чи установах.

Наказ цей без всяких винятків мусить бути примінений до всіх гарматчиків не дивлячись ні на які важливі причини і переведений у життя по телеграфу.

Підписали: Головний Отаман Петлюра. Т. в. об. Військового Міністра, Полковник Петрів. Начальник Канцелярії, Полковник Бродовський. З оригіналом згідно: Начальник Загальної Управи Канцелярії Військового Міністерства, Військовий Старшина Кандиба.²

ДОКУМЕНТ № 5-1-15

Наказ Головної Команди Війська УНР про призначення відомого діяча кооперативного руху М. Стасюка другим заступником Вій-

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 37—37 зв.

² Там само.

ського Міністра і створення при ньому колегії з матеріального постачання збройних сил. Вважалося, що кооперативи допоможуть там, де не змогли справитись урядові органи, — що не дуже гарно свідчить про останні. Цей наказ є також останньою організаційною спробою врегулювати постачання Об'єднаних Українських Армій.

Н а к а з

Головної Команди Війська Української
Народної Республіки

[...]

Ч. 180

29 вересня 1919 року

(По Управлінню товариша Військового Міністра
по Господарсько-Техничним справам)

§ 1.

Призначається 2-м Товаришом Військового Міністра по Господарсько-Техничним Справам СТАСЮК МИКОЛА з наддачею йому прав обов'язків Головного Начальника Постачання Дієвої Армії Наддніпрянської й Наддністрянської.

§ 2.

Біля 2-го Товариша Військового Міністра утворюється Колегія Постачання згідно закону затвердженному Директорією 29 Вересня 1919 р. в склад котрої, крім Голови СТАСЮКА Миколи входять представники від Міністерства Народного Господарства, ТРОХИМЕНКО Роман та Галицького Уряду, Отаман СЕЛЕЗІНКА Ярослав, Колегії керуватися законом затвердженим Директорією 29 Вересня 1919 р.

§ 3.

Військовому Міністру вжити заходів по організації справи Постачання згідно постанови Ради Міністрів від 27 вересня, представивши мені на затвердження схеми й штати.

Оригінал підписали: Головний Отаман Петлюра. Т. в. о. Військового Міністра, Полковник Петрів. З оригіналом згідно: Начальник Загальної Управи Канцелярії Військового Міністерства, Військовий Старшина Кандиба.¹

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 33 зв.

ДОКУМЕНТ № 5-1-16

Протест старшин І Галицького корпусу проти публікації армійським часописом «Стрілець» статей антисоборницької спрямованості. На жаль, поки одні разом бились за Україну, інші розвалювали спільний фронт, керуючись власними інтересами. В результаті прогнали і наддніпрянці, і галичани...

КОМАНДА І. ГАЛ. КОРПУСУ Р.П.В. В і д п и с.
СТРОГО ДОВІРОЧНО.

Д о
Начальної Команди Гал. Армії Р.В.
П о с т і й, дня 30. вересня 1919. в місци постою.

На загальне домаганє старшин всіх бригад прошу негайно зарядити, щоби часопись «Стрілець», який іменують ся органом Нач. Ком. Гал. Армії був редагований так як сего вимагають интереса нашого стрілецтва.

Всілякі острі і дражнячі полєміки з придніпрянськими політичними часописями мусить ся припинити.

Між арміями в поли нема ріжниць і ворожнечі. Військова часопись неможе під ніяким претекстом такої ворожнечі викликувати.

Статі військової часописі мусять мати певну витичену ідею, тимчасом «Стрілець» впроваджує своїми статями дезорієнтацію.

Належить спростувати в хроніці «Стрільця» з дня 11./ІХ. вістку про перепустки до Галичини.

Звадяки сеї вістки почаоа ся масова дезерція в нашім війську.

В разі неможливости переведення зміни в напрямі і способі редаговання Стрільця прошу висилку сеї часописи на фронт припинити або обмежити зі поширенє так, щоби она призначена була тільки для старшин.

К у н і ш отаман.
Г а н к е в и ч четар. Волод. Х р о н о в и ч пор.
З оригінал згідно
(підпис)¹

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 2. — Спр. 116. — Арк. 79. Машинопис. Засвідчена копія.

ДОКУМЕНТ № 5-1-17

Фактично В. Тютюнник став командувати Дієвою армією УНР ще в червні 1919 р., однак штатна посада командарма була створена лише в серпні, а офіційно повідомили про це Дієву армію аж у жовтні 1919 року.

Н а к а з

Головної Команди Війська Української Народньої Республіки

Ч. 209

10 жовтня 1919 року

В наслідок скасування посади Наказного Отамана утворюється з 17 серпня 1919 року посада Командуючого Наддніпрянською Дієвою Армією, згідно додаваному до цього штату.

ДОДАТОК: Ш т а т.

Підписали: Головний Отаман Петлюра. За Начальника Канцелярії Штабу Головного Отамана Клочко. З оригіналом згідно: Начальник Загальної Управи Канцелярії Військового Міністерства, Військовий Старшина Кандиба.

ЗАТВЕРДЖУЮ Головний Отаман Петлюра. 10 жовтня 1919 р.	Додаток до наказу Головної Команди Війська У. Н. Р. від 10 жовтня 1919 р. Ч. 209.
---	---

Ш Т А Т

Командуючого Наддніпрянською Дієвою Армією.

НАЗВА ПОСАД.	Кількість осіб.	Платня на міс. кожному.	Кляс. посади.	Примітка.
Командуючий Армією (Отаман).....	1		I	
При ньому:	1		IV	
Для доручень:	1		V	
Отаман.....	2		VI	
Булавн. старшина.....				
Значкових (старшин)...				

За Начальника Канцелярії Штабу Головного Отамана Клочко. З оригіналом згідно: Начальник Загальної Управи Канцелярії Військового Міністерства, Військовий Старшина Кандиба.¹

ДОКУМЕНТ № 5-1-18

Можна тільки дивуватись патріотизму і відданості своїй справі людей, які билися за Україну, навіть коли її уряд був не в змозі забезпечити не те що пристойне, а просто існування на встановлену платню...

«Рахування» авіазагону, як бойової частини на фронті, давало змогу його особовому складу отримувати «бойові» надбавки, що дозволяло хоч якось існувати при тодішній дорожнечі.

Н а к а з

Головної Команди Війська Української Народньої Республіки

[...]

Ч. 218

24 жовтня 1919 року

(По Головному Управлінню Повітряної Фльоти)

Позаяк 1-й Запоріжський Окремий Авіаційний отряд по наказу Уряду несе особливу велику працю по триманню зв'язку з закордоном, обслуговує і ремонтує закордонні самолёти, несе працю на фронті, а також веде навчання польотам учнів і випускає нових льотників, маючи обмежену кількість працівників і підлягає безпосередньо Головному Управлінню Повітряної Фльоти з огляду на надзвичайну дорожнечу і неможливість існування тільки на платню, покладену по штату (без добових), наказую тимчасово поширити наказ Головної Команди Війська У. Н. Р. ч. 122 від 15-го Серпня ц. р. на весь без винятку персональний склад цього Авіотряду з 18-го Липня ц. р. і рахувати його, як бойову муштрову авіочастину на фронті — до кінця його особливої праці.

Оригінал підписав: Головний Отаман Петлюра. Т. в. о. Військового Міністра, Полковник Петрів. З оригіналом згідно: Начальник Загальної Управи Канцелярії Військового Міністерства, Військовий Старшина Кандиба.²

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 56.

² Там само. — Арк. 59.

ДОКУМЕНТИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ФОРМИ ОДЯГУ ТА ЗНАКІВ РОЗРІЗНЕННЯ

ДОКУМЕНТ № 5-2-1

Після шести місяців експериментів у галузі уніформи та відзнак (2 моделі форми та 3 моделі відзнак за шість місяців) наддніпрянські військові вирішили більш прагматично підійти до справи, подбавши тільки про найнеобхідніше — відзнаки державної приналежності та рангів. На жаль, малюнків цих відзнак досі не знайдено (існують лише їх реконструкції).

Н А К А З

...

Ч. 160

5 вересня 1919 року

(По Канцелярії Військового Міністерства)

Нижче оголошуються для відома й керування копії наказів Головної Команди Війська від 30 липня ч.113 і від 27 серпня ч.136.

1) Наказ Ч.113 (по Управлінню Головного Начальника Поста-чання):

Уніформа, котра оголошена в наказі Головної Управи Війська У. Н. Р. ч.276 від 24 квітня 1919 року, змінена і доповнена наказом Головної Управи Війська У. Н. Р. ч.32 від 30 червня 1919 року, не може бути негайно уведена в життя за браком і дорожнечю матеріалів, а тому § 2 наказу Війську Дієвої Армії У. Н. Р. Ч. 193 від 4 червня 1919 року касується відносно обов'язків нової форми, котра буде введена поступово.

Маючи на увазі, що війська мусять мати свої відзнаки для відрізнення від ворога, наказую негайно утворити і розіслати стройовим військам відзнаки головної кокарди, а також відзнаки нарукавний по родам зброї та рангам до полковників включно, по розпорядженню Головного Інтендантського Управління, згідно подаваному списку відзнаків.

Стройові всякі, які будуть без цих відзнаків поблизу ворога, можуть бути прийняті за зрадника або дезертира з відповідальністю по надзвичайному суду.

Додаток: Опис відзнаків.

Підписали: Т. в. об. Військового міністра полковник Петрів. Т. в. об. Головного Начальника Постачання Інженер Полковник Матяшевич. Т.в.об. Головного Інтенданта, Полковник Серебреніків.

О П И С

Відзнаків нарукавних, на комірі: по рангам — правих, по родам зброї — лівих і головної кокарди:

Ф. 1. Головна кокарда діаметром 28-29 міліметрів, наружне поле жовте, внутрішнє — блакитне, трезуб — жовтий. До кокарди припадають дві лапки, широкости 3 мм; довжиною по 20 мм.

Ф. 2. Нарукавний відзнак — трезуб високоюстю 100-101 мм; широкостью 88-89 мм. Трезуб матерчатий, фарби по родам зброї, форми по малюнку.

Матерчатий трезуб міститься на лівим рукаві з наружної сторони, трохи наперед по середині, помеж плечевим швам рукава та ліктем, з пришивом в 12 місцях, показаних на малюнках хрестами.

Ф. Ф. 3-15. Відзнаки по рангам носяться на комірі спереду зліва. Вони робляться з сукняних або металевих жовтих крапок діаметром 7-8 мм та полосок широкостью 7-8 мм довжиною 24-25 мм. Для отаманів відзнаки згідно малюнку.

Ф. Ф. 16-23. Відзнаки металеві на комірі високоюстю 34-35 мм, фігури по родам зброї, фарбою жовті. Вони нашиваються нитками зпереду коміра зправа.

Додаток: Малюнки відзнаків.

На оригіналі написано: Т.в.об. Головного Інтенданта, Полковник Серебреніків, За Начальника Окремого Техничного відділу (підпис)

З оригіналом згідно: Начальник Канцелярії Штабу Полковник Гончаренко.

2) Наказ Ч. 136. (по Управлінню Головного Начальника Постачання.)

Затверджую: За відсутності Головного

Отамана Начальник Штабу Отаман

Юнаків. 31-VIII 1919 року.

В додаток до наказу від 30 липня ц.р. дозволяю всім військовим лікарям надіти відзнаки на зразок старшинських: з визначенням по лівому боці коміра відзнаки фаху, на правому — рангу, згідно малюнку, оголошеному наказом від 24 квітня, ч. 276»

Підписали: Т. в. об. Військового міністра полковник Петрів. Т. в. об. Головного Начальника Постачання Інженер Полковник Матяшевич. Т.в.об. Головного Інтенданта, Полковник Серебреніків. З оригіналом згідно: Начальник Канцелярії Штабу Полковник Гончаренко.¹

ДОКУМЕНТ № 5-2-2

Чергова спроба приборкати різноманітних «отаманів», які «самопідвищували» себе без жодних на те підстав.

Н а к а з

Головної Управи Війська
Української Народньої Республіки

...

Ч. 190

17 вересня 1919 року

Нижче оголошується для відома й виконання копія наказу Війську Наддніпрянської Дієвої Армії У.Н.Р. від 19-го серпня Ч.2:

Наказом Війську Дієвої Армії від 9 квітня б. р. Ч.80 для всіх старшин встановлені ступіні, які вони мали по передній службі в Українській, Російській чи Австрійській армії, і які їм надані були відповідними наказами.

Між тим помічено, що деякі старшини і навіть урядовці, підстаршини і козаки присвоюють собі ступіні, на які вони не мають жадного прав, на підставі тільки того, що вони займають посаду, відповідаючу тій чи іншій ступіні, зазначеній в штаті.

Окрім того, помічаються випадки, коли старшини чи урядовці присвоювали собі права, які надані виключно особам з висшою освітою, маючим при тому встановлений службовий стаж. Наприклад, де які старшини поприсвоювали собі назви «військового інженера»,

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 94 зв.—95 зв.

«электро-механика», «старшин генерального Штабу» «старшого» чи «молодшого» лікаря і т.п.

Вимагаю непохитного виконання наказів В.Д.А. ч.ч. 80 і 244, а не виконуючих цього наказу притягати до Надзвичайного Суду по ст.1416 «Улож. о наказ. угол. и испр.», як за присвоєння неналежних ступінів.

§2.

Відзнаки похідної уніформи, згідно наказу Головної Управи Війська У.Н.Р. від 30 червня 1919 р. ч.32, для старшин встановлені не по посадам, а по ступіням.

Відзнаки ж по посадам, зазначені в опису Головної Управи Війська У.Н.Р. від 24 квітня 1919 р. ч.276, торкаються тільки посад Головного і Наказного Отаманів і не торкаються решти старшин і козаків, котрі повинні носити відзнаки по ступіням, як це зазначено в п.4 «Опису доповнення похідної уніформи», (Додаток до вищезазначеного наказу Головн. Упр. Війська У.Н.Р. ч.32). Підписали: Т. в. об. Начальника Штабу, Отаман Сінклер. Начальник 2 Управи, Отаман Янушевський. З оригіналом згідно: Начальник Загального Відділу Штабу Дієвої Армії Виговський.¹

ДОКУМЕНТ № 5-2-3

У той час, як Армія УНР намагалась замість ефектних моделей відзнак запровадити щось більш зручне та практичне, Галицька армія прагнула надати собі більш ефектного вигляду. Цікаво, що розробники розпоряду чомусь відмовились від ідеї кольорового околиша на кашкеті-«Київлянци», замінивши його кольоровою нашивкою. Наскільки відомо авторам, в дійсності старшини носили кашкети зі звичайними кольоровими околишами.

ВУВ. 210. Диктатор. Ч. 1124/През.

Доповнення до однострою.

LXXIV. Р О З П О Р Я Д
з дня 18 серпня 1919.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 123 — 123 зв.

Нинішнім розпорядом змінюється і доповнюється частинно XLVI Розпоряд з дня 22. квітня 1919. про однострій українського війська Західної Области Української Народної Республіки.

1) Шапку «Мазепинку» зноситься як полеву шапку, а заводиться шапку «Київлянку» низше описанного крою:

Обруч шапки, високий на 4 ½ см. Головач вистає поза обруч творить обвіс для того що складається з «дна», яке на всіх боках виходить о 3 см. поза обруч, а злучене є з обручем через «приверх» ширини 5 см.

Дашок шапки, широкий по половині на 4 ½ см. має в місци, де зшитий з обручем, довжину на 22—26 см.

Обруч окрашений нашивкою зі сукна краски роду оружа, широкою на 3 см. яка іде доокола шапки.

Над дашком пришита обома кінцями дообруча листовка, яка виходить о 2 ½ см. поза кінці дашка, широка 12 мм, з тої самої тканини, що ціла шапка. На тій листовці: «підбородку» находяться дві сильки тої самої ширини, що листовка. При кінцях підбородка, які є прикріплені до обруча, нашиті є металеві тьмаві гудзики, 14 мм в промірі. Оба бічні гузики мають у піхоти, артилерії, кінноти, технічних стяг, обозу витиснене число частини (полку): у інших формацій є вони цілком гладкі. У мужви зроблені вони з металю сірої краски, у старшин від хорунжого почавши, з металю жовтавої краски.

Над дашком і підбородком, на обручи пришпилена металева відзнака: Металевий кружок 2 ½ см. в промірі сріблитої краски для рядовиків і підстаршин а золотистої краски для старшин.

Підшивка шапки з парусиноного полотна. Кругом долішного берега підшивки йде пружок, 4 см. широкий, з тонкої шкіри або церати.

2) Відзнаки для генераліції доповнюються в слідуочий спосіб:

Вилоги на ковнірі і пружки на рукавах мають підкладки з шкарлатно червоного сукна, які виходять на 3 мм поза береги вилогів і пружків.

Нашивка на обручу шапки 3 см. широка, зроблена з шкарлатно-червоного сукна.

На споднях зовні подвійні смуги (лямпаси) широкі на 4 см. зі шкарлатно-червоного сукна зі шкарлатно-червоною випусткою на шві сподень.

Підбородок на шапці золотистий.

3) Старшини генеральної булави носять на зовнішнім шві сподень поодинокі смуги (лямпаси) з малиново-червоного сукна, ширини 5 см.

Відзнаки на ковнірі і рукавах після XLVI. розпоряду.

4) Старшини приділені до генеральної булави носять вилоги на ковнірі, підкадки на рукавах та обшивку на обручі шапки зі сукна краски того оружя, до котрого належать, але вилоги підкладки і обшивка обведені випусткою з сукна малинової краски ширини 2 мм.

5) Полева і припільна (етапна) сторожа (жандармерія) має сукно кармазиново-червоної краски на вилогах, підкладках і нашивках.

Стрільці носять лівий і правий барчик з нашивками з кармазиново-червоного сукна а старшини лівий і правий барчик з плетінки кармазиново-червоної.

6) Сукно червоної краски для означення роду оружя носитья в слідуєчих відтінках: Генераліція шкарлатно-червоний відтінок (шарляхрот). Генеральна булава, артилерійна булава, інженерська булава — малиновий в оксаміті (гімбееррот) Інтендантські старшини — бордо-червоний (бордо-рот) не в оксаміті. Полева жандармерія — кармазиновий (кармезін-рот). Впрочім обовязують краски подані в XLVI Розпоряді.

Камянець, 15. серпня 1919 р.

Д-р Е в г е н П е т р у ш е в и ч,

Диктатор ЗОУНР. в.р.

За згідність Ч м е л и к полк. в.р.¹

№№№

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 2. — Спр. 40. — Арк. 179—179 зв.

ДОДАТОК 6. ДОКУМЕНТИ ДО РОЗДІЛУ 6

ДОКУМЕНТИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ВІЙСЬКА

ДОКУМЕНТ № 6-1-1

Наказ про формування 6-ї стрілецької дивізії від 25 лютого 1920 р. став «першою ластівкою» відбудови українських військових формувань на території Польщі. Саме на штати 6-ї дивізії, затверджені цим наказом, поступово переводились усі інші частини Армії УНР (якщо, звичайно, для них не затверджували спеціальних штатів). Окремо штати «для всієї армії» не затверджувались.

Згідно з «Інструкцією для військових формувань в Румунії та Польщі», затвердженою того самого 25 лютого 1920 р., ця дивізія мала отримати номер 6. Однак формувалась вона під номером 1, який 21 березня 1920 р. було знову замінено на номер 6.

Н А К А З
ГОЛОВНОЇ КОМАНДИ ВІЙСЬК У.Н.Р.
Ч. 6
«25» лютого 1920 р.
С т а в к а

Н А К А З У Ю:
§ I.

Зформувати бту¹ Стрілецьку дивізію, згідно штатам затвердженим «25» лютого 1920 р. в складі трьох стрілецьких бригад, гарматної бригади, кінного полку, технічних частин і запасової бригади.

§ 2.

Голову Секції по військовим справам при Українській Дипломатичній Місії в Польщі Генерал-поручника ЗЕЛІНСЬКОГО

¹ Спочатку було надруковано слово «Окрему», але виправлено від руки на «бту».

призначаю інспектором всіх формувань в Польщі з правами Командіра Корпусу.

§ 3.

Все заосмотрення дівізії харчами, одягом, артилерійським, інженерним та індендантським майном буде виконано Польською військовою — владою, — пред'явником якої в Ланцуті призначений поручник Мазур.

§ 4.

Всі вимоги комдів надсилати в двох примірниках — один безпосередньо поручникові Мазуру, другій — Голові секції по військовим справам.

§ 5.

Командуючому дівізією що тиждня давати в секцію по військовим справам звіти про хід формування. Звіти повинні складатися на кожну суботу.

ГОЛОВНИЙ О Т А М А Н підпис

ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР,

Генштабу П о л к о в н и к підпис

Згідно¹ (підпис)²

ДОКУМЕНТ № 6-1-2

Формування запасних бригад мало перетворити напівпартизанську Дієву Армію УНР на регулярне військо. За планом кожна дивізія мала отримати власну запасну бригаду, яка мала проводити мобілізацію у відповідному районі і забезпечувати дивізію на фронті поповненням. Оскільки на середину травня 1920 р. існували лише дві запасні бригади (при 3-й та 6-й дивізіях), інші бригади треба було сформувати якнайшвидше.

Н А К А З

Головної Команди Військ Української Народньої Республіки

¹ Слово дописано від руки.

² ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 3.

[...]

Ч. 33

18 травня 1920 року

§ 1.

При цьому окремим додатком оголошую відомість¹ формування запасових бригад.

§ 2.

Командірам 1, 3 і 7 Запасових Бригад негайно приступити до формування кадрів запасових бригад керуючись слідуючим:

а) Кадр 1-ої запасової бригади сформувати в м. Жммренки зі старшин і козаків знаходящихся в районі Жмеренкі.

б) Кадр 3-ої запасової бригади сформувать в Проскуріві зі старшин і козаків маючихся в районі Проскуріва.

в) Кадр 7-ої запасової бригади виділіть з 6 ої запасової бригади по згоді меж Командірами 6-ої і 7-ої запасових бригад.

§ 3.

Формування кадрів повинно бути закінчено к 25 травня, після чого кадри будуть пересунуті:

а) 1-ої Запасової бригади — в Ананьів.

б) 3-ої Запасової бригади — в Умань.

в) 7-ої Запасової бригади — в Київ.

Наказ відносно пересовання буде видан додатково.

§ 4.

При формуванні запасових бригад користуватись додаваємими штатами.*

Підписали: Головний Отаман Петлюра. Військовий Міністр Генерального Штабу, Полковник Сальський. З оригіналом згідно: Начальник Наказно-Персонального відділу, Підполковник Якубовський.²

ДОКУМЕНТ № 6-1-3

Наказ Головної Команди Військ УНР про нові назви бойових дивізій був дуже правильною спробою залишити в армії згадку про героїчні з'єднання 1919 року.

¹ Додаток не друкується.

² ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 7.

Н А К А З
Головної Команди Військ Української
Народної Республіки
[...]
Ч. 35
29 травня 1920 року
(По Головній Управі Генеральн. Штабу)

§ 1.

Для заховання традицій і історії Армії У. Н. Р. дістають назву:
Сводна Запорізьська дівізія — 1-ша Запорізьська стрілецька дівізія.

Сводна Волинська дівізія — 2-га Волинська Стрілецька дівізія.

Сводна Київська дівізія — 4-а Київська Стрілецька дівізія.

Сводна Херсонська дівізія — 5-та Херсонська Стрілецька дівізія.

§ 2.

До складу 2-ої стрілецької дівізії в Армії Генерала ОМЕЛЬЯ-НОВИЧА-ПАВЛЕНКО передається 3-ій сводний кінний полк, який склався з кадрів 3-ої Залізної дівізії.

2-га стрілецька дівізія, в склад якої входять кадри 3-ої Залізної дівізії, дістає назву — 3-ої Залізної Стрілецької дівізії.

§ 3.

Переіменуються:

2-га запасова бригада в 3-тю запасову бригаду.

3-тя запасова бригада в 4-ту запасову бригаду.

Підписали: Головний Отаман Петлюра, Військовий Міністр, Генерального Штабу, Полковник Сальський. Начальник Головної Управи Генерального Штабу, Генерал-Хорунжий Сінклер. З оригіналом згідно: Начальник Наказно-Персонального Відділу Якубовський.¹

ДОКУМЕНТ № 6-1-4

Оскільки Уряд УНР залишився єдиним урядом на українській території (уряд ЗО УНР перебував в еміграції) то він вважав себе вправі

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 9 зв.

здійснювати усі необхідні ліквідаційні процедури щодо колишньої Галицької армії, залишки якої здались у полон польським військам під час Київської наступальної операції.

Н А К А З
ГОЛОВНОЇ КОМАНДИ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОЇ
НАРОДНЬОЇ РЕСПУБ[ЛІКИ]

Ч. 52
«9» липня 1920 року

§ I.

Ліквідаційній Комісії бувшої Галицької Армії, розпоча[вшій] працю з 15-о Травня 1920 року продовжувати такову, згідно до[даної] до цього Інструкції.¹

Ліквідаційна Комісія підлягає безпосередньо Військово[му] [Мі]ністру.

Голова Комісії має право безпосереднього докладу Отаману.²
ГОЛОВНИЙ ОТАМАН підпис

ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР,
ГЕНШТАБУ ПОЛКОВНИК підпис
Певно: Підполковник Якубовський³

ДОКУМЕНТ № 6-1-5

Наявність декількох органів, через які до військ надходило постачання, а також підпорядкованість деяких українських з'єднань польським штабам не могла не викликати певний хаос у системі постачання українських військ, який командування намагалося приборкати.

Н А К А З
Головної Команди Війська Української Народньої Республіки
[...]

¹ Текст інструкції у справі відсутній.

² Речення дописано олівцем, причому спочатку було написано «підлягає», але потім закреслено і зверху написано «має право».

³ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 11.

ч. 3/а
12 серпня 1920 року

Приймаючи на увагу, що все постачання Українського Війська на фронті й в тилу належить виключно до Головної Управи Постачання з її Управами та Відділами, на котрі покладається не тільки розшукування та придбання різного майна, а й контроль над його розподіленням і витратою, — всі військові частини й інституції за грішми, одягом, обуттям і іншим майном по всім галузям постачання повинні звертатись зі своїми вимогами лише по команді через відповідні Управи Постачання, котрі по перевірці й виправці вимог дають їх на затвердження Начальнику Головної Управи Постачання й лише по такому затвердженню ті вимоги надсилаються до Штабу бої Польської Армії чи інших польських, а рівно ж Українських, постачаючих Українське Військо, інституцій для виконання. Звертатись з вимогами безпосередньо до Польської влади, або до Української військової чи торговельної Місії в Варшаві рішуче забороняється й такі вимоги без санкції Начальника Головної Управи Постачання ні в якому разі задовольнятися не будуть.

Підписали: Головний Отаман Війська У. Н. Р. ПЕТЛЮРА.

Заступник Військового Міністра Генштабу Генерал-Поручник
ГАЛКИН.

З оригіналом згідно: Начальник Наказного відділу Сотник НО-
САЧЕНКО.¹

ДОКУМЕНТ № 6-1-6

Наказ Головної Команди Війська УНР про подяку командирам, які відзначились під час серпневих боїв.

НАКАЗ
Головної Команди Війська Української Народньої
Республіки
[...]
Наказ ч. 7/а
23 серпня 1920 року

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 16 зв.

2-го серпня, коли ворожа кіннота прорвала фронт нашої Армії, а наші: окрема кінна, Волинська і Київська дивізії залишились в запіллю ворога, своєчасними і в повній мірі доцільними розпорядженнями Командуючого Армією Генерал-Поручника ОМЕЛЬЯНОВИЧА-ПАВЛЕНКО частини нашої Армії не тільки знову встановили свій фронт, а, залишаючись два дні (2 и 3 серпня) в запіллю ворога, без жадних для себе серйозних втрат цілковито дезорганізували початий ними наступ, зробили де-кілька нападів на ворожі відділи й обози та нанесли ворогові серйозні втрати, забіраючи обози і полоненних.

Висловлюючи порядку Командуванню Кінної, київської та Волинської дивізій і наказуючи представити до нагороди Начальника розвідки Київської дивізії, захопившої обоз і полоненних біля с. Муховка, за його енергійну розвідку, а також Командіра частини, що біля Бураковки та Слободки захопила ворожий обоз та полоненних, і всіх визначившихся лицарів, окремо дякую Генерал-Поручника ОМЕЛЬЯНОВИЧА-ПАВЛЕНКО за персональне керування на місці боїв операціями серед так складно скомплектованої ситуації, в якій наші частини не тільки не були дезорганізовані, а навпаки — дезорганізували намір ворога.

Підписали: Головний Отаман ПЕТЛЮРА.В. об. Військового Міністра Генштабу Генерал-Поручник ГАЛКИН.¹

ДОКУМЕНТ № 6-1-7

Розбивши радянськ армію під Варшавою в серпні 1920 р., польські війська просувалися на схід. У вересні перейшли в наступ і українці. Армія УНР поверталась на територію республіки, і перед нею відкрилася перспектива подальшої боротьби за визволення України. На жаль, вересневий наступ (як і його жовтневе продовження) не зміг досягти мети — створити міцний плацдарм для боротьби на території України.

Н А К А З
ГОЛОВНОЇ КОМАНДИ ВІЙСЬКА
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ
Ч 036

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 20 зв. — 21.

20 вересня 1920 року

— о —

В О Я К И .

Ви розбили ворога, він втікає перед Вами й надходить день, коли Батьківщина буде зовсім звільненою.

Більше трьох років б'єтесь Ви, виконуючи святе діло увільнення рідного краю й народу від ворога лютого та підступного.

Багато нещастя приніс ворог Україні, руйнуючи міста, села та фабрики; розстрілюючи й знущаючись хтів він загасити Вашу любов до України; провокацією, куплею зрадників хтів досягнути Вашого роз'єднання, але Ваша любов до Батьківщини та віра в святе й праве діло будування України перемогла всякі зусілля ворога.

Ви були й zostалися свідомо твердими в досягненню мети: Самостійної Української Народньої Республіки, де кожний одержить волю, порядок і землю, які належаться трудовому люду.

В цих досягненнях Ви зробилися міцними через те, що від генерала до козака весь час були і є одним тілом, однією думкою; тому, що самі хоробрі, Ви маєте своїх гарних і хоробрих старшин та добрих командирів, які дбають про Вас і йдуть в бій разом з Вами плечем до плеча.

Згода та братня любов, яка панує до сього дня між Вами й старшинами, зробила Вас міцними й побідниками.

Надалі вона зробить Вас непереможними.

Я хочу й вимагаю від Вас, щоб, повертаючись до рідної землі, Ви з тих братів Ваших, які чекають Вашого приходу, аби вступити після мобілізації до Армії, зробили похожих на себе, міцних духом козаків, та навчили боронити волю і добробут Батьківщини так, як боронили і бороните їх Ви.

Про Ваші побідні успіхи знають по той бік фронту, — там чекають Вас.

Ідїть. Увільняйте рідну Батьківщину від ворога.

Бийте ворога без пощади, бо він не жалів ні Вас, ні Ваших рідних, близьких, ні Ваших хат.

Йдучи до дому, додержуйте порядку, — не робіть грабунків та насильств.

Несіть з собою для Ваших втомлених та знесилених ворожими знуцаннями братів — лад і спокій.

Нехай Ваш прихід, принесе ім усмішку любови й пошани до Вас.

Так з Богом наперед.

І з вірою в святе діло визволення рідної землі.

Ідїть — побіда чекає Вас.

Наказ цей оголосити в дивізіях, бригадах, курінях, сотнях, батареях і командах.

Підписали: ГОЛОВНИЙ ОТАМАН ВІЙСЬК У.Н.Р. П Е Т Л Ю Р А.

ЗА ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТРА, ГЕНШТАБУ ГЕНЕРАЛ-ХО-
РУНЖИЙ КОВАЛЬ-МЕДЗВЕЦЬКИ[Й.]

З оригіналом згідно:

Начальник Похідної Канцелярії

Військового Міністерства, С о т н и к (підпис)¹

ДОКУМЕНТ № 6-1-8

Наказ Головної Команди Війська УНР про повстання на Правобережній Україні був чи не першою спробою серйозної організації повстанського руху. Однак вирішення цього завдання було розпочато запізно і гальмувалось нестачею матеріальних засобів та чварами серед організаторів повстанського руху.

К о п і я .
Д.-Т а є м н о .

Н А К А З
Головної Команди Війська
Української Народної Республіки
Ч. 055
27 вересня 1920 року

Оголошуючи при цьому положення про організацію повстання на Правобережній Україні, наказую Генштабу негайно перевести це в життя.

ДОДАТОК: Положення, штати повстанчеських організацій, інструкції і схема*.

Підписали: Головний Отаман Військ У.Н.Р. ПЕТЛЮРА. Заступник Військового

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 66—66 зв.

Міністра Генштабу Генерал-Поручник ГАЛКИН.
 З оригіналом згідно:
 Начальник Похідної Канцелярії Військового Міністерства
 С о т н и к підпис

Затверджую: Головний Отаман Військ УНР ПЕТЛЮРА. 27 вересня 1920 року.	Додаток до нак. Гол. Ком. Від 27/IX ч. 055.
--	--

Д. Т а е м н о.

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ПОВСТАННЯ НА ПРАВО- БЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ.

Загальне положення:

Задача:	<p>Основна задача всіх керівників повстанням на терені України:</p> <p>а) Ослаблять бойову силу червоної армії і престиж більшовицької влади на Україні.</p> <p>б) Всіми засобами допомагати акціям Української Армії по звільненню нею теренів Правобережжя від більшовиків і творити сприяючий ґрунт для У.Н.Р.</p> <p>Для цього необхідно:</p> <p>1) Знищувати або терорізувати військові та комуністичні організації і агентів влади — комісарів, агітаторів, Ч.К., та инш. Також наносити втрати війську більшовиків.</p> <p>2) Щоб загальмувати перекидку більшовицьких військ і відтягнути частину їх війська на охорону запілля, руйнують їх тили та засоби пересування і зв'язку (особливу увагу звернуть на залізниці і телеграфні лінії). Тримати під погрозою містки, віадукі і небезпечні для руху місця, себто: насипи, виїмки та ин.</p> <p>3) Агітувати серед більшовицького війська. Використовувати всякі успіхи противосовітських військ, намагаючись утворити серед червоного командування і військ паніку. Найбільші зусилля необхідно проявляти в мент офензиви українських військ і контр-офензиви більшовиків проти Армії УНР. В спокійний час вести підготовку для своєї руйнуючої праці.</p> <p>4) Вести відповідну розвідку о більшовицьких силах і своєчасно доносити в Генеральний Штаб.</p> <p>5) Вести працю на підставі програму існуючого Уряду УНР, на чолі котрого стоїть Головний Отаман ПЕТЛЮРА. Інфор-</p>
---------	--

	<p>мувати місцеве населення і переконувать його в необхідности підтримувать У.Н.Р.</p> <p>6) Підтримувать в займаємих районах самий суворий порядок, оберігаючи життя й права всякого громадянина УНР без ріжниць національности. Погроми і грабіжництва ні в якому разі не можуть мати місця в УНР. Винних в цьому карати по законам військового часу.</p> <p>7) Вести енергійну працю по підготовці до мобілізації.</p>
--	---

Плян організації:

1) Весь терен Правобережної України поділяється на 10 районів (див. райони: схему¹). Ті райони, які будуть лежати по близу чи в сполученню події Армії УНР, набирають найбільшої ваги і відіграють першорядну роль; за ними по важности ідуть ті, в межах котрих маються важні стратегічні центри, залізничні вузли, база большевицьких армій та инше.

2) Для зручности керування райони поділяються на дві групи: перші п'ять районів складають південну групу, а другі п'ять — північну.

1) Загальне керування повстанським рухом Головним Отаманом покладено на Генеральний Штаб при Ставці, для чого утворено особливий відділ.

2) Для керування кожною групою призначаються Головним Отаманом по представленню Командуючого Армією або Генерального Штабу, в залежности від обставин, — Командуючі. Для керування районом призначаються Головним Отаманом по представленню Командуючих груп [і] Командуючого Армією — Начальники районів з числа видатних, ідейних, бездоганних старшин, знаючих відповідні ім райони і добре відомі населенню цих районів. Кожний район в залежности від настрі[ю] і кількості населення поділяється на курінні і сотенні участки. Начальники курінних і сотенних участків призначаються Начальниками районів з числа гарних старшин і затверджуються Командуючими групами.

3) Командуючі групами і районами мають при собі маленькі Штаби згідно штатів. Місце Штабів і свого перебування Командуючі групами і районами вибірають по своєму погляду, але ці місця, головним чином Штаби груп, повинні бути відомі в Генштабі.

¹ Штати повстанських організацій, інструкції і схема не друкуються.

4) Командуючі групами керують по вказівкам і директивам Генштабу, проявляючи розумну ініціативу, як того вимагатимуть обставини, маючи на увазі основні пляни Головного Командування.

5) Командуючі групами і взагалі всі повстанські керівники і активні повстанці рахуються на дійсній військовій службі УНР, ранжуються по посадам, користуються всіма правами загальними служачих на Державній Військовій Службі У.Н.Р. Служба в повстанських військах на командних посадах при відповідному виконанні своїх обов'язків зараховується як і для Дієвої Армії себто вдвоє. Термінироків на висуслугу в слідуючі ранги скорочуються. Повстанчеські начальники, виявивші відміни в виконанні своїх завдань, на[го]роджуються орденами і грошовими допомагами. Начальник, сформувавший частину в 4.000 багнетів, добре організувавши і озброївши її, як доведе до Армії, або своїми акціями в тилу нанесе сильні втрати большевикам і поверне бойове щастя на бік Армії УНР, одержує грошову премію в закордонній сталій валюті в розмірі 500.000 карб. і окрему нагороду по ухвалі Уряду, затверджену Головним Отаманом. Видачу премії вирішає відповідна комісія. Повстанчеські Начальники являються відповідальними перед законами У.Н.Р. за свої вчинки, законіві суперечні.

6) З метою підтримання ладу і дісципліни в повстанчеських частинах і для уникнення самочинних, не бажаних самосудів, в кожному районі мусять бути сформовані військові суди, пристосовані до закону про Надзвичайні Військові Суди. Зак. 4/ІХ-1920 року.

Успіх повстання безперечно залежить від розуму, енергії і рішучості його провадження, умілости його організації, суворой підлеглиости /субордінації/ всіх органів, в повній таємничості його підготовки, честного виконання наказів, в налагодженості зв'язку.

З огляду майже на неможливість забезпечення в сучасний мент повстанчеських відділів зброєю та вогнепальними запасами з боку Армії, Командуючі групами та районами мусять турбуватись про це самі, вживаючи всяких заходів до виловлення зброї від большевиків, улаштування по можливості на селах складів зброї і майна.

Для зв'язку між Головним Командуванням, групами та районами встановлюється Інформаційно-Зв'язкове Бюро, котре буде мати відділи. Місця цих Бюро і відділів буде вказано Начальникам районів і Командуючими групами. Донесення організаційного, оперативного

і розвідочного характеру надсилаються до Генерального Штабу щотижнево, по можливості зашифрованими.

Поділ на райони: Керування: Успіх повстання Заосмотрення зброєю Зв'язок	
---	--

Підписали: Нач-к Генштабу Генерал-Хорунжий СІНКЛЕР.
 Генштабу
 Сотник КУЗЬМІНСЬКИЙ
 З оригіналом згідно (підпис)¹

ДОКУМЕНТ № 6-1-9

Наказ Головної Команди Війська УНР про ощадливе використання набоїв спричинений, швидше за все, не бажанням «берегти працю батьків», а банальною нестачею набоїв та снарядів. Однак зізнатися в нестачі боєприпасів — означало підірвати моральний стан вояків.

НАКАЗ
 Головної Команди Війська Української Народної
 Республіки

[...]

Ч. 067

10 жовтня 1920 року.

БЕРЕЖІ НАБОІ

Чого козак вартий без набоїв? Було колись, воювали діди наші й без набоїв, алеж тоді й ворог наступав з шаблею та списом у руках, з гармат та рушниць стріляли дуже мало. Тепер же часто-густо вся бійка кінчається стріляниною й хто має більш набоїв, той і виграє. Тепер самої сміливості в грудях та шаблі в руці мало. Треба набоїв, набоїв, і набоїв, а добувати їх дуже важко, тай дороги вони дуже:

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2 — Спр. 58. — Арк. 75—75 зв.

кожен набій до рушниці коштує 50 карбованців, а до гармати це більш — цілих 30.000 карбованців. Отже треба берегти кожен набій, а не стріляти в повітря або пробувати рушницю на галках, як то роблять де-які козаки.

ПАМ'ЯТАЙТЕ-Ж: БЕРЕЖІТЬ НАБОІ!

За кожен набій заплатить твій батько своєю важкою працею — шануй працю свого батька, бережи набої. Не кидай набоїв на полі бою, не допомагай ворогам губити Україну, а сам дбай про те, щоб у них їх більше забрати.

Б Е Р Е Ж И Н А Б О І

Підписали: Головний Отаман ПЕТЛЮРА В.О. Військового Міністра, Генштабу Генерал-Поручник ГАЛКИН.¹

ДОКУМЕНТ № 6-1-10

Не всі працівники тилу української армії були крадіями і неробами: серед них було багато таких, хто за надзвичайно важких умов чесно робив свою справу, забезпечуючи армію хоч якоюсь кількістю необхідних харчів, одягу, боєприпасів.

«Б.р.» — біжучого року.

Н А К А З

Головної Команди Війська Української Народньої
Республіки

[...]

ч. 100

3-го листопаду 1920 року

7 жовтня б. р. при розгляді пропонування на поставку різних річей для нашої Армії представником фірми «КОМПАС» в м. Станіславові м. ФЕДЕРОМ була дана Начальникові Загального Відділу Інтендантської Управи Головного Постачання Адміністраторові

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 83 зв. — 84.

ОГОРОДНИКОВІ взятка в кількості 4.000 польських марок. Гроші ці він прийняв та представив по Начальству своєму.

Наказую цю суму передати Начальнику Військової Санітарної Управи для використання на поліпшення умов життя ранених і хорих старшин і козаків в 11-му шпиталі.

Про представника фірми через Начальник[а] Української Військової Місії в Речі Польської Посполитій довести до відома Польського Уряду.

Начальникові Загального Відділу Інтендантської Управи ГУПА Адміністраторові ОГОРОДНИКОВІ за таке добросовісне відношення до своїх обов'язків висловлюю щирю подяку.

ПІДСТАВА: Рапорт до Військового Міністра Начальника Головної Військової Судової Управи Ч. 1060 від 27 жовтня б. р.

Підписали: Головний Отаман ПЕТЛЮРА. В. о. Військового Міністра Генштабу Генерал-Поручник ГАЛКИН.¹

ДОКУМЕНТ № 6-1-11

Наказ С. Петлюри та Ю. Тютюнника про підготовку повстання. Документ цікавий тим, що у ньому замість заклику до негайного повстання (як заведено писати в таких документах) міститься вимога чекати, коли все буде готово. На жаль, наказ, на який мали очікувати повстанці, з'явився надто пізно, коли найбільші центри повстань було вже ліквідовано.

Копія.

Передавайте з рук до рук, з хати в хату, з села в село.

ДО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Наказ ч. I
по повстанським військам Української Народньої Республіки

Чотирі роки большевики обіцяють утворити рай на землі. Чотирі роки обманюють народ. Але не раз у раз за гарними словами

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 141—141 зв.

такіж гарні думки і діла. Чотири роки бодьшовицького раю зробили своє діло. Не потрібно зараз розказувати ні селянину, ні робітнику, ні працюючому інтелігентові про те, чого хотять большевики, що таке комуна, як большевики будують свою «робітниче-селянську» владу.

Своїм пануванням большевики доказали хто і чого вони хотять, що роблять і до чого готуються. Війна без кінця, мобілізації, реквізиції, тижні ріжного здирства. Навіть не свідомим розкрились очі.

Перетерпівши від знущання над собою, народ більше не вірить червоним катом, народ готується до бою. Не тільки на Україні, але у всіх кінцях бувшої Росії хвиля народнього гніву підіймається до найвищого ступіня. Наближається буря, яка змете раз на завжди катів з лица землі. Уже чується наближення бурі. Повстання проти большевиків у Кронштадті, в Петербурзі, Москві, в Сибірі і по інших містах і країнах ясно дають знати, що підходить кінець пануванню большевиків, надходить кінець мукам народу.

Ще лютують большевики, заливаючи кровю пожежу повстань, вірні їм китайці та каторжане, що боронять своїх панів. Але як не могли чотири роки тому назад оборонити царя жандарми, а гетьмана — карателі, так не можуть стримати нарід, наймити Леніна та Троцького.

Готуймося ж до останнього рішучого бою.

Мусимо стати, як один, до нього. Мусимо стати до бою організовано, скувавши себе залізною дисципліною.

Мусимо пам'ятати, що тому, хто не стане до боротьби проти гнобителів разом з нами, не повинно бути місця на Українській землі. Провадиться зараз велика підготовча праця по організації майбутнього повстання.

СЕЛЯНЕ, РОБІТНИКИ, ІНЬЕЛІГЕНЦІЯ.

Всім Вам місце серед борців за загальну волю. Ідіть до праці. Беріть на замітку всіх, хто боронить большевиків, беріть на замітку і тих, хто не допомагає боротись, але живе на нашій землі, не буде їм місця серед нас після перемоги.

Коли вся підготовча праця кінчиться **ВИДАНИЙ БУДЕ НАКАЗ** про повстання, де буде сказано, що й кому треба робить, а поки що готуйтесь до бою.

Ні одного неорганізованого вибуху.

ЧЕКАЙТЕ НАКАЗУ.

ГОЛОВНИЙ ОТАМАН ВІЙСЬК УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ СИМОН ПЕТЛЮРА

Начальник Штабу Юрко ТЮТЮННИК.

12 березня 1921 року.

Передайте з рук до рук, з хати до хати, з села в село.
Грамотні передавайте неграмотним.¹

ДОКУМЕНТИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ФОРМИ ОДЯГУ ТА ЗНАКІВ РОЗРІЗНЕННЯ

ДОКУМЕНТ № 6-2-1

Цей документ про встановлення порівняльної таблиці про ранги завершив, нарешті, епопею із формуванням української системи військових рангів. Відтепер існувала єдина, офіційно затверджена таблиця, яка давала змогу колишнім офіцерам і солдатам російської чи австрійської армії знайти еквівалент свого рангу на українській службі. Крім того, для уникнення непорозумінь під час співпраці з поляками в таблиці наводились і ранги Війська Польського.

Копія

Н А К А З

Головної Команди Військ Української Народньої Республіки
12 Березня 1920 року

Ч. 8....

С т а в к а.

Тимчасово.

§I

В відміну і пояснення всіх попередніх наказів про ранги армії У.Н.Р. встановлюю надалі нижчезазначенну порівнюючу таблиць рангів, згідно якої наказую переіменовать в відповідні ранги всіх військово-служачих армії У.Н.Р. і якою наказую користуватись

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 28—28 зв.

надалі при переіменуваннях старшин і козаків і грошовим їх задоволенні.

§2

Порівнююча таблиця рангів:

ЧЧ. по порядку.	Ранги Української армії	Ранги бувш. російської армії	Ранги бувш. австрійської армії	Ранги Польської армії
Генеральна Старшина				
I	а/ Генерал-Полковник	Повний Генерал	Генерал	Генерал броні
2	б/ Генерал-Поручник	Генерал-Лейтенант	Фельдмаршал-Генр. ¹	Генер-Поручник
3	в/ Генерал-Хорунжий	Генерал-Майор	Генерал-Майор	Генерал-Подпоруч
II/ Булавна Старшина				
4/а	а/ Полковник	Полковник	Оберст	Полковник
5/	б/ Підполковник	Підполковник	Оберст-Лейтенант Майор маючий 2 роки старшинства	Підп ²
III/ Молодша Старшина				
6	а/ Сотник	Капітан, штабс-капітан, маючий 2 р. старшинства.	Майор не маючий 2 р. старшинства. Капітан.	Капітан.
7	б/ Поручник	Штабс-капітан не маючий 2р. старшинства; поаручник. ³	Обер-лейтенант	Поручника ⁴
8	в/ Хорунжий ⁵	Підпоручник, Прапорщик	Лейтенант, фендрік, пробувш. 6 місяців на фронті кадет-аспірант, пробувш. 1 рік на фронті.	Підпоручник

¹ Так у тексті.

² Дописано олівцем.

³ Так у тексті.

⁴ Так у тексті.

⁵ Так у тексті.

Чч. по порядку.	Ранги Української армії	Ранги бувш. російської армії	Ранги бувш. австрійської армії	Ранги Польської армії
У. Підстаршини				
9	а/ Підхорунжий; лікарський помішник	Підпрапорщики, лікарський помішник.	Фендрік не пробувши 6 місяців на фронті кадет аспірант не пробувш. 1 р. на фронті	Підхорунжий, штабовий сержант.
10	б/ Бунчужний	Фельдфебель, вахмістр	Фельдфебель вахмістр	Сержант, вахмістр.
11	в/ Чотовий, старший писарь, не муштровий старшого розряду.	Старший унтер-офіцер, фей- веркер, старш фельдшер, старш. писарь, не муш- тровий, старшого розряду.	Цуксіфер. ⁵⁸⁸	Плутоновий
12	г/ Ройовий, молодший писарь, не муштровий молодшого розряду.	Молодший унт.-офіц. Молодший фейверкер Молод. писарь, не муш- ров. ⁵⁸⁹ молод. розряду.	Корпораль	Капрал
Шеренгові				
13	а/ гуртовий	Єфрейтор, бомбардир	Гефрейтер	Старший шеренговий
14	б/ Козак	Рядовий	Солдат	Шеренговий.

ПРИМІТКИ:

а/ Пан-отці в справах грошового задоволення прирівнюються до рангу підполковника.

б/ Сестри жалібниці в справах грошового задоволення тимчасово прирівнюються: старша — до рангу хорунжого, молодша — до рангу підхорунжого.

в/ Лікарськими помішниками лічить осіб, скінчивших повний курс спеціалістських фельдшерських шкіл.

§3.

Всі переіменування провадяться владою командирів дивізії і осіб, користуючихся їх правами за їх відповідальністю і оголошуються в їх наказах.

¹ Так у тексті.

² Так у тексті.

Після переіменування накази про це з усіма доказуючими документами повинні надсилатися в Військове Міністерство на заствердження їх Головним Отаманом.

Положення про підвищення в ранги буде видано окремо.

Головний Отаман С. Петлюра /власнруч. підп/

Військовий Міністр Сальський

Генштабу Полковник

За Начальника Головного Управління

Генерального Штабу

Генштабу Підполковник (підпис)¹

ДОКУМЕНТ № 6-2-2

Останній базовий наказ про уніформу українських армій часів Перших визвольних змагань. Цього разу військові УНР змогли знайти компроміс між практичністю та привабливістю форми.

Зверніть увагу на те, що число (номер) наказу від 30 червня 1919 р. подано неправильно — має бути 32, а не 302.

К о п і я.

Н а к а з.

Головній Управі Війська Української Народньої Республіки.

Ч. 16.

«30» березня 1920 року.

/по Головній Управі Генерального Штабу/.

§1.

Оголошую при цьому, на зміну наказів Головної Управи Війська Української Народньої Республіки від 24 квітня 1919 року ч.276 і 30 червня 1919 р. ч.302, опис похідної уніформи війська У.Н.Р.

Д о д а т о к: Опис уніформи.

Підписав: Військовий Міністр, Генштабу Полковник САЛЬСЬКИЙ.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 4—4 зв. Незасвідчена копія.

О п и с
уніформи війська Української Народної Республіки.

Для старшин і козаків	Для урядовців.
<p>I. Кашкетка англійського зразку з сукна по можливості захистного кольору з підбородним ремінем. Околиш кашкетки такогуж сукна як і петлиці на френчі і шинелі.</p> <p>Козирок кольору кашкетки. Підбородний ремінь сукняний або шкіряний. Для старшин підбородний ремінь може бути з крученого бузументу — золотий, або срібний відповідно відзнакам на петлицях і погонах. Гудзики котри підтримують підбородний ремінь — захистного кольору (шкіряни, кістяни, або металюви з гербом). Кокарда по зразку встановленому наказом війську У.Н.Р. від 26 січня 1919 року Ч.31.</p>	<p>I. Кашкетка такогуж зразку як у старшин і козаків, але по можливості сукна чорного кольору. Підбородний ремінь також як і у старшин може бути з крученого бузументу — золотий або срібний, відповідно відзнакам на петлицях.</p>
<p>II. <u>Похідний мундір (френч)</u> з сукна по можливості захистного кольору з стоячим закотистим коміром і чотирьма кишнями з контр-складками: дві кішені на грудях, дві бокових. На комірі нашиваються, згідно малюнку, петлиці приладного сукна шириною 3 ½ см., довжиною 5 см. Кольор сукна для петлиць відповідно роду війська. Мундір застібається на п'ять гудзиків (костяних, шкіряних або металювих з гербом).</p>	<p>II. <u>Похідний мундір (френч)</u> такогуж зразку як у старшин і козаків, але по можливості чорного кольору. Петлиці нашиваються згідно малюнку.</p>
<p>III. <u>Штани</u> такогуж сукна, як і френч покррой — бридж. Старшинам позаслужбою дозволяється носити штани на випуск до черевиків.</p>	<p>III. <u>Штани</u> такогуж зразку як у старшин і козаків, але кольору такогуж як і френч. Дозволяється також носити штани на випуск до черевиків.</p>
<p>IV. <u>Шинель</u> по можливості сірого сукна на гудзиках або гапликах. На комірі нашиваються, згідно малюнку, петлиці приладного сукна по роду війська — широкости 3 ½ см., довжиною 5 см. Гудзики костяни шкіряни або металюви з гербом.</p>	<p>IV. <u>Шинель</u> такогуж зразку як у старшин і козаків, але по можливості сукна чорного кольору.</p>
<p>V. <u>Погони вузьки</u>, згідно малюнку, такогуж сукна як френч і шинель. Нижній кінець погона пришивається, верхній застібається на гудзик захистного кольору (костяний, шкіряний або металювий з гербом).</p> <p>На погонах визначаються відзнаки по роду війська і складаються з металювих або фарбо-</p>	<p>V. <u>Погони</u> Не положено.</p>

<p>вих відзнаків (золоті, або срібні, згідно відзнаків на петлицях) і №.№. окремої військової частини, визначеної арабським числом (піші куріні, гарматні і кінні полкі) чи і інституції, визначеної літерою.</p> <p>Службовці штабів мають №.№. визначені римськими числами, при чому на погонах службовців штабів дівізії додається Ш.Д., а штабу бригади Ш.Б., а як вона запасова то Ш.З.Б.</p>	
<p><u>VI. Кольор прикладного сукна відповідно роду війська.</u></p>	
<p>Піхота блакитний. Кіннота жовтий. Артилерія червоний. Тех. війська ... чорний. Заліз. тех. війська. зелений. Авіац. повітров. війська. краповий. Юнацьки школи... блакитний з білим кантом.</p>	<p>Військове М-во, штаби та управління малиновий з білим кантом. Старшини Генштабу — аксамітно-чорний з білим кантом. Інтендант. корпус — темно-блакитний. Санітарні частини коричневий. Ветер. частини — фіолетовий.</p>
<p><u>VII. Відзнаки по рангам</u></p>	<p><u>VII. Відзнаки по рангам</u></p>
<p>визначаються на петлицях як мундіра (френча), так і шинелі і складаються з п'ятикінецьних зірок, герба і смужок. Зірки і герби можуть бути металюви або вишити, смужки – вишити або з бузументу, при чому у старшин Генерального штабу, службовців Інтендантства, а також технічних військ, у лікарів, ветеринарів і службовців всіх вищих штабів до штабу бригади включно – герби, зірки і смужки срібні, а у всіх останніх золоті.</p>	
<p><u>VIII. Герб на лівому рукаві френча і шинелі.</u> сукняний нашитий або фарбовий і має розмір 2 вершка довжиною і 1½ вершка шириною, кольору прикладного сукна. Зазначений герб носять всі військовослужачи.</p>	
<p><u>IX. Аксельбанти</u> Носять старшини Генерального штабу і ад'ютанти.</p>	<p><u>IX. Аксельбанти</u> не положено.</p>

Підписав: Військовий Міністр Генерального Штабу Полковник САЛЬСЬКИЙ.

З оригіналом згідно:

Начальник Наказно-Персонального відділу,
П і д п о л к о в н и к (підписи)¹

¹ ЦДАВО України. Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 62. — Арк. 20.

ДОКУМЕНТ № 6-2-3

Оскільки українським генералам не подобався занадто скромний вигляд їх відзнак, вони досить швидко виправили цей «недолік». Також було встановлено нова форма для військових залізничників, яка мала підкреслювати важливість їхньої служби.

Зверніть увагу на те, що дату наказу ч. 16 вказано помилково — його було видано 30 березня 1920 року.

Копія з копії.

Н А К А З
ГОЛОВНОЇ УПРАВИ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ
РЕСПУБЛІКИ

...

ч. 140.16 червня 1920 року.

Оголошую при цьому для керування затверджений п. Головним Отаманом додаток до опису уніформи війська У.Н.Р., який оголошений був 30-го квітня цього року в Наказі Головної Управи Війська Української Народної Республіки під ч.16.

ПІДПИСАВ: Військовий Міністр Генерального Штабу Полковник САЛЬСЬКИЙ, 3 оригіналом згідно: Начальник Наказно-Персонального Відділу, Підполковник ЯКУБОВСЬКИЙ.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Головний Отаман Військ У.Н.Р.
ПЕТЛЮРА
15 червня 1920 року.-

Додаток до наказу Гол. Упр.
Війська У.Н.Р. від 16 червня
1920 року під ч. 140.

Д О Д А Т О К, до опису похідної уніформи, оголошеному
в Наказі Головної

Управи Військ від 30-го квітня 1920 р. за ч. 16.

І. В зміну відзнака на петлицях, встановленого для генералів армії У.Н.Р. встановити вдзнаком цього ронгу Державний герб у лавровому вінку з зірками: зірки покладаються — у Генерал-Хорунжого —

одна зірка, яка нашивається з того боку герба, який обернутий в бік плеча; у Генерал-Поручника — дві (з обох боків герба) і у Генерал-Полковника три — (третя зірка над гербом).

Зазначена зміна відноситься і до урядовців у рангах — Генерально-го Рангового, Генерального Адміністратора і Генерального Дорадчого.

2. Встановити для службовців військ, комунікацій низчезазначені відзнаки:

а) кашкетка має верх та козирьок з сукна блакитного кольору а околиш малиновий — з білими кантами.

б) комір френча — блакитного сукна, має петлиці малинового кольору з білим кантом.

в) шінель має тіж петлиці, що і френч, але-ж комір шінелі одного кольору зі всею шинелею.

г) на погонах відзнак «колесо Меркурія» малого розміру.

д) на лівому рукаві шинелі та френча той-же відзнак «колесо Меркурія», але розміру по ширині рукава і з Державним гербом зверху.

3. Встановити для комендантів станції такі відзнаки уніформи:

а) кашкетка має верх темно жовтий, — а околиш та козирок — блакитні.

б) френч та шінель мають ті-ж відзнаки, що і у військ комунікацій причому нарукавний знак («колесо» Меркурія» та герб) носяться на перевязі малинового кольору, яка має ширину 2 вершки.

4. Всі металюви або вишити відзнаки військ комунікацій та комендантів станцій (смужки, зірки, герья та инш.) повинні бути золоті або зроблені жовтою фарбою.

ПІДПИСАЛИ: Військовий Міністр Генерального Штаю Полковник САЛЬСЬКИЙ, Начальник Генерального Штабу Генерал Хорунжий Сінклер, З оригіналом згідно: Начальник Наказно-Персонального Відділу, Підполковник ЯКУБОВСЬКИЙ.-

З копією згідно:

Начальник Наказно-Персонального Відділу,
С О Т Н И К (підпис)¹

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 61. — Арк. 110—110 зв. .

ДОКУМЕНТ № 6-2-4

Цим наказом нарешті остаточно впорядкувався порядок встановлення рангів та старшинства при зарахуванні на дійсну службу.

К о п і я.

Н А К А З¹
ГОЛОВНОЇ КОМАНДИ ВІЙСЬКА
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ
[...]
Ч. 014

29 серпня 1920 року

При заліченні на дійсну Українську військову службу і встановленні рангів та старшинства в них, наказую керуватись:

1) Наказом Головної Команди Війська У.Н.Р. від 25 березня 1920 року Ч.8, і наказом по Військовій Офіції Ч.Ч. 221 і 330.

2) Для старшин української національності, які служили в чужих арміях, в[о]рожих У.Н.Р., а потім перейшли чи будуть переходити в Армію У.Н.Р., числити старшинство в основній ранзі, за винятком часу перебування на службі у ворожих арміях.

3) Для старшин не Української національності, служивших у ворожих У.Н.Р. арміях, числити старшинство в основній ранзі з дня вступу на службу до Армії У.Н.Р.

4) За основну рангу рахувати ранги, оголошені в наказах: а) російської служби до 7 листопаду 1917 р., б) австрійської служби до 17 листопаду 1918 р.

в) української служби — Армії Української Держави і Війську У.Н.Р.

5) З підвищеннями в ранги, зробленими ріжними начальниками тих чи інших груп або отрядів, хоч-би з посилкою на персональний мій наказ, не рахуватись, окрім тих випадків, коли будуть представленні документальні докази, підтверджуючі як дійсність мого наказу, так і дійсність самого підвищення і коли до того-ж саме підвищення не йде в супереч з законними умовами і правилами підвищення в старшинські ранги.

¹ ЦДАВО України. Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 25.

6) З підвищенням в першу і наступні ранги, зробленими Генеральним Військовим Секретаріатом в 1917 р. за бійки під Гребінкою та інші, рахуватись тільки в тім разі, коли є дійсно відповідний наказ Генерального Секретаріату, або коли старшина представить офіційну посвідку (одного чи двох начальників, бравших участь в тих боях і перебуваючих зараз в рядах війська У.Н.Р.) про те, що він дійсно був підвищений в ранг наказом Генерального Секретаріату.

7) Юнаків, які скінчили 5 листопаду 1919 р. Спільну Юнацьку школу, але не затвердженні в першій ранзі наказами війська У.Н.Р., рахувати хорунжими з дня випуску зі школи, себ-то з 5 листопаду 1919 року.

8) З підвищеннями в ранги, зробленими Державним Секретаріатом Військових Справ Західної Области У.Н.Р., або Диктатором Західної Области У.Н.Р. до 5 листопаду 1919 р., рахуватись лише в разі представління старшиною документальних доказів такого підвищення.

Підписали: Головний Отаман ПЕТЛЮРА. Заступник Військового Міністра Генштабу Генерал-Поручник ГАЛКИН.

З оригіналом згідно:

Начальник Похідної Канцелярії Військового Міністерства

С о т н и к (підпис)¹

ДОКУМЕНТ № 6-2-5

«Безсмертний сюжет» серед наказів українських армій 1917—1921 років. Вояки або не хотіли, або — ще частіше — просто не могли вчасно переходити на нову уніформу. До речі, це була вже шоста модель уніформи за 2,5 роки існування українського війська.

З Р А З О К

НАКАЗ

ч. 99

7 Вересня 1920 року. Ставка.

/по третій Управі/

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 25.

§ /Л.

Наказую всім Командірам частин і установ розпорядитись, щоб негайно були нашиті відзнаки і надіті кокарди як старшинам так і козакам по формі відповідально роду зброї, а також пришиті гудзікі з Українським гербом, а всі гудзікиформи Польської та інші повинні бути обов'язково здані Начальнику Постачання Дієвої Армії.

[...]

Оригінал підписали:

Командуючий Армією, Генерал-Поручник
Омельянович-Павленко.

Начальник Штабу, Генштабу Полковник Ліпко.
Нач. Постачання Д.Армії, Полковник Душенко.

З оригіналом згідно:

В.о. Нач. Інспекторського відділу,
Сотник (підпис)¹

ДОКУМЕНТ № 6-2-6

Наказ Головної Команди військ УНР про запровадження відповідних українських рангів для урядовців.

К о п і я.

Н А К А З²

Головної Команди Війська Української Народньої Республіки
Ч. 031

13 вересня 1920 року

§1.

В зміну і пояснення всіх попередніх наказів про ранги військових урядовців Армії У.Н.Р. і в додаток до Нак.Гол.Ком. Військ У.Н.Р. ч. 8, встановлюю надалі нижчезазначену порівнюючу табель рангів, згідно якої наказую переіменувати у відповідні українські ранги всіх військових урядовців — служачих в Армії У.Н.Р. і якою наказую користуватись надалі при переіменуваннях військових урядовців і козаків в урядові ранги.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 35. Машинопис.

² ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 59. — Арк. 25—25 зв.

§2.

Порівнююча таблиця рангів Військових Урядовців зі старшинськими.

Ч. Ч. Ч.	Українські ранги для військових урядовців	Українські ранги для старшин	Яким російським рангам для урядовців відповідають
	I. Генеральні урядовці	I. Генеральна старшина	
1.	Генеральний Радник	Генерал-Полковник	Дѣйствительный тайный совѣтникъ.
2.	Генеральний Лавник	Генерал-Поручник	Тайный совѣтникъ.
3.	Генеральний-Ранговий	Генерал-Хорунжий	Дѣйствительный статскій совѣтникъ.
	II. Старші урядовці.	II. Булавна старшина	
4.	Радник	Полковник	Статскій совѣтникъ і Коллежскій совѣтникъ, имѣюцій болѣе 5 лѣтъ старшинства.
5.	Дорадчий	Підполковник	Коллежскій совѣтникъ, що не має 5 років старшинства. Надворный совѣтникъ, що має 4 роки старшинства.
	III. Урядовці	III. Молод. старш.	
6.	Адміністратор	Сотник	Надворный совѣтникъ, що не має 4 рок. старшинства в ранзі коллежского ассесора і Титулярный совѣтникъ, що має більше 2 рок. старшинства
7.	Лавник	Поручник	Титулярный совѣтникъ, що не має більше 2 рок. старшинства і Коллежскій секретарь.
8.	Ранговий	Хорунжий	Губернскій секретарь і Коллежскій регистраторъ.
	IV. Кндідати на урядову рангу.	IV. Підстаршини (кандід. на старшинську рангу).	
9.	Підранговий	Підхорунжий	Кандидатъ на классную должность, Обер-феерверкеръ і Чиновникъ, що не має клясової ранги.

ПРИМІТКА:	При переіменуванні у відповідні Українські ранги зазначається старшинство:
	а) Радникам те, — яке вони мали з дня вислуги 5-ти років у ранзі «Коллежского Совѣтника.»
	б) Дорадчим те, яке вони мали з дня вислуги 4-х років у ранзі «Надворного Совѣтника.»
	в) Адміністраторам те, яке вони мали з дня вислуги 2-х років у ранзі «Титулярного Совѣтника.»
	г) Лавникам те, яке вони мали в ранзі «Коллежского Секретаря.»
	д) Ранговим те, яке вони мали в ранзі «Коллежского Регистратора.»

§3.

Всі переіменування провадяться владою Командирів Дівізій і осіб користуючихся їх правами за їх відповідальністю і оголошуються в їх наказах.

Після переіменування накази про це з усіма доказуючими документами повинні надсилатись у Військове Міністерство (по Головній Мобілізаційно-Персональній Управі) на затвердження їх мною наказами по війську.

§4.

Положення про підвищення в урядові ранги буде видано окремо.

Підписали: Головний Отаман Військ У.Н.Р. П Е Т Л Ю Р А.
Заступник Військового Міністра Генштабу Генерал-Поручник
Г А Л К И Н.

З оригіналом згідно:
Начальник Похідної Канцелярії
Військового Міністерства
С о т н и к підпис⁵⁹⁷

ДОКУМЕНТ № 6-2-7

У цьому документі відображено ще один «безсмертний сюжет» тих часів — різноманітних спритників, які самі собі присвоювали звання. Однак у 1920 р. військова влада зробила те, що до неї вдалось лише Гетьманату: перевірила право старшин на військові звання і на загал навела лад у тому хаосі, яким був облік старшин української армії.

К о п і я.

Н А К А З¹

Головної Команди Війська Української Народньої Республіки

[...]

Ч. 033

15 вересня 1920 року

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 45 зв.

До відповідних установ Військового Міністерства за останній час поступає багато ріжних заяв і рапортів, в яких старшини і взагалі військовослужачі указують на військових осіб, які носять при уніформі відзнаки, цілком не відповідаючі їх дійсній старшинській чи урядовій ранзі. По справці в кожному такому випадкові виявляється, що таких прізвищ немає зовсім в реєстрах старшин і урядовців, рахуючихся на дійсній службі у війську У.Н.Р. В більшості такі випадки ношення не відповідаючих дійсній ранзі відзнак трапляються в глибокому запіллю. Цілком зрозумілі бажання порядку, дисципліни й військової пошани наших лицарів-військових, які зуміли в тяжких обставинах безупинної війни поставити підлеглі їм частини на висоту регулярного існування республіканської Армії і які в своїх рідних українських відзнаках завше з честю і радістю зустрічали в боях смерть за свою велику Батьківщину.

В сучасний мент майже весь персональний склад старшин і урядовців, зареєстрований в своїх рангах і зарахований на дійсну українську військову службу. Накази Війську зі списками зарахованих широко оголошуються. Служба старшин і урядовців дійсної Української військової служби введена в законні межі, вона захищена від свавільства з одного боку й з другого оцінюється кожний крок військовослужачого по справедливості і користи для Республіки. В найблизчі дні буде проведено в життя положення про підвищення в рангах і нагороди орденами.

З огляду на вищезазначене, аби охоронити наше чисте військово-суспільство й ряди героїчної Армії від ріжних нарікань, небажаних елементів, самозванців у військовій уніформі та інше, аби остаточно уникнути де-яких окремих хиб в справах переіменування в Українські ранги серед самого військового суспільства, а також не затримувати справи надання рангів та нагород, наказую:

1) Командірам і Начальникам всіх ступенів частин і установ військової Офіції остаточно перевірити, хто зі старшин і урядовців досі не подав своєї реєстраційної картки до перевірочних Комісій і на яких підставах. Вжити всіх рішучих заходів, аби такі картки були складені, підписані й надіслані без всякої перевірки по команді з Ді-візій, Штабів, Головних Управ та окремих Установ на висновок в Нагородно-Реєстраційну Комісію при моїй Ставці, після чого такі старшини й урядовці будуть негайно зараховані на дійсну Українську Військову службу у відповідних рангах Наказом Війську.

2) Аби не затримувати у вищезазначеній Комісії праці по справам підвищення в ранги, останні реєстраційні картки на старшин

і урядовців надсилати з таким розрахунком часу, щоб уся реєстрація Армії була закінчена не пізніше 1-го жовтня б/р.

3) Ніяких обставин, окрім закордонних командіровок, не приймати на увагу при затримці карток пізніше цього строку.

4) Командірам і Начальникам, зазначеним в п. 1-му цього наказу, гостро стежити, аби їх підлеглі рахували себе в дійсних своїх рангах, оголошених в Наказі Війську, а Начальникам Залог притягати до суворой відповідальности військовослужачих, які носять відзнаки не своєї ранги, а також ріжних самозванців у військовій уніформі.

Підписали: Головний Отаман П Е Т Л Ю Р А. Заступник Військового Міністра

Генштабу Генерал-Поручник Г А Л К И Н.

З оригіналом згідно:

Начальник Похідної Канцелярії

Військового Міністерства

С о т н и к (підпис)¹

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 45 зв.

ДОДАТОК 7. КЕРІВНИЦТВО УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ ТА ВИЩЕ ВІЙСЬКОВЕ КЕРІВНИЦТВО УКРАЇНСЬКИХ АРМІЙ

Пояснення:

- 1) особи розташовані в хронологічному порядку в межах одного державного утворення;
- 2) час перебування на посаді наведено в дужках після прізвища;
- 3) дати до 1 березня 1918 р. вказано за старим стилем;
- 4) якщо існує декілька варіантів інформації, вони наводяться в дужках, сумнівні дані закінчуються знаком запитання;
- 5) перед прізвищем подаються назва посади (якщо відома), та звання, яке особа мала під час обіймання цієї посади (якщо воно було);
- 6) виконання обов'язків на посаді позначається літерами «В.О.» (Виконуючий обов'язки) чи «Т.В.О.» (Тимчасово виконуючий обов'язки).

Примітки:

- 1) у різних джерелах трапляються різні варіанти написання імен та прізвищ деяких осіб;
- 2) у Галичині в той час по батькові фактично не вживалося і тому не трапляється в офіційних документах;
- 3) в Армії УНР особа могла обіймати посаду без офіційного затвердження (наприклад, заступник міністра міг фактично керувати міністерством, не будучи ані В.О., ані Т.В.О. Міністра); автори спробували відобразити такі випадки попри складність точного визначення дат.

А) Глави держав

УНР (Центральна Рада)¹

Голова Центральної Ради

Михайло Сергійович Грушевський (04.03.1917 — 29.04.1918)

Українська Держава²

¹ До 12 січня 1918 р. створена 7 листопада 1917 р. УНР формально не була суверенною державою; до 7 листопада 1917 р. Центральна Рада була лише органом місцевої автономії, однак фактичний обсяг її повноважень був набагато більшим.

² Протягом листопада-грудня 1918 р. на Наддніпрянській Україні паралельно існувала влада Гетьмана і Директорії УНР.

Гетьман всієї України
Павло Петрович Скоропадський (29.04.1918 — 14.12.1918)

УНР (Директорія)
Голова Директорії УНР
Володимир Кирилович Винниченко (14.11.1918 — 09.05.1919)
Симон Васильович Петлюра (з 09.05.1919)¹

Західно-Українська Народна Республіка/Західна Область УНР
Президент Української Національної Ради ЗУНР/ЗО УНР
(18.10.1918 — 09.06.1919) — Диктатор ЗО УНР (з 09.06.1919)
Євген Омелянович Петрушевич²

Б) Голови урядів

Центральна Рада (Генеральний Секретаріат) — УНР (Рада Народних Міністрів)
Голова Генерального Секретаріату
Володимир Кирилович Винниченко (15.06.1917 — 17.01.1918)
Голова Ради Народних Міністрів
Всеволод Олександрович Голубович (18.01.1918 — 29.04.1918)

Українська Держава (Рада Міністрів)
Отаман Ради Міністрів
Микола Миколайович Сахно-Устимович (29.04.1918 — 30.04.1918)
В.О. Голови Ради Міністрів
Микола Прокопович Василенко (30.04.1918 — 4.05.1918)
Голова Ради Міністрів³
Федір Андрійович Лизогуб (04.05.1918 — 14.11.1918)
Сергій Миколайович Гербель (14.11.18 — 14.12.18)

УНР (Директорія) (Рада Народних Міністрів)
Голова Ради Народних Міністрів
Володимир Мусійович Чехівський (26.12.1918 — 13.02.1919)
Сергій Степанович Остапенко (13.02.1919 — 9.04.1919)

¹ Фактично С. Петлюра став Головою Директорії з 13 лютого 1919 року.

² З 12 березня 1919 р. Є. Петрушевич був водночас одним з членів Директорії УНР, але фактично в її роботі участі не брав.

³ Офіційна назва посади — «Отаман Ради Міністрів» чи «Отаман-Міністер», але її використовували дуже рідко навіть в офіційних документах.

Борис Миколайович Мартос (09.04.1919 — 27.08.1919)
 Ісаак Прохорович Мазепа¹ (27.08.1919 — 26.05.1920)
 В'ячеслав Костянтинович Прокопович (26.05.1920 — 14.10.1920)
 Андрій Миколайович Лівницький (14.10.1920 — 24.03.1921)
 В'ячеслав Костянтинович Прокопович (24.03.1921 — 05.08.1921)
 Пилип Пилипчук (05.08.1921 — 14.01.1922)
 Андрій Миколайович Лівницький (14.01.1922—?)

Західно-Українська Народна Республіка/Західна Область УНР
 (Державний Секретаріат)

Президент Ради Державних Секретарів²
 Кость Лівницький (13.11.1918 — 4.01.1919)
 Сидір Голубович (4.01.1919 — 9.06.1919)

В) Військові міністри

УНР (Центральна Рада)
 Генеральний секретар військових справ³
 Симон Васильович Петлюра⁴ (15.06.17 — 18.12.1918)
 Микола Володимирович Порш (18.12.1918 — 17.01.1918)
 Військовий Міністр
 Іван Немоловський (18.01.1918 — 28.01.1918)
 полковник Олександр Тимофійович Жуковський (29.01.1918 —
 29.04.1918)

Українська Держава
 Військовий Міністр
 (Т.В.О.) отаман Олександр Петрович Греков (29.04.1918 —
 03.05.1918)
 (Т.В.О.) отаман Олександр Володимирович Сливинський
 (03.05.1918 — 08.05.1918)

¹ Протягом певного часу з грудня 1919 р. І. Мазепу заступали (виконували обов'язки Голови РНМ) А. Лівницький та В. Сальський. А. Лівницький, який перебував у Варшаві, фактично керував працею уряду з 12 грудня 1919 р. (з перервами).

² Після запровадження Диктатури замість Державного Секретаріату було створено Раду Уповноважених при Диктаторі, проте вона була лише дорадчим органом.

³ Згідно з «Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріату», затвердженою Тимчасовим урядом 4 серпня 1917 р., Секретаріат військових справ не визнавався, однак фактично існував під егідою Українського військового Генерального комітету.

⁴ С. Петлюра на цій посаді іменувався також «Генеральним комісаром» та «Генеральним секретарем в справах військових».

(Т.В.О.) отаман Олександр Георгійович Лігнау (08.05.1918 — 16.05.1918)¹

Отаман Олександр Францевич Рогоза (16.05.1918 — 14.11.1918)

(Т.В.О.) генеральний хорунжий (згодом генеральний значковий) Борис Йосипович Щуцький (15.11.18 — 14(12-?).12.18)

УНР (Директорія)

Військовий Комісар

Микола Галаган (14.12.1918 — 26.12.1918)

Військовий Міністр²

отаман Олександр Вікторович Осецький (26.12.1918 — 09(01-?).01.1919)

(В.О.) отаман Олександр Петрович Греков (09(01-?).01.1919 — 14(13-?).02.1919)

(Т.В.О.) Григорій Сиротенко (14(13-?).02.1919 — 22.02.1919)

отаман Олександр Андрійович Шаповал (22.02.1919 — 09.04.1919)

отаман Григорій Сиротенко (09.04.1919 (В.О. міністра до 20.06) — 04.07.1919)

(Т.В.О.) отаман Олександр Якович Шайбле (04.07.1919 — 14.07.1919)

(Т.В.О.) полковник Всеволод Миколайович Петрів (14.07.1919 — 05.11.1919)

полковник Володимир Петрович Сальський (05.11.1919 — 05.10.1920 (фактично до 25.07.1920))

(В.О.) генерал-поручник Олексій Семенович Галкін³ (05.10.1920 (фактично з 25.07.1920) — 24.12.1920)

(Т.В.О.) генерал-поручник Микола Леонтійович Юнаків (24.12.1920 — 08.02.1921)

(В.О.) генерал-хорунжий Сергій Іванович Дядюша (08.02.1921 — 24.03.1921)

(Т.В.О.) генерал-поручник Михайло Володимирович Омелянович-Павленко (24.03.1921 — 18.07.1921 (фактично до 11.05.1921))

(Т.В.О.) генерал-хорунжий Марко Данилович Безручко (18.07.1921 (фактично з 11.05.1921) — 31.07.1921)

¹ З поверненням 16 червня 1918 р. рангів О. Рогоза був перейменований на генерального бунчужного.

² Офіційна назва посади була «Народній Військовий міністр», але використовували її дуже рідко навіть в офіційних документах.

³ О. Галкін фактично виконував обов'язки міністра з липня 1920 р., хоча офіційно був лише заступником міністра.

(Т.В.О.) генерал-хорунжий Віктор Олексійович Павленко (31.07.1921 — 03.11.1921)

(Т.В.О.) генерал-поручник Петро Костянтинович Єрошевич¹ (03.11.1921 — 14.11.1921)

(Т.В.О.) генерал-хорунжий Андрій Михайлович Вовк (14.11.1921 — 22.05.1922)

генерал-поручник Микола Леонтійович Юнаків² (22.05.1922—?)³

Західно-Українська Народна Республіка/Західна Область УНР
Державний секретар військових справ⁴

полковник Дмитро Вітовський (09.11.1918 — 13.02.1919)

полковник Віктор Курманович (13.02.1919 — 09.06.1919)

Г) Начальники генеральних штабів

Центральна Рада — УНР

генерал-майор Борис Бобровський (23.11.1917 — 30.01.1918)

отаман Олександр Вікторович Осецький (30.01.1918 — 10.03.1918)

полковник Олександр Володимирович Сливинський (10.03.1918 — 19.11.1918)

Українська Держава

полковник Олександр Володимирович Сливинський (10.03.1918 — 19.11.1918)

УНР (Директорія)

отаман Олександр Вікторович Осецький⁵ (15.12.1918 — 13(?).02.1919)

отаман Олександр Якович Шайбле (13(?).02.1919 — 02.10.1919)

генерал-хорунжий Сергій Іванович Дядюша (02.10.1919 — 25.05.1920)

генерал-хорунжий Володимир Олександрович Сінклер (25.05.1920 — 19.08.1921)

¹ О. Галкін та П. Єрошевич іноді писались у документах як «Галкин» та «Ярошевич».

² Наказ про призначення М. Юнаківа міністром було видано лише 17 січня 1921 р., хоча фактично він виконував обов'язки міністра з 24 грудня 1920 р. (як зазначено в наказі).

³ Певний час у липні-серпні (до 18.08) 1921 р. Т.В.О. Міністра і Командарма був В. Сальський.

⁴ Державний секретаріат військових справ було скасовано після встановлення диктатури.

⁵ О. Осецький під час обіймання посади був єдиним начальником Штабу повстанських військ (Штабу армії); після здобуття Києва став начальником Генерального штабу, залишаючись на посаді начальника Штабу армії.

генерал-хорунжий Всеволод Миколайович Петрів (19.08.1921—?)

Західно-Українська Народна Республіка/Західна Область УНР
 Спеціального Генштабу не було, а усі його функції об'єднувала
 в собі НКГА.

Д) Командуючі діючими арміями

УНР (Центральна Рада)

Командувач всіма Українськими військами для оборони Украї-
 ни від наступу Армії Радянських Народних Комісарів

Полковник(?) Юрій Євгенович (Євдокимович-?) Капкан (20.12.
 1917 — 12.02.1918)

Українська Держава

Головнокомандувач армій фронту

генерал від кавалерії граф Федір Артурович Келлер (19.11.1918 —
 26.11.1918)

генерал-лейтенант князь Олександр Миколайович Долгоруков
 (26.11.1918 — 14.12.1918)

УНР (Директорія)

Головний отаман Українських Республіканських Військ, Голов-
 ний Отаман військ УНР Симон Васильович Петлюра¹ (14.11.1918—
 26.05.1926)

Наказний Отаман²

(В.О.) отаман Олександр Петрович Греков (19.02.1919 — 14(13-?).
 03.1919)

(Т.В.О.) отаман Олександр Андрійович Шаповал³ (14(13-?).
 03.1919 — 07.04.1919)

(В.О.) отаман Олександр Вікторович Осецький (07.04.1919 —
 17.08.1919)

Командуючий Дієвою Армією⁴

отаман Василь Нікіфорович Тютюнник (17.08.1919 — 26.09.1919)

¹ На час поїздки С. Петлюри до ЗО УНР у лютому 1919 р. його обов'язки тимчасово виконував А. Макаренко.

² Посаду офіційно запроваджено 24 лютого 1919 р. і скасовано 19 липня 1919 року.

³ Певний час у березні-квітні 1919 р. обов'язки Наказного Отамана виконував А. Мельник.

⁴ Посада офіційно створена 17 серпня 1919 р., до того керівництво здійснював Наказний Отаман, а фактично — начальник Штабу Дієвої Армії. Як самостійну посаду командарма було скасовано наказом ГК від 11 травня 1921 р., коли на підставі закону УНР обов'язки командарма поклали на військового міністра.

полковник Володимир Петрович Сальський (26.09.1919 — 05 (фактично до 9).11.1919)

отаман Василь Нікіфорович Тютюнник (05 (фактично з 10).11.1919 — 05 (фактично до 06).12.1919)

отаман (згодом генерал-хорунжий, згодом генерал-поручник) Михайло Володимирович Омелянович-Павленко (05 (фактично з 06).12.1919 — 11.05.1921).

(Т.В.О.) генерал-хорунжий Марко Данилович Безручко (11.05.1921 — 31.07.1921)

(Т.В.О.) генерал-хорунжий Віктор Олексійович Павленко (31.07.1921 — 03.11.1921)

(Т.В.О.) генерал-поручник Петро Костянтинович Єрошевич (03.11.1921 — 14.11.1921)

(Т.В.О.) генерал-хорунжий Андрій Михайлович Вовк (14.11.1921 — 22.05.1922)

генерал-поручник Микола Леонтійович Юнаків (22.05.1922—?)

Західно-Українська Народна Республіка/Західна Область УНР
полковник Дмитро Вітовський (01.11.1918 — 05.11.1918)

Генеральний отаман

отаман Гриць Коссак (05.11.18 — 09.11.1918)

Наказний отаман

сотник (пізніше полковник) Гнат Стефанів (09.11.1918 — 10.12.1918)

Командуючий військами ЗУНР/з 28.01.1919 — Командуючий Галицькою армією¹

генеральний хорунжий Михайло Омелянович-Павленко (10.12.1918 — 09.06.1919)

Начальний Вожд Військ

генерал-поручник Олександр Петрович Греков² (09.06.1919 — 05.07.1919)

генерал-четар Мирон Тарнавський (05.07.1919 — 05.11.1919)

генерал-четар Осип Микитка (05.11.1919 — 10.02.1920)

полковник Альфред Шаманек (10.02.1920 — 21.02.1920)

підполковник Амброзій Вітошинський (21.02.1920 — 01.03.1920)

¹ Після 1 березня 1920 р. ЧУГА (колишня ГА) офіційно перестала бути самостійним військовим формуванням, хоча фактично існувала.

² Позаяк система військових звань у збройних силах ЗУНР (ЗО УНР) певний час не була усталена, М. Омелянович-Павленко іменувався тим рангом, який мав у збройних силах Української Держави, — генеральний хорунжий. З кінця січня 1919 р. він почав підписувати документи як «отаман», оскільки саме так називалися особи вищого командного складу Армії УНР. У той же час у збройних силах ЗУНР (ЗО УНР) отаман відповідав майору Австро-Угорської армії.

Е) Начальники штабів діючих армій

УНР (Директорія)

Начальник Штабу Українських Республіканських Військ/Начальник Штабу Дієвої армії УНР

отаман Олександр Вікторович Осецький (14.11.1918 — 22.01.1919)

Начальник Штабу Дієвої армії УНР¹

отаман Андрій Атанасович Мельник (22.01.1919 — 01.06.1919; офіційно до 23.07.1919)

(Т.В.О.) отаман Василь Нікіфорович Тютюнник (01.06.1919; офіційно з 23.07.1919 — 17.08.1919)

отаман Володимир Олександрович Сінклер (17.08.1919 — 25(?).11.1919)

полковник Євген Васильович Мишковський (25(?).11.1919 — 05.12.1919(?))

(Т.В.О.) полковник Андрій Данилович Долуд (05.12.1919(?) — 14.04.1920)

(Т.В.О.) полковник Опанас (Афоній) Авксентійович Стефанов (14.04.1920 — 24.04.1920)

(Т.В.О.) полковник Андрій Данилович Долуд (24.04.1920 — 18.05.1920)

полковник (пізніше генерал-хорунжий) Петро Іванович Ліпко (18.05.1920 — до середина березня 1921)

полковник Віктор Максимович Куц (середина березня 1921 — 11.05.1921)

Начальник Партизансько-Повстанського Штабу Війська УНР²
генерал-хорунжий Юрій Йосипович Тютюнник (з 23.02.1921)

Західно-Українська Народна Республіка/Західна Область УНР

полковник Микола Маринович (01.11.1918 — 05.11.1918)

отаман Сень Горук (05.11.1918 — 10.12.1918)

полковник Євген Мишковський (10.12.1918 — 13.02.1919)

полковник Віктор Курманович (13.02.1919 — 09.06.1919)

полковник Карл Стіпсич де Тернова (09.06.1919 — 05.07.1919)

полковник Альфред Шаманек (05.07.1919 — 05.11.1919)

генерал-четар Густав Ціріц (05.11.1919 — 10.02.1920)

¹ Посаду було скасовано наказом ГКВ УНР від 11 травня 1921 року.

² Створений 23 лютого 1921 р. для керівництва повстанським рухом на території УСРР; фактично припинив діяльність після поразки Листопадового рейду.

полковник Альфред Шаманек (10.02.1920 — 01.03.1920)

Об'єднані Українські Армії (08—11.1919)¹

Начальник Штабу Головного Отамана

отаман Микола Леонтійович Юнаків (УНР)

Отаман-Квартирмейстер Штабу Головного Отамана

генерал-четар Віктор Курманович (ЗО УНР) — до переходу
Галицької армії на бік Збройних Сил Півдня Росії.

¹ Фактично з'явилися 11 серпня 1919 р., коли було створено змішаний наддніпрянсько-галицький Штаб Головного Отамана, який мав здійснювати оперативне керування Наддніпрянською і Галицькою арміями; після переходу Галицької армії на бік Збройних Сил Півдня Росії керував лише Дієвою армією УНР; фактично припинив свою діяльність у грудні 1919 року.

ДОДАТОК 8. ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ ВІЙСЬКОВИХ ЗВАНЬ УКРАЇНСЬКИХ АРМІЙ

Російська армія на 1917 р. (лінійна піхота)	УНР Наказ ГСВСУНР від 17.12.1917 ч.74 ті інші	Українська Держава Наказ ВО від 16.06.1918 ч.221 та інші	УНР Наказ ГУВ УНР від 08.01.1919 ч.28	УНР Наказ ВДА УНР від 09.04.1919 ч.80	УНР Наказ ГУВ УНР від 24.04.1919 ч.276 та інші	Австро-Угорська армія на 1918 р. (лінійна піхота)	ЗУНР IX Розпоряд ДСВС від 13.11.1918	ЗОУНР XLVI Розпоряд ДСВС від 22.04.1919	ЗОУНР Наказ Військам від 21.06.1919 ч.39 (зі змінами)	Наказ ГКВ УНР від 12.03.1920 ч.8 (муштрові)
I. Генерал-фельдмаршал	—	—	—	—	—	I. Фельдмаршал (Feldmarschall)	—	—	—	—
II. Генералот інфантерії	Отаман фронту/ Отаман армії/ Отаман корпусу	Генеральний Бунчужний	Корпусний отаман	Кошовий отаман	Кошовий отаман	III. Генерал дер Інфантеріе (General der Infanterie)	—	Генеральний сотник	Генерал-сотник	Генерал-Полковник
III. Генерал-лейтенант	Отаман дивізії	Генеральний Значковий	Дивізійний отаман	Отаман	Отаман	IV. Фельдмаршал-лейтнант (Feldmarschal-leutnant)	—	Генеральний поручник	Генерал-поручник	Генерал-Поручник
IV. Генерал-майор	Отаман бригади	Генеральний Хорунжий	Бригадний отаман	Отаман	Отаман	V. Генерал-майор (General-major)	—	Генеральний четар	Генерал-четар	Генерал-Хорунжий

Продовження тал.

Російська армія на 1917 р. (лінійна піхота)	УНР Наказ ГСВС УНР від 17.12.1917 ч. 7/4 т і інші	Українська Держава Наказ ВО від 16.06.1918 ч. 221 та інші	УНР Наказ ГУВ УНР від 08.01.1919 ч. 28	УНР Наказ ВДА УНР від 09.04.1919 ч. 80	УНР Наказ ГУВ УНР від 24.04.1919 ч. 276 та інші	Австро-Угорська армія на 1918 р. (лінійна піхота)	ЗУНР ІХ Розпоряд ДСВС від 13.11.1918	ЗОУНР Наказ ХЛVI Розпоряд ДСВС від 22.04.1919	ЗОУНР Наказ Військам від 21.06.1919 ч. 39 (зі змінами)	Наказ ІКВ УНР від 12.03.1920 ч. 8 (муштрові)
VI. Полковник	Полковник	Полковник	Полковник	Полковник	Полковник	VI. Оберст (Oberst)	Полковник	Полковник	Полковник	Полковник
VII. Подполковник	Осаул Курінний	Військовий старшина	Військовий старшина	Осаул	Осаул	VI. Оберст-льойтнант (Oberstleutnant)	Осаул	Підполковник	Підполковник	Підполковник
—	—	—	—	—	—	VIII. Майор (Major)	Отаман	Отаман	Отаман	—
VIII. Капітан IX. Штабс-Капітан	Сотенний (Сотник)	Сотник	Сотник	Сотник	Сотник	IX. Гауптман (Hauptmann)	Сотник	Сотник	Сотник	Сотник
X. Поручик	Півсотенний	Значковий	Хорунжий	Чотарь	Чотарь	X. Обер-льойтнант (Oberleutnant)	Поручник	Поручник	Поручник	Поручник
XI. Подпоручик	Півсотенний	Хорунжий	Хорунжий	Хорунжий	Хорунжий	XI. Льюйтнант (Leutnant)	Четар	Четар	Четар	Хорунжий
XIII. Прапорщик	—	—	—	—	—	XII. Феріх (Fahnrich)	Хорунжий	Хорунжий	Хорунжий	Хорунжий

Продовження табл.

Російська армія на 1917 р. (лінійна піхота)	УНР Наказ ГСВС УНР від 17.12.1917 ч.74 та інші	Українська Держава Наказ ВО від 16.06.1918 ч.221 та інші	УНР Наказ ГУВ УНР від 08.01.1919 ч.28	УНР Наказ ВДА УНР від 09.04.1919 ч.80	УНР Наказ ГУВ УНР від 24.04.1919 ч.276 та інші	Австро-Угорська армія на 1918 р. (лінійна піхота)	ЗУНР ІХ Розпоряд ДСВС від 13.11.1918	ЗОУНР XLVI Розпоряд ДСВС від 22.04.1919	ЗОУНР Наказ Військам від 21.06.1919 ч.39 (зі змінами)	Наказ ГКВ УНР від 12.03.1920 ч.8 (муштрові)
Под-прапорщик	—	—	—	—	Підхорунжий	Штабс-фельдфебель (Stabsfeldwebel)	Бул.ст.десятник	Булавний десятник	Підхорунжий	Підхорунжий
—	—	—	—	—	—	Кадет-Аспірант (Kadett-Aspirant)	—	Підхорунжий	—	—
Фельдфебель	Бунчужний	Бунчужний	Бунчужний	Бунчужний	Бунчужний	Фельдфебель (Feldwebel)	Ст.десятник	Старший десятник	Старший десятник	Бунчужний
Старший унтер-офіцер	Чотовий (Чотар)	Чотовий	Чотовий	Чотовий	Чотовий	Цугшюрер (Zugsfuhrer)	Десятник	Десятник	Десятник	Чотовий
Младший унтер-офіцер	Ройовий	Ройовий	Ройовий	Ройовий	Ройовий	Корпорал (Korporal)	Вістун	Вістун	Вістун	Ройовий
Ефрейтор	Козак	Козак	Козак	Козак	Гуртковий (?)	Гейфрейтер (Gefreyter)	Ст.стрілець	Старший стрілець	Старший стрілець	Гуртковий
Рядовий	Козак	Козак	Козак	Козак	Козак	Інфантеріст (Infanterist)	Стрілець	—	Стрілець	Козак

Примітки

Сучасний термін «військове звання» вживається нижче для зручності. У 1917-1921 роках йому відповідали російський термін «чин» та його українські аналоги «ранг», «ступень», «ступінь».

Знак «-» означає, що таке звання відповідним наказом (наказами) не передбачалось, або ж просто відсутнє в тексті.

З грудня до червня 1918 р., а також з січня до квітня 1919 р. у військах УНР існували «ранги по посадам», тобто звання військового відповідало тій посаді, яку він обіймав у цей момент. Однак за час існування такої системи так і не було затверджено чіткого еквівалента усіх посад певній умовній назві, тож система «персональних» звань фактично продовжувала існувати. Проте навіть після квітня 1919 р. знаходились люди, які титулювали себе «по посаді». Усі «ранги по посаді» даються в цій таблиці в еквіваленті.

Хоча звання Прапорщик Російської армії і Феріх (Fahnrich) Австро-Угорської армії були багато чим схожі (наприклад, умовами отримання такого звання), проте перше звання безумовно належало до офіцерських чинів, а друге — ні, хоча і входило до XII класу Табелі про ранги Австро-Угорської імперії. Саме тому за наказом ГКВ УНР від 12 березня 1920 року ч. 8 Прапорщик автоматично належав до Хорунжого, а Феріх/Хорунжий ГА — лише якщо пробув на фронті не менше ніж 6 місяців.

У Російській імперії в V, XI та XIV класах Табелі про ранги не було військових звань.

З 1907 р. в Росії між званнями Прапорщика та Підпрапорщика існувало підстаршинське звання Зауряд-прапорщик, однак воно присвоювалось дуже рідко і не знайшло еквівалента при встановленні українських військових звань.

З 1915 р. в Австро-Угорщині між званнями Фельдмаршала (Feldmarschall) та Генерала дер інфантеріє (General der Infanterie) було запроваджено в II класі Табелі про ранги звання Генерал-оберст (Generaloberst), яке не знайшло еквівалента при встановленні українських військових звань.

З 1915 р. в Австро-Угорщині між званнями Феріх (Fahnrich) та Штабсфельдфебель (Stabsfeldwebel) існувало звання Офіцірштеллфертреттер (Offizierstellvertreter), яке належало до XII класу Табелі про ранги Австро-Угорської імперії. Це звання офіційно не присвоювалось у ГА (хоча на практиці його іноді присвоювали всупереч численним заборонам). Усі вояки, що мали таке звання, іменувались «Місто-старшина» і носили відзнаки вищого підстаршинського звання ГА (Булавний старший десятник чи Булавний десятник).

Кадет-Аспірант (Kadett-Aspirant) було чимось середнім між званням та посадою кандидатів на офіцерське звання (у Російській армії йому від-

повідала посада Вольноопределяющийся). Офіційно Кадет-Аспірант прирівнювався до фельдфебеля.

Згідно з наказом Військового Міністра УНР від 29.03.1918 ч. 142 вищим званням було Отаман корпусу, зате під званням Півсотенний було введено «звання по посаді» Хорунжий (яке не відповідало жодному класу цивільних урядовців). В інших наказах того часу замість Отаману фронту існував Отаман армії, а іноді ці два звання співіснували.

За часів існування «рангів по посадам» звання Підполковник було розділено на два: Осаул/Військовий старшина, який був помічником командира полку, та Курінний, який командував куренем.

За часів Української Держави звання Гуртковий офіційно не вводилось, хоча і передбачалось штатами.

Наказом ГУВ УНР від 24 квітня 1919 року ч. 276 та іншими наказами весни/літа 1919 р. додаткові звання офіційно не вводились, а лише запроваджувались відзнаки звань. Можливо, звання були запроваджені спеціальними наказами раніше, але документів про це відшукати досі не вдалося.

Згідно з наказом ГКВ УНР від 12 березня 1920 року ч. 8, Отаман (Мажор) отримував звання Підполковник армії УНР, якщо мав 2 повні роки старшинства. Якщо він їх не мав, то отримував звання Сотник.

Згідно з наказами ВО від 16 червня 1918 року ч. 221, ВДА УНР від 9 квітня 1919 року ч. 80 та ГКВ УНР від 12 березня 1920 року ч. 8, Штабс-Капітан отримував звання Сотник, якщо мав 2 повні роки старшинства в ранзі. Якщо він їх не мав, то отримував відповідно звання Значковий (наказ ч. 221), Чотарь (наказ ч. 80) чи Поручник (наказ ч. 8).

Згідно з наказом ГКВ УНР від 12 березня 1920 року ч. 8 Фенріх/Хорунжий ГА отримував звання Хорунжий Армії УНР, якщо пробув на фронті не менше ніж 6 місяців. Якщо пробув менше — отримував звання Підхорунжий.

Згідно з наказом ГКВ УНР від 12 березня 1920 року ч. 8 Кадет-Аспірант (Kadett-Aspirant) отримував звання Хорунжий армії УНР, якщо пробув на фронті не менше ніж 1 рік. Якщо пробув менше — отримував звання Підхорунжий.

У наказі ГКВ УНР від 12 березня 1920 року ч. 8 не було еквівалента для звання Штабс-фельдфебель/Булавний десятник ГА, однак за аналогією з польськими званнями звання Штабовий сержант, яке наводилось у цьому наказі, мало відповідати Підхорунжому Армії УНР.

ДОДАТОК 9. ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ ЗВАНЬ ВІЙСЬКОВИХ УРАДОВЦІВ

Українська Держава Наказ ВО від 27.07.1918 ч. 363	УНР Наказ ГУВ УНР від 08.01.1919 ч.28	УНР Наказ ГУВ УНР від 30.03.1920 ч. 16	УНР Наказ ГКВ УНР від 13.09.1920 ч. 031
Державний адміністратор	Адміністративний отаман Головного управління	Генеральний дорадчий	Генеральний радник
Державний дорадчий	Адміністративний отаман управління	Генеральний адміністратор	Генеральний лавник
Державний ранговий	Адміністративний отаман	Генеральний ранговий	Генеральний ранговий
Старший Адміністратор	Адміністративний Полков- ник	Булавний дорадчий	Радник
Старший Дорадчий	Адміністративний Військо- вий старшина, Адміністративний Курінний	Булавний адміністратор	Дорадчий
Адміністратор	Адміністративний Сотник	Дорадчий	Адміністратор
Дорадчий	—	Адміністратор	Лавник
Ранговий	Адміністративний Хорунжий	Ранговий	Ранговий
		Кандидат на ранг	Підранговий

ДОДАТОК 10. ЧИСЕЛЬНІСТЬ БОЙОВИХ ЧАСТИН НАДНІПРЯНСЬКОЇ АРМІЇ НА ОКРЕМІ ДАТИ

Дата	Харчовий склад		Бойовий склад		Гармаг	Куле-метів	Бронепоезdv	Бронемобілів	Літаків	Автомобілів	Конеv
	старшини	стрільці	старшини	стрільці							
початок січня 1918 ¹	?	?	24270 багнетів і 2100 шабель	?	92	?	-	декілька	1 2	?	?
початок січня 1919 ²	?	?	66500 багнетів і 6360 шабель	?	160	?	5	?	?	?	?
початок березня 1919 ³	2700	1400 + 34200	30500 багнетів і 750 шабель	?	?	?	?	?	?	?	?
16 серпня 1919 ⁴	2580	2019 + 33398	10734 багнети і 1803 шаблі	177	533	9	6	22	22	34	9488
8/15 вересня 1920 ⁵	3287	12117	2291 4345 багнетів + 2043 шаблі	44	324	2	6	— (?)	?	?	4491
10 листопада 1920 ⁶	3888	35259	2100 9313 багнетів + 2560 шаблі	74	675	2	8	3	3	?	7966

Примітки

У стовпчику «стрільці» перед знаком «+» вказані підстаршини, якщо вони враховуються окремо від козаків. Не всі частини подавали кількість підстаршин, а іноді навіть і старшин, окремо від козаків.

¹ Тинченко Я. Перша Українсько-Більшовицька війна. — К., 1996. — С. 40—43.

² Проходь В. Вождь та військо. // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926). — К.: МП «Фенікс», 1992. — С. 133—136.

³ Ковальчук М. Чисельність Армії УНР в Кам'янську добу, Директорії (червень-листопад 1919 р.) у світлі архівних документів. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 2007. — С. 161.

⁴ Дислокаційна відомість і бойовий склад частин Дієвої Армії військ УНР. (ЩДВ) України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 28. — Арк. 1—8.)

⁵ Українсько-Московська війна 1920 року в документах. Ч. 1. — Варшава, 1933. — С. 215.

⁶ Українсько-Московська війна 1920 року в документах. Ч. 1. — Варшава, 1933. — С. 330.

На початок січня 1918 р. усі дані — приблизні і без малих загонів. Вказані лише частини на території України (без Криму) в тилу та в позафронтівій зоні. Можливо, що насправді вказано бойовий стан частин, а не кількість багнетів і щабель. Багато з цих частин були не лояльні і небоєздатні.

На початок січня 1919 р. усі дані — приблизні і без малих загонів різних отаманів. До цього ще 55000 вояків в процесі формування. У порівнянні з пізнішими даними можливо, що насправді вказано бойовий стан частин, а не кількість багнетів і щабель. Деякі з цих частин були не лояльні і небоєздатні.

На 16 серпня 1919 р. ще 4 радіостанції і 4 аеростати. Дані по 2 дивізії приблизні, вона не враховувала окремо старшин і підстаршин, тож загальна кількість старшин і підстаршин в Армії УНР має бути більшою.

На 8/15 вересня 1920 р. чисельність Армії УНР вказана без 6 сд, але з двома запасними бригадами, Юнацькою школою і Чорноморським морським півекіпажем.

На 10 листопада 1920 чисельність Армії УНР вказано без запасних частин, зате з Комендатурою тилу, Охороною Головного Отамана і Чорноморським морським півекіпажем. До того ще 1346 возів.

ДОДАТОК 11. ЧИСЕЛЬНІСТЬ БОЙОВИХ ЧАСТИН ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ НА ОКРЕМІ ДАТИ

Дата	Харчовий склад		Бойовий склад		Гармат	Куле- метів	Броне- поїздів	Броне-авто- мобілів	Літа- ків	Авто- мобілів	Коней
	старшини	стрільці	старшини	стрільці							
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
14 січня 1919 ¹ 7	513	22334	?	?	127+4(?)	238	3	— (?)	?	?	?
15 березня 1919 ¹ 8	1395	51274	855	36796	192+46	512	3(?)	?	10	66	7981
середина травня 1919 ¹ 9	1775	65881	911	37980	166+5(?)	702	4	?	10	75	8401
16 серпня 1919 ¹ 0	1888	49795	17363 багнетів та 220 шабель		158	546	?	?	?	?	11376

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 8—8 зв.

² *Krotki M. Ukrainiska Armia Halicka 1918—1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposazenie i wartosc bojowa sil zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej.* — Torun, 2002. — S. 60, tabl. VI.

³ *Ibid.* — S. 67, tabl. XII (зведена за різними відомостями від 8—15 травня 1919).

⁴ Дислокаційна відомість і бойовий склад частин Дієвої Армії військ УНР // ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 28. — Арк. 1—8.

⁵ *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року... — С.525, таблиця №12.

⁶ Там само. — С.531, таблиця №19. Слід відзначити, що в оригіналі були перепутані стовпчики, в яких вказувалось кількість гармат та кулеметів.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1 жовтня 1919 ¹	2674	43044	15297 (9866 багнетів та шабель)	146	559	?	?	?	?	?	?
30 листо- пада 1919 ²	1617	28148	388 (170 баг- нетів та шабель)	5032 (2983 багнети та шаблі)	155	343	?	?	?	?	?

Примітки

У стовпчику «Гармати» після знака «+» вказано кількість піхотних гармат і мінометів.

У стовпчику «Літаки» вказано тільки боездатні машини.

Стан армії вказано з наддніпрянськими частинами, які безпосередньо входили до її складу.

На середину травня 1919 також 4 аеростати та 2359 возів.

На 16 серпня 1919 вказано лише легкі гармати.

На 1 жовтня 1919 чисельність армії вказано з приданими наддніпрянськими частинами.

ДОДАТОК 12. ТАБЛИЦЯ ТАКТИКО-ТЕХНІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ОСНОВНИХ ЗРАЗКІВ ОЗБРОЄННЯ УКРАЇНСЬКИХ АРМІЙ

Примітка

Вказано характеристики лише основних зразків озброєння українських армій; крім них існували й інші (наприклад, гвинтівки системи Маузера, австрійські піхотні гармати та міномети, бронеавтомобілі та літаки різних марок).

А) Стрілецька зброя

Пістолети та револьвери

Назва	Країна виробництва	Калібр, мм	Довжина, мм	Вага, кг	Магазин чи барабан, патронів	Прицільна дальність, м	Скорострільність бойова, пострілів/хвилину	Швидкість польоту кулі, м./сек.
Наган зр.1895 (револьвер)	Росія	7,62	234	0,837	7	50	7	270
Рог-Шгайр М07 (пістолет)	Австро-Угорщина	8	232	0,99 (без патронів)	10			330
Шгайр М12 (пістолет)	Австро-Угорщина	9	216	0,98 (без патронів)	8			340

Гвинтівки та карабіни

Назва	Країна виробництва	Калібр, мм	Довжина без багнета/з багнетом, мм	Вага без багнета/з багнетом, кг	Магазин, патронів	Прицільна дальність, м	Скорострільність, пострілів/хвилину	Швидкість польоту кулі, м/сек.
Манліхер М1895	Австро-Угорщина	8	1270/1515	3,65/3,93	5	1950	до 50 (без прицілювання)	620
Манліхер М1895 (карабін)	Австро-Угорщина	8	990/1235		5	1800		
Мосін зр.1891	Росія	7,62	1306/1734	4,2/4,5	5	2400	до 35 (без прицілювання)	880
Мосін зр.1907 (карабін)	Росія	7,62	1016	3,5/-	5	1500		

Кулемети

Назва	Країна виробництва	Калібр, мм	Довжина кулемета, мм	Вага бойова, кг	Магазин, патронів	Прицільна дальність, м	Скорострільність бойова, пострілів/хвилину	Швидкість польоту кулі, м./сек.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Кольт М1895/1914 (станковий)	США	7,62 (США)	1050	бл.40	стрічка на 250 патр.	2300	250	850
Льюїс М1915 (ручний)	Велико-британія	7,71	1280	17,8	47	1800	150	747
Максим зр. 1910	Росія	7,62	1067	63,6	стрічка на 250 патр.	2270	250—300	617

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Шварцлозе М7/12 (станковий)	Австро-Угорщина	8	1066	42	стрічка на 250 патр.	2000	250	625
Шош, або CSRG (ручний)	Франція (Франц.)	8	1170	10,45	20	до 2000	120	630

Б) Артилерія

Назва	Країна виробництва	Тип	Калібр, мм	Вага гармати на позиції/в поході, кг	Вага снаряду, кг	Дальність стрільби, км	Скорострільність бойова, пострілів/хвилину	Швидкість польову снаряду, м/сек.
3-дм зр.1902	Росія	польова гармата	76,2	1092/2017	6,5	8,5	10	588
8-см М5/8	Австро-Угорщина	польова гармата	76,5	1020/1910	6,68	7	10	500
10-см М14	Австро-Угорщина	польова гаубиця	100	1417/?	13,6	8,1	2	397
42-лін. зр. 1910	Росія	важка польова гармата	106,8	2172/2490	16,4	12,7	5	580
48-лін. зр. 1910	Росія	польова гаубиця	121,5	1331/2375	23	7,7	2	335
6-дм зр. 1910	Росія	важка польова гаубиця	152,4	2160/2520	40,9	7,7	2	381

ДОДАТОК 13. СЛОВНИК ВІЙСЬКОВИХ ТЕРМІНІВ ЧАСІВ ПЕРШИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

Примітка

Терміни, позначені «УНР» та «ЗУНР», використовувались лише на Наддніпрянщині та Наддністрянщині відповідно.

- бронепотяг — бронепоїзд
 булава (ЗУНР) — штаб
 вишкіл (ЗУНР) — учбовий центр
 гаплік (УНР), гафтка (ЗУНР) — гачок (для застібання одягу)
 генеральна булава (ЗУНР) — генеральний штаб
 духівник (ЗУНР) — священник, в т. ч. військовий
 заостмотрення — забезпечення
 запасовий — запасний
 значковий — ад'ютант; також молодше офіцерське звання в армії Української Держави
 канон (ЗУНР) — гармата
 кіш — запасна частина, корпус (УНР)
 козак — особа рядового складу; також вживався для позначення усіх вояків, що не належали до офіцерського складу, а також для позначення усіх вояків армії взагалі
 командант (ЗУНР) — командир
 курінь, курень — батальйон чи дивізіон
 мужва (ЗУНР) — особа рядового складу
 муштровий — особа стройового складу (стрілець, кулеметник тощо)
 немуштровий — особа нестрійового складу (кухар, швець тощо)
 обіжник — циркуляр
 однострій (ЗУНР) — уніформа, форма одягу
 осаул (УНР) — ад'ютант; також військове звання в Армії УНР
 отаман — командир, командувач; також: УНР — генерал, ЗУНР — майор
 офіція — відомство
 пан-отець — священник, в т. ч. військовий
 панцерник, панцерка — бронеавтомобіль
 підстаршина — особа сержантського складу

потяг — поїзд
ранг — військове звання
розпоряд (ЗУНР) — наказ
рій — відділення
сестра-жалібниця — медична сестра
скоростріл (ЗУНР) — кулемет
сотня — рота
старшина — офіцер
ступень (ЗУНР), ступінь (УНР) — військове звання
товариш (УНР) — заступник (міністра)
урядовець, військовий урядовець — цивільний чиновник військового відомства
управа — управління
центиметр (ЗУНР) — сантиметр
цуг (ЗУНР) — поїзд
число (скорочено — ч.) — номер
чохол (УНР) — обшлаг
чота (УНР), чета (ЗУНР) — взвод
чумарка — приталений в стані, однобортний верхній чоловічий одяг, який поширювався від стану зборами.

ДОДАТОК 14. СХЕМИ БОЙОВИХ ДІЙ І СПИСОК СКОРОЧЕНЬ У ТЕКСТІ І НА СХЕМАХ

Примітка

У документах того часу (на відміну від сучасних) у скороченнях після кожної літери на загал ставилась крапка.

А. — армія

б.р. — біжучого року (= цього року)

бриг. — бригада

ВДА — [Наказ] військам Дієвої Армії

ВМ — Військове Міністерство

ВО — Військова Офіція

Вол. — Волинська

в.р. — власною рукою (писалась на копіях документів замість підпису особи)

Г., Гал. — галицький, галицька

ГА — Галицька Армія

ген. — генерал

гр. — група

ГУВ УНР — Головна Управа Війська УНР

ГКВ УНР — Головна Команда Війська УНР

д., див. — дивізія

ДА — Дієва Армія УНР

д-р — доктор (тут — науковий ступінь, а не медична посада)

ДСВС — Державний секретаріат військових справ ЗУНР/ЗО УНР

Зап. — Запорізька, Запорізький

Залізн. — Залізнична, Залізничний

ЗО УНР — Західна область УНР (колишня ЗУНР, що увійшла до складу УНР; це скорочення писалось як разом, так і окремо)

ЗСПР — Збройні Сили Півдня Росії

ЗУНР — Західно-Українська Народна Республіка

к., корп. — корпус

кбр — кінна бригада

Київ. — Київський, Київська

кул. — кулеметний, кулеметна

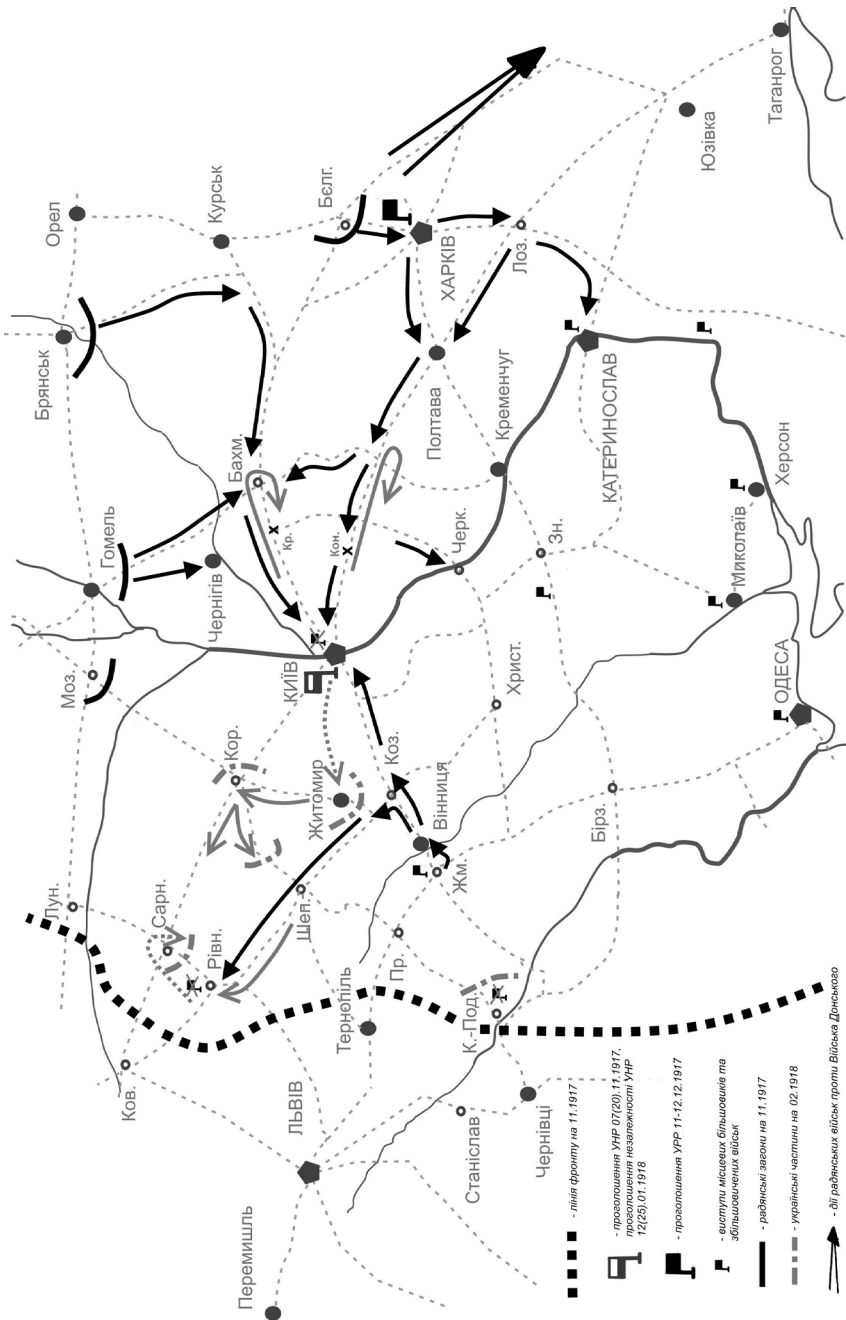
НКГА — Начальна Команда Галицької Армії

НКПВ — Начальна Команда Польських Військ

НКУВ — Начальна Команда Українського Війська
 Новорос. — Новоросійської
 НШ — начальник штабу
 ОЗСС — Окремий загін Січових Стрільців
 Окд — Окрема кінна дивізія (1920)
 от. — отаман
 п. — полк, полковник
 Півн. — Північна, Північний
 РСЧА — Робітничо-Селянська Червона Армія
 СС — Січових Стрільців
 с.р. — цього року (= цього року)
 ст. — станція
 УНР — Українська Народна Республіка
 Холм. — Холмська, Холмський
 ЦР — Центральна Рада
 ц.р. — цього року (= цього року)
 Ч. — число (=номер)
 ШГО — Штаб Головного Отамана
 ШДА — Штаб Дієвої армії
 ЯВПГ — Ясновельможний Пан Гетьман (П. Скоропадський)

Список скорочень назв населених пунктів на схемах

Бахм. — Бахмач	
Белг. — Белгород	
Бірз. — ст. Бірзула	
Жм. — Жмеринка	
Зн. — ст. Знам'янка	
К.-Под. — Кам'янець-Подільський	 - дії українських військ
Ков. — Ковель	 - дії радянських військ
Коз. — ст. Козятин	 - дії білих військ (ЗСПР)
Кон. — ст. Кононівка	 - дії польських військ
Кор. — Коростень	
Кр. — ст. Крути	
Лоз. — ст. Лозова	 - великі міста
Лун. — Лунинець	 - значні міста
Моз. — Мозир	 - інші міста та важливі залізничні станції
Пр. — Проскуров	
Рівн. — Рівне	
Сарн. — ст. Сарни	 - основні залізничні лінії
Христ. — ст. Христинівка	
Шеп. — ст. Шепетівка	<i>Гал. к.</i> - назва з'єднання (назва розташована в районі його дислокації)

— линия фронта на 11.1917

— проголошення УНР 07.20.11.1917.
— проголошення незалежності УНР
12.29.01.1918

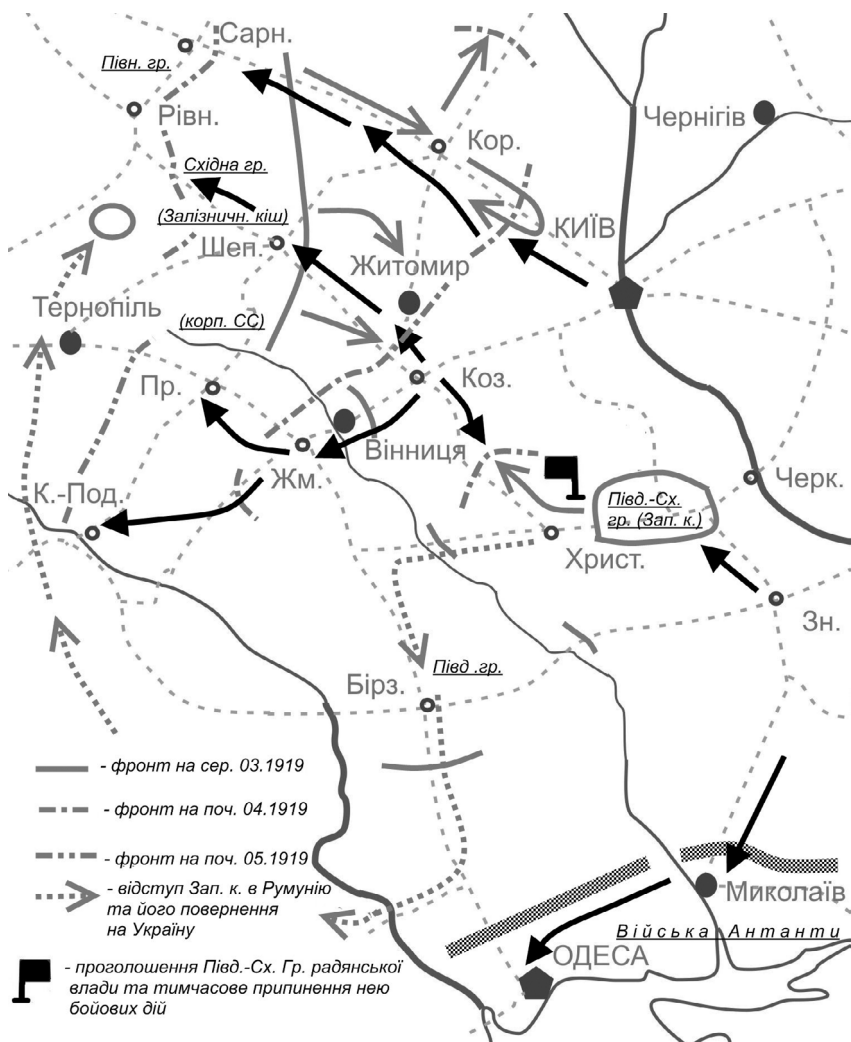
— проголошення УНР 11-12.12.1917

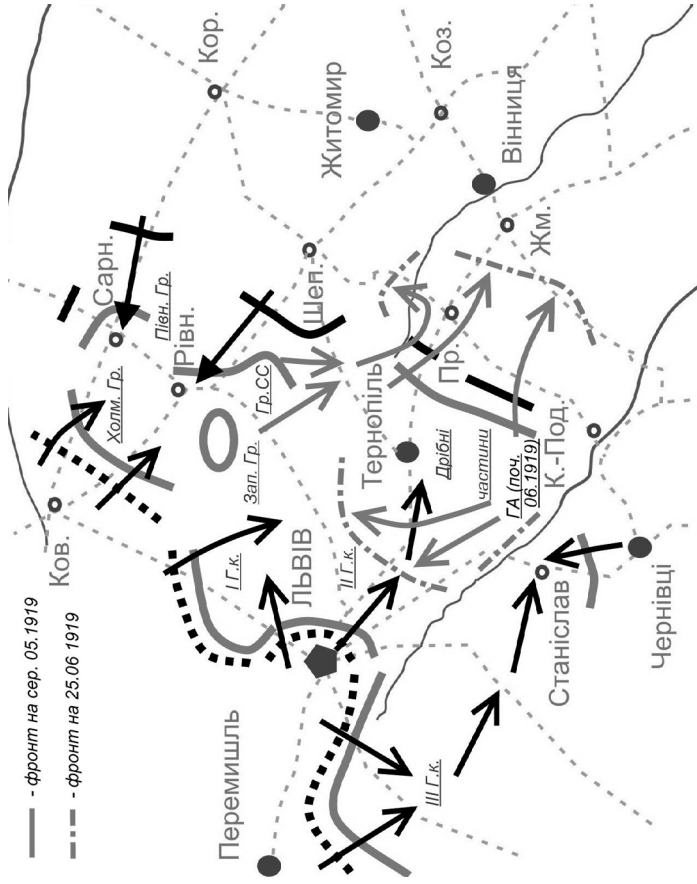
— вступили місцевих більшовицьких та
збільшовичених військ

— радянські заводи на 11.1917

— українські частини на 02.1918

— білі радянських військ проти Війська Донського

— - фронт на сер. 05.1919
 - - - - фронт на 25.06 1919

Ков.

Сарн.

Холм. Гр.

Півн. Гр.

Рівн.

Зап. Гр.

Гр. СС

Львів

Г.Г.к.

Г.Г.к.

Ш.Г.к.

Дрїбні

Частици

Г.А (поч. 06.1919)

Пр.

Станіслав

К.-Под.

Чернівці

Перемишль

Житомир

Коз.

Вінниця

ЖМ.

Кор.

Шеп.

Тернопіль

Гр. СС

Г.Г.к.

Г.Г.к.

Г.Г.к.

Г.Г.к.

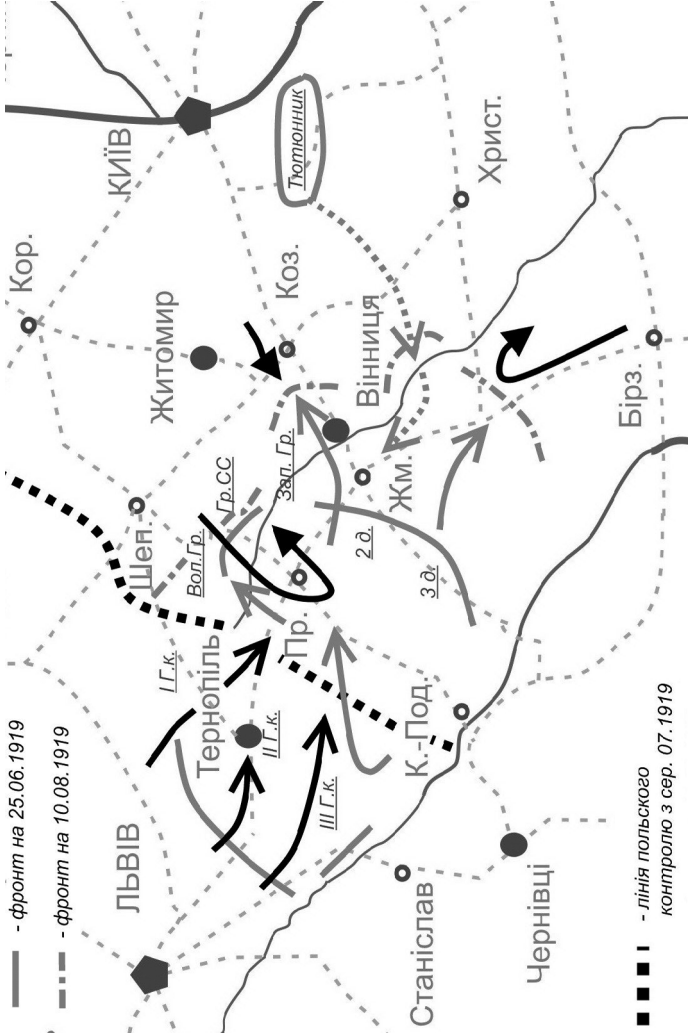
Г.Г.к.

Г.Г.к.

Г.Г.к.

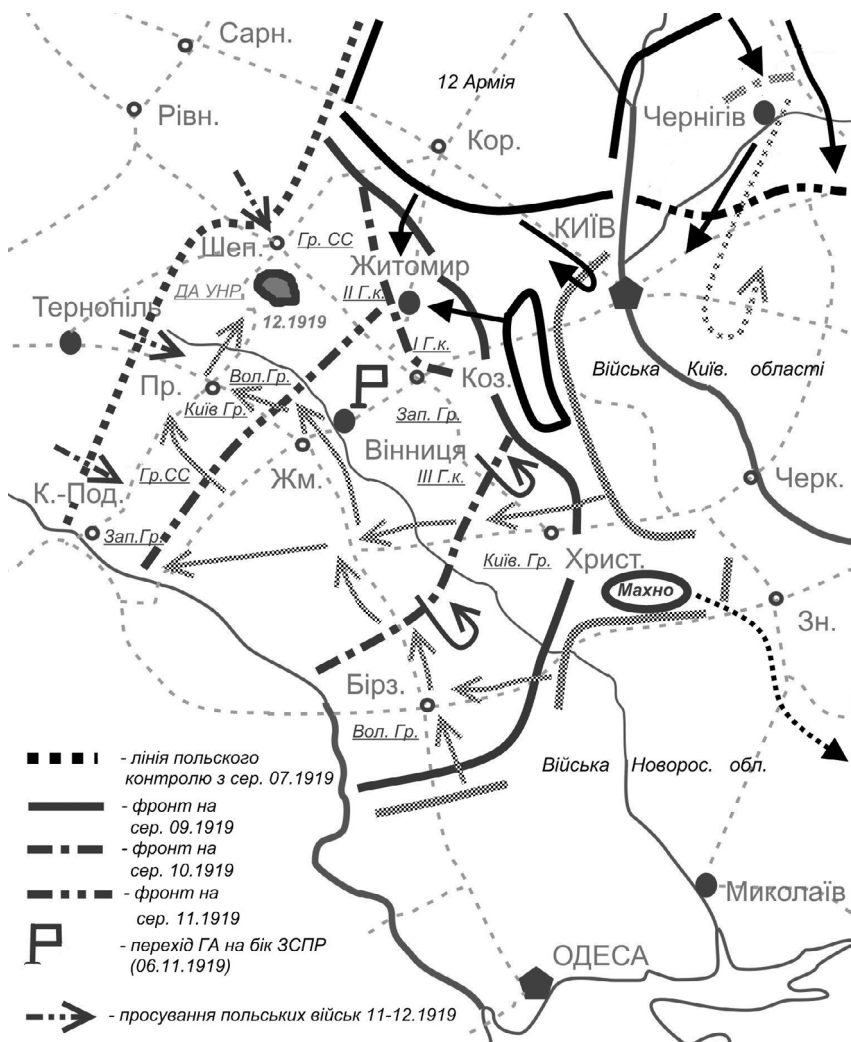
Г.Г.к.

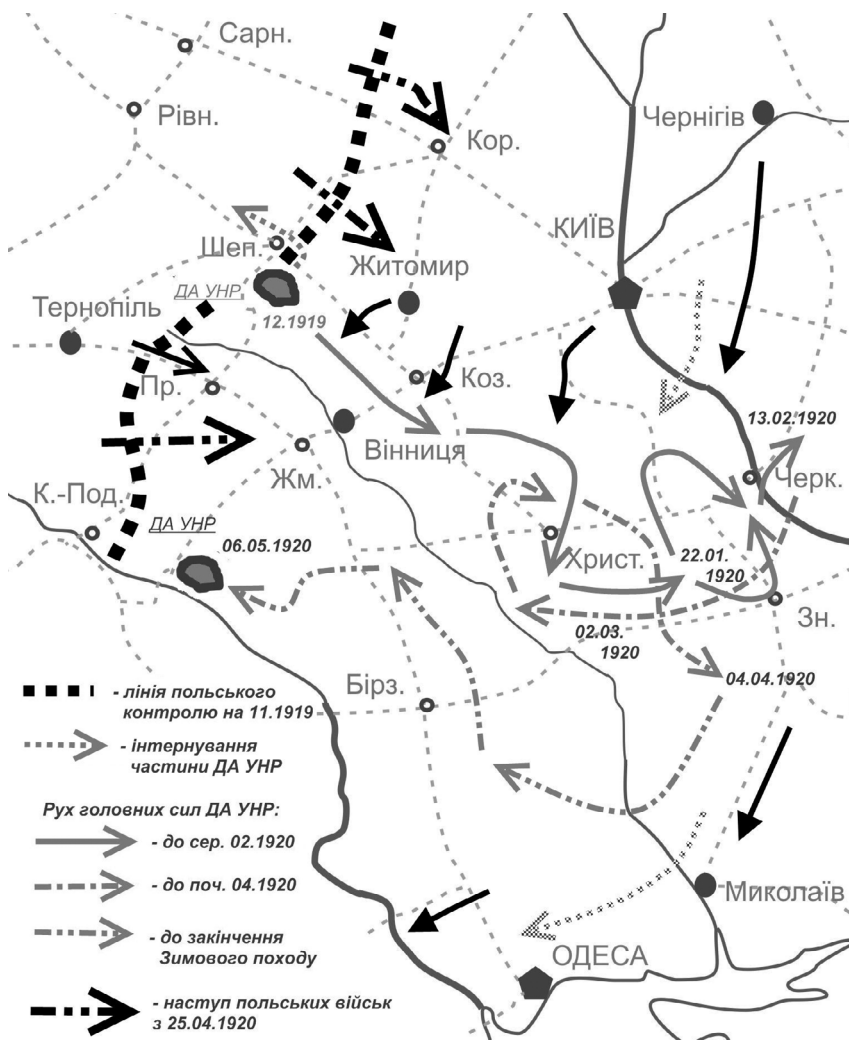
Г.Г.к.

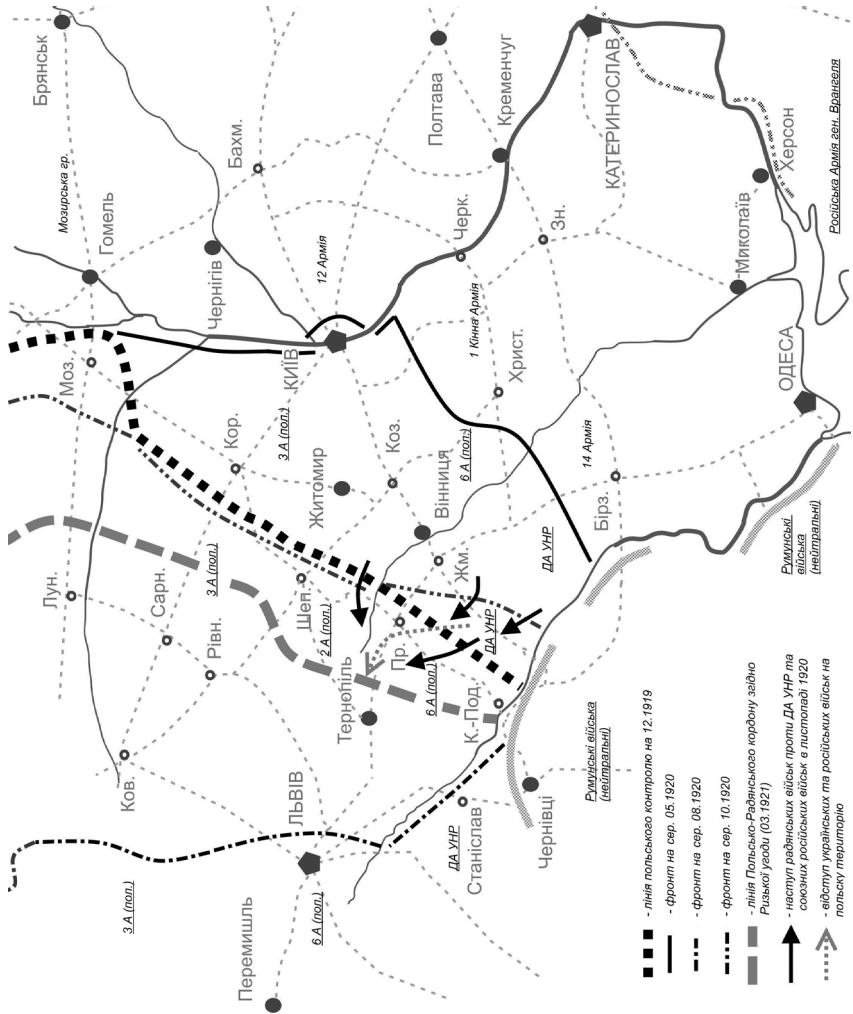

— фронт на 25.06.1919
 - - - фронт на 10.08.1919

■ ■ ■ - лінія польського контролю з сер. 07.1919

- - лінія польського контролю на 12.1919
- - фронт на сер. 05.1920
- - - - фронт на сер. 08.1920
- · · · фронт на сер. 10.1920
- - лінія Польсько-Радянського кордону завоєв. Рязань уаабу (03.1921)
- - наступ радянських військ проти ДА УНР та союзних російських військ в листопаді 1920
- · · · - відступ українських та російських військ на польську територію

ЗМІСТ

Від авторів, 5

Коротка історія українських земель до 1917 року, 6

РОЗДІЛ 1

Українізовані частини та збройні сили
Української Народної Республіки періоду
Центральної Ради, 8

РОЗДІЛ 2

Збройні сили Української Держави, 42

РОЗДІЛ 3

Збройні сили УНР, 81

РОЗДІЛ 4

Збройні сили Західно-Української Народної Республіки
(Західної Облaсті Української Народної Республіки), 116

РОЗДІЛ 5

Збройні сили УНР та ЗО УНР
під час спільних бойових дій, 154

РОЗДІЛ 6

Збройні сил УНР на завершальному етапі
боротьби за незалежність, 186

Висновки — результати
Перших визвольних змагань, 209

ДОДАТКИ

Додаток 1. Документи до розділу 1, 212

Додаток 2. Документи до розділу 2, 228

Додаток 3. Документи до розділу 3, 265

Додаток 4. Документи до розділу 4, 314

Додаток 5. Документи до розділу 5, 336

Додаток 6. Документи до розділу 6, 363

Додаток 7. Керівництво українських державних утворень
та вище військове керівництво українських армій, 394

Додаток 8. Порівняльна таблиця військових звань українських армій, 403

Додаток 9. Порівняльна таблиця звань військових урядовців, 408

Додаток 10. Чисельність бойових частин
Надніпрянської Армії на окремі дати, 409

Додаток 11. Чисельність бойових частин Галицької армії на окремі дати, 411

Додаток 12. Таблиця тактико-технічних характеристик основних
зразків озброєння українських армій, 413

Додаток 13. Словник військових термінів часів
Перших визвольних змагань, 416

Додаток 14. Схеми бойових дій
і Список скорочень у тексті і на схемах, 418

- за телефонами довідкової служби (050) 113-93-93 (МТС); (093) 170-03-93 (life); (067) 332-93-93 (Київстар); (057) 783-88-88

- на сайті Клубу: www.bookclub.ua
- у мережі фірмових магазинів див. адреси на сайті Клубу або за QR-кодом

Надсилається безоплатний каталог

Запрошуємо до співпраці авторів
e-mail: publish@bookclub.ua

**Запрошуємо до співпраці художників,
перекладачів, редакторів**
e-mail: editor@bookclub.ua

Для гуртових клієнтів

Харків

тел./факс +38(057)703-44-57
e-mail: trade@bookclub.ua
www.trade.bookclub.ua

Київ

тел./факс +38(067)575-27-55
e-mail: kyiv@bookclub.ua

Одеса

тел./факс +38(067)572-44-28
e-mail: odessa@bookclub.ua

Пінак Є., Чмир М.

ПЗ2 Військо Української революції 1917—1921 років / Євген Пінак, Микола Чмир ; під заг. ред. К. Галушка. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. — 432 с. : іл.

ISBN 978-617-12-4020-9 (PDF)

Стислий і максимально точний опис воєнних і політичних подій періоду Перших визвольних змагань. В книзі представлена збірка найважливіших історичних документів і фактів, які стосуються українських армій 1917—1921 років, їх організації та уніформи, а також умов, в яких українські військові боронили незалежність України. Також є довідкова інформація про українську армію, перелік організації та українських збройних формувань.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Ук)